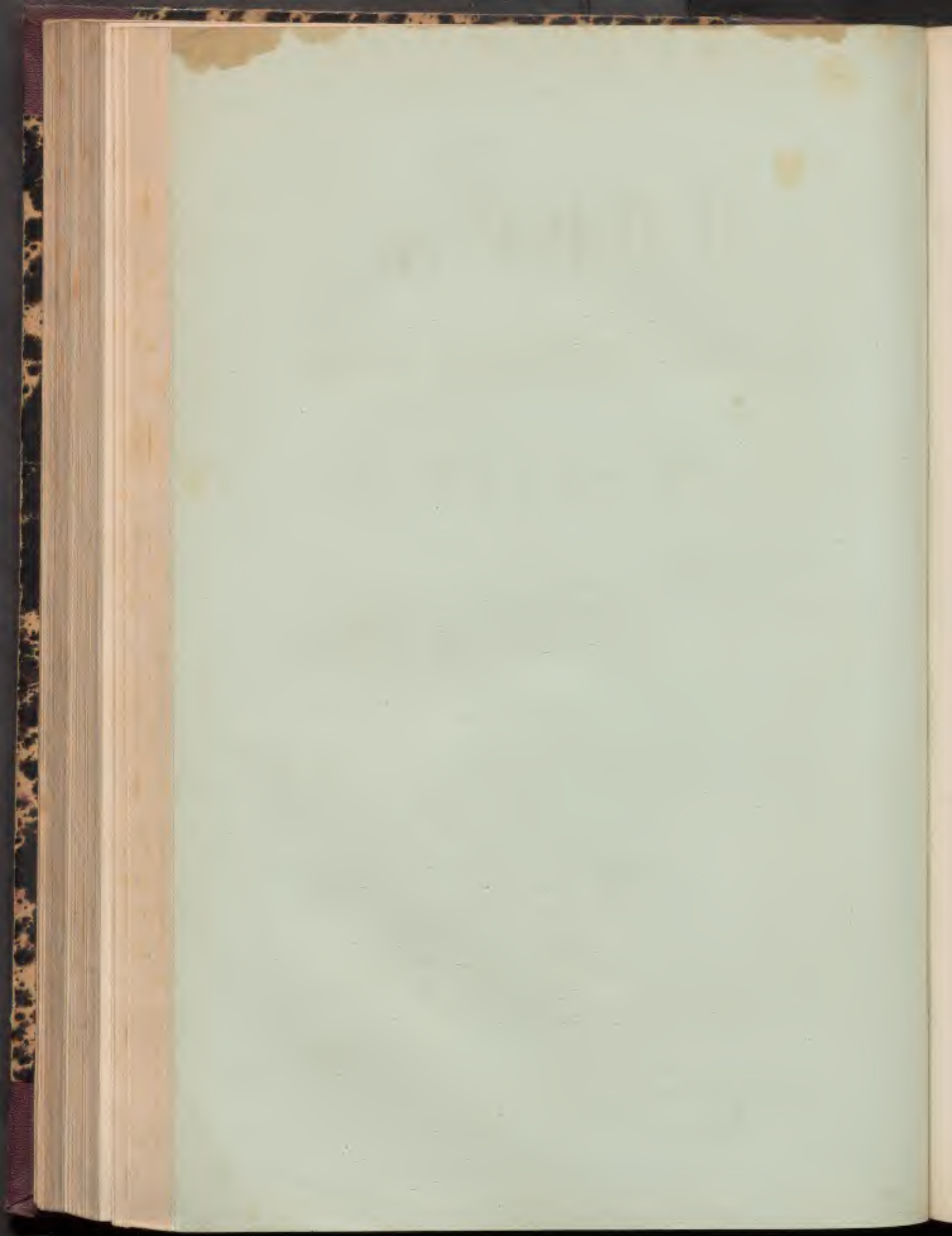

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4 1890

Ա Պ Ր Ի Լ

1890 № 4

ԵՐԿՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1890

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 5-го Апрѣля 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Гол. просп. соб л. № 41.

Զ Ր Ա Ղ Ա Ց

(Անցածից պատկեր)

Ա. Ն Ա Մ Ա Լ Ե Ա Ն Ի

I.

ՆՈՐ ԽՄԲԱԳՐԻ ԾՆԻՆԼԸ

1879 թւի հոկտեմբեր ամսի երեկոններից մէկն էր: Դուրսը լաւ եղանակ էր և ամեն մարդ աշխատում էր օգտուել տարւայ այդ ժամանակի տաք և պարզ օրերից՝ մի կուշտ զբօսնելու: Փողոցներում, ճեմելիքներում անց ու դարձ անողների թիւը անհամար էր:

Դանդաղ և անհոգ շարժւող ամբօխի միջով անցնում էր շտապով մի երիտասարդ, որ ամենեւին չէր նկատում իւր շուրջը կատարւածը: Այլապէս և բարկացած դէմքով նա առաջ էր գնում՝ ձեռքին բռնած մի հաստ տետր՝ գլանաձև կօլօլած և թելով կապկպած:

Ծռւեց նա ձախ մի փողոց, յետոյ աջ, դարձեալ ձախ, մտաւ մի մեծ տուն, բարձրացաւ սանդուղքներով մինչև երկրորդ յարկը, բանալիով բացեց իւր բնակարանի դուռը, մտաւ սենեակը՝ շարտեց մի կողմ գլխարկը և կապած տետրը և ինքը բարկացած ընկաւ մահճակալի վերայ:

—Այսքան սպասեմ և այսպէս պատասխան ստանամ, անպիտաններ, մրթմրթաց նա և լռեց:

Կորկոտեանը (այդպէս էր երիտասարդի ազգանունը) ամբողջ մի տարի է սպասում էր, որ իւր ջօղւածը տպէր և նորան այսօր-էգուց ասելով հանգստացնում էին: Այժմ նա դարձաւ տուն իւր ձեռա-

գրով, իւր անտիպ մնացած յօդաւորով: Իսկ նա յոյսեր ունէր. նա կարծում էր թէ իւր «գրական տեսութիւնով» մի հետաքրքրական և ոգելից գրածք է տալիս հասարակութեան:

Այդ օրը նա զնացել էր խմբագրի հետ վերջնականապէս խօսելու և նորանից վճռական պատասխան ստանալու: Եւ յետ դարձաւ անբաւական նորա պատասխանից:

Երկաջն չը կարողացաւ նա պառկած մնալ, վերկացաւ տեղից, վեր առաւ իւր ձեռագիրը, ազատեց նորան կապանքից, նստեց փոքրիկ սեղանի մօտ և սկսեց նորա այս ու այն կողմերը աչքի անցկացնել: Կարդալով յօդաւոր՝ նա ևս նկատում էր, որ յիշաւի յօդաւոր գրած է բաւականին թույլ և իւր հեղինակի հիմնական «հայեացքները» այժմ իրան երևում էին զուրկ խորութիւնից և որոշակի լինելուց: Այս փոփոխութիւնը թէև այժմ նա զգում էր, բայց աշխատում էր իրանից առհասարակ հեռացնել զանազան կասկածներ և յամենայն դէպս դեռ այնքան մեծ կարծիքի էր յօդաւորի մասին, որ վճռեց կամ նոր խմբագրութեան ղիմել, կամ առանձին բրօշուրով հրատարակել: Նա չէր կարողանում կամ թէ չէր ուզում հաւատալ, որ իւր գրչի ծնածը կարող է աւելորդ համարուել: «Յօդաւոր կարող է փոքր ինչ անկատար լինել, բայց նա դարձեալ իւր մէջ կ'արձանացնի հեղինակի տաղանդը և մտածմունքի եղանակը»:

— Միթէ՞ կարելի է փչացնել մի քանի ամիսների աշխատանքը: Զարմանալի մարդիկ են, ուրեմն միևնոյնն է տասն թերթ մի բան գրած՝ թէ չը գրած: Անպատճառ տպագրել կը տամ և տեսնեմ թէ ինչպէ՞ս չեն հաւանիլ յօդաւոր: Անշնորհակալ մարդիկ: Լա՛ւ, զուք ձերը արէ՛ք, ես էլ իմը կ'անեմ:

Կատարելապէս զայրացած՝ նա վեր թռաւ տեղից և սկսեց շուտ-շուտ մանգալ սենեակում: Նա մրմռալով անիծում էր խմբագրին, որ այնպէս պարզ և անպաճոյճ կերպով նորան յայտնեց թէ «ձեր յօդաւոր չենք կարող տպել, նա շատ անկատար է և թույլ մեք շատ նիւթ ունենք»: Դժբաղդաբար ոչինչ չէր կարող ասել նա խմբագրութեան հերթակալին և եթէ ասէր էլ՝ բոլորովին աւելորդ կը լինէր:

— Դուք խմբագիրներ չէք, բղաւեց նա վերջապէս խուլ սենեակում, այլ ղիշակեր զաղաններ, զուք ղիշատում էք մարդկային հո-

զին, դուք կրծում էք հեղինակի ոսկորները. դուք մեռցնում էք և թաղում տաղանդը, եռանդը, հանճարը: Ա՛հ, տաղանդակեր, եռանդաբեկ, հանճարասպան գազաններ:

Յանկարծ միաքը եկաւ, որ այնպիսի սաստիկ զրգուած դրութեան մէջ, նա կարող էր մի սարսափելի պատկեր դուրս բերել, որ յետոյ պէտք կը գար մի որ և է յօգւածի համար: Ուստի ձեռքը առաւ գրիչը և շտապեց նախ և առաջ թղթի մի անկիւնում գրել «տաղանդակեր, եռանդաբեկ և հանճարասպան» բառերը: Վախենում էր, որ յետոյ մոռանայ այդ հրաշալի բառերը:

Մի քանի տող փոքրիկ յառաջաբանում նա նկարագրեց միջին դարերի մտաւոր ճնշումը, որչափ նա յիշում էր մի ժամանակ սերտած պատմութիւնից. «Անմահ Գալիլէն պէտք է զոհէր արիւնածարաւ կաթոլիկ հայրերից, որովհետեւ նա չը ցանկացաւ նոցա խմբագրութեան տալ իւր փայլուն կարծիքները և խոհերը: Իւրաքանչիւր օր ամեն մէկ խմբագիր՝ մօտ մի տասը Գալիլէ է յօշոտում, որ մի տարւայ մէջ կ'անէ այն քիչից մի քանի հազար: Եւ այդ հազարների համար մտածող չը կայ: Խաչակիրների արշաւանքի նման մի դու շարժում է հարկաւոր, որ ջախջախի մեր դարու սելջուկներին: Ո՛հ, Երուսաղէմ, կորա՛ր դու: Ո՛վ հանճար, ընկճեցիր ամենակալ խմբագիրների կողմից...»:

Եւ այդպէս նա երկայն կը շարունակէր իւր ոգևորւած յօդւածը, եթէ յանկարծ նորա ուսը թափ տալով Զառափեանը չը զարթնացնէր լարւած դրութիւնից:

— Ի՞նչ ես անում, Կորկոտեա՛ն, ոտանաւո՞ր ես գրում թէ դարձեալ ճառ ես պատրաստում: Սաստիկ ոգևորւած էիր:

— Շատ ժամանակ է՞ այստեղ ես: Բարեւ, Սիմօ՛ն:

— Զէ՛, հէնց այս է՝ որ մտայ: Ա՛ տղայ, ի՞նչ է պատահել քեզ. բոլորովին սփռնած ես. աչքերդ շաղւած են:

— Փոքր անհանգիստ զիշեր եմ անցկացրել. զլուխս ծանրութիւն է զգում: այժմ էլ նամակ եմ գրում: Իսկ յիրաւի մի յօդւած մտադիր եմ այս երեկոյ գրելու. էգուց ե՛կ ճաշից յետոյ միասին կարդանք: Միքայէլին էլ քաշ տո՛ւր: Ինչ թաղցնեմ քեզնից, հէնց հիմի էլ մի քիչ այդ յօդւածովն եմ զբաղւած:

— Կը գանք անպատճառ: Մեր սղա՛յ, արդիւնաւոր զլուխ ունես,

Հանաքը դէն դրած: Դու քո տաղանդը չես ճանաչում: Մի քիչ մտածի՛ր ասածիս վերայ: Ինչքան յօդաճներ ունես անտիպ, ես քեզ քանի անգամ ասել եմ. ինչո՞ւ չես խմբագրութիւնների հետ մօտ ծանօթանում. ուրախութիւնով կը տպեն:

— Զ'արժէ, եղբա՛յր: Ի՞նչ խմբագրութիւններ ունենք:

— Ճշմարիտ է. բայց նոցա էլ կը գրգռես, կը շարժես մէկ:

— Այդ ինքս էլ եմ մտածել. բայց մինչև մեք մեր խմբագրութիւնը չ'ունենանք, ո՛չ մի բան չենք կարող անել: Իսկ այժմ միայն ողորմութեան նման շնորհք ենք ստանում մեր խմբագրութիւններից, երբ մեր յօդաճին տեղ են տալիս:

— Որ ասում եմ դու քո տաղանդը մեռցնում ես: Գեղեցիկ առաջարկութիւն: Դու այնպէս խօսքի՞ միջում մէկ գիւտ արիր: Խմբագրութեան մասին անսլաճառ ախտք է խօսենք. ես կը կանչեմ մեր տղերանց խորհրդի. հէնց էգուց, յօդաճդ կը կարդաս, յետոյ կը խօսենք:

— Վաղուց ժամանակն էր. Սիմօն, բայց մտածում էի դժարութիւնների մասին. ծախքեր են հարկաւոր. խմբագիր է հարկաւոր:

— Դէ, բաւական է, ինչքան քեզ համեստ պահեցիր: Դու ես լինելու խմբագիրը:

— Եղբա՛յր, դարտակ չը խօսենք. թող էգուց ժողովենք, դատենք: Իմ այժմ գրելի յօդաճն էլ հէնց պատահաբար այդ առարկային է մասամբ վերաբերում: Յոյս ունեմ բարեկամներս հաւանեն: Ահա՛ կարդամ քեզ մէկ կտորը:

Զառափեանը և միւս բարեկամները յիշաւի անկեղծաբար մեծ կարծիք ունէին Կորկոտեանի վերայ, նորան սլաշտում էին, զովում էին և երեսին և դրսում, և ի հարկէ նորա գոռողութեան գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ նոքա էին: Կորկոտեանը այնպէս սովորել էր նոցանից գովասանքներ լսել, որ չէր հաւատում այն պարոններին, որոնք նորան հակառակում էին: Կորկոտեանը հեռանում էր այդ նախանձոտ պարոններից, որոնք միայն նորա ոգևորութիւնը սառեցնում էին, և աշխատում էր՝ որչափ կարելի է՝ կարճ կապել նոցա հետ:

Առաւ նա դրածը և սկսեց.

«Միջնադարեան թանձրախիտ խաւարի մէջ, ամենայն բան մթութեան ծնունդ լինելով, թոյլ չէր տալիս տգիտութեան քողը

պատուելու... ընդհանուր կեանքի խմբագիրը նոյն ինքն մթութիւնն էր խաւարային մտքերով նախապաշարւած...

—Սպասի՛ր, տղա՛յ, մի՛ կարդալ, արդէն զգում եմ, որ խոր մտածած բան է։ Նա ուզում եմ ընկերներին հետ միասին լսել, որ տպաւորութիւնը աւելի սաստիկ լինի և եռանդով ու զգացմունքով խօսենք մեր լրագրի վերայ։ Մի քիչ առաջ, երբ ես քեզ մօտ մտայ, տեսայ քեզ նստած. հէնց խօսոյն գուշակեցի, որ դարձեալ մի հազւագիւտ բան պէտք է ազգիդ նւիրես։ Մնա՛ս բարեաւ, ցտեսութիւն։

Կորկոտեանը, առանց ժամանակ կորցնելու, խօսոյն նստեց իւր սիրելի աթոռի վերայ, գրիչը առաւ ձեռքը և սկսեց այնպէս շտապով գրել, որ ինքն ևս զարմանում էր իւր վերայ։ Յարմար էր թէ անյարմար, նա այդ չը նայեց, այլ սկսեց գրել նոր խմբագրութեան անհրաժեշտութեան մասին։ Նա աշխատում էր ապացուցանել, որ կեանքի մէջ կատարուող բազմաթիւ անճոռնի երևոյթների պատճառը—լաւ խմբագրութեան բացակայութիւնն է։ Զը դիտեմ ի՞նչ պատճառով նա մեղադրում էր խմբագրութիւններին, որ մինչև այժմ չը կան մանկական գրադարաններ մեր քաղաքներում, և երդեցողութիւնը ամենայն տեղ կանոնաւորւած չէ, ինչպէս ցանկալի էր։ Ի վերջոյ նա յարձակւում էր սարսափելի ածականներով խմբագիրների վերայ՝ նոցա առւտրական զանազան խարդախութիւններին մէջ մեղադրելով. ապացուցանում էր իւր այդ միտքը ակնարկելով յայտարարութիւնների վերայ։ Գլխաւոր յօդւածին նա կցեց «մի քանի մտքեր» անունով մի թեթեւ գրւածք, որի մէջ աշխատեց մի քանի կէտեր նշանակել, որոնք ուղեցոյց լինեն միւս օրւայ խորհրդին։ Արդէն շատ ուշ էր, երբ նա զգաց փոքր ինչ յոգնածութիւն, քաղց և ծարաւ. բայց ինչ պէտք էր արած։

—Առաւօտը յօդւածս կ'ուղղեմ, ասաց և կիսակատար շորերը հանած՝ ձգւեց մահճակալի վերայ։

II.

Մ Ե Ծ Խ Ո Ր Հ Ո Ի Ր Դ

Նշանակւած ժամին սկսեցին ժողովւել բարեկամները կամաց կամաց։ Նախ եկան երկու վառվռուն պատանիներ, որոնք այնքան սաստիկ գրավւած էին բոլոր ճանապարհը իրանց խօսակցութիւնով,

որ միմեանց զրկելով և ուսին լսիելով ու ձեռքը սեղմելով, անց ու դարձ անողներին զարմանք էին պատճառում: Ուրախ ձայնով ներս մտան և այնպէս էլ ուրախ թռան Կորկոտեանի մօտ:

—Ա տղայ, լաւ բան ես սարքում: Ինչո՞ւ մինչև այժմ չէիր ասում: Նոր արիւն ածեցիր մեր ջղերի մէջը:

—Նստեցէ՛ք, բարեկամներ, պատասխանեց փոքր ինչ հպարտ կերպով Կորկոտեանը: Ես կամենում էի, որ դուք ինքներդ գայիք այդ համոզմունքին, որ զործը սկսէր առանց երկայն գլխացաւութեան, առանց անհաշտելի երկպառակութեան:

—Ո՞վ դէմ կը լինի լաւ բանին:

Ներս մտան այդ ժամանակ դարձեալ երեք մարդ և նոցա ետեւից Սիմօնը: Բոլորն էլ ուրախ տրամադրութիւնով:

—Տեսնում ես, պարոն խմբագիր, ինչքան մարդ ժողովեցի. դեռ երկուսն էլ կը դան: Ես ամբողջ գիշերը մտածում էի նոր հրատարակութեան վերայ. ի՞նչ անուն տանք նորան: Ես վճռեցի իմ կողմից առաջարկել «Նշոյլ» անունը: Ես կարծում եմ, որ այդ բառի նշանակութիւնից ինքն իրան հասկանալի է թէ ինչո՞ւ լրագիրը պէտք է այդպիսի անուն ունենայ: Մեք սկսում ենք նոր զործունէութիւն և ի հարկէ լաւ ազգային գործունէութեան նշոյլը մեք ցոյց կը տանք մեր հրատարակութեան միջոցով:

—Ես քեզ հետ համաձայն չեմ, սառն կերպով պատասխանեց մէկը: —Նշոյլ՝ դա ի՞նչ անուն է: Ուրեմն մեր լրագիրը ազգային գործունէութեան միայն մի նշոյլը պէտք է լինի: Նշոյլը մեր այժմեան հրատարակութիւնների մէջն էլ կայ: Եթէ բանը լոյսի վերայ եկաւ՝ աւելի լաւ է իմ կարծիքով անուանել արդէն «Ճառագայթ»:

—Ի՞նչ էք բանել լոյսից. մէկ ուրիշ անուն է հարկաւոր: Այնպէս անուն, որից հասկացւի բոլորը. զորօրինակ «Շարժում»:

—Բաւական է, եղբայրներ, անունի վերայ խօսել, մէջ մտաւ Կորկոտեանը. նախ պէտք է խօսել հրատարակութեան վերայ և յետոյ:

—Զգուշ տղայ ես, գիտենք: Բաց թո՛ղ խօսենք: Քեզ ի՞նչ փնաս է հասնում: Տեսնում ես ինչքան վառւած ենք:

Մտան վերջին երկու հիւրերն էլ, որոնցից մէկը՝ յողնած և տխուր դէմքով՝ համարում էր միւսներեց աւելի զարգացածը: Դորա ազգանունն էր Սերալեան և իսկապէս դա փոքր իշատէ խելօքն էր դոցանից:

—Տղերք, ասաց Սիմօնը, նստեցէ՛ք, որ ժամանակ չը կորցնենք, թող գործը շուտով սկսենք: Առաջ թող Կորկոտեանը կարգայ իւր յօդաճը, յետոյ կը սկսենք և խորհուրդը:

Բոլորը լռեցին. բայց բարակ քմճիծաղը և ուրախ տրամադրութիւնը չէր անցնում նոցա երեւից: Կորկոտեանը առաւ մաքուր արտագրած յօդաճը, դրաւ սեղանի վերայ, մի փոքր հազաց, օձիքը ուղղեց, աթոռը փոքր ինչ առաջ ու յետ տարաւ և յետոյ դառնալով հասարակութեան՝ բերանացի մի փոքր յառաջաբան արաւ առաջիկայ ժողովի մասին:

—Սիրելի բարեկամներ՝ և ընկերներ՝: Նրկայն ժամանակ միմեանց հետ ապրելով, մեք արդէն միմեանց ճանաչում ենք, ուստի խօսել խմբի մասին աւելորդ է: Դուք բոլորդ էլ գիտէք, որ մեր հասարակական դործիչների շրջանում մեք չենք մասնակցում և չենք էլ ցանկանալ մասնակցելու: Մինչդեռ մեք ունենք ցանկութիւն, և եռանդ, և ուստի գործից վախենալու առիթ չ'ունենք: Բայց այդ գործը սկսելուց առաջ մեք պէտք է կրիտիկաբար նայենք այժմ գործողների վերայ և չը խնայենք նոցա և մտածենք մեր անելիքը համաձայն վճռելու: Ուրեմն կը կարդամ ես իմ կրիտիկական յօդաճը, յետոյ կը խօսենք լրագրի վերայ...

Կորկոտեանը քրտնած ճակատով բացաւ տետրակը: Նա մտքումը շարադրել էր ուրիշ յառաջաբան. բայց չը կարողացաւ բոլորը մտաբերել. ուստի աշխատեց շուտով աւարտել նորան: Սկսեց յօդաճի ընթերցանութիւնը ծանր և զողոզոռն ձայնով:

Ունկնդիրների համար փոքր ինչ դժւար էր սկիզբը. բայց յետոյ քանի գնաց ճառը թեթեւացաւ և գեղեցկացաւ: Ինքը Կորկոտեանը վառւեց այնպէս, ինչպէս երէկ՝ յօդաճը գրում ժամանակը: Խոր լռութիւնը ընդհատուում էր գովասանութեան թեթեւ ձայներով. «կեցցէ—մեր տղայ, մօլօղեց»:

Երբ Կորկոտեանը հասաւ Նրուսաղէմին և ողբերգական ձայնով բացազանչեց, «ով հանձար, ընկճւեցիր ամենակալ խմբագիրների կողմից», պատանիները մի րոպէ ընդհատել տւին ընթերցանութիւնը իրանց աղաղակներով:

—Ճշմարիտ է. այդպէս, հէնց այդպէս, կեցցէ՛ Կորկոտեան:

Կորկոտեանը շարունակեց և հասաւ խմբագիրներին: Բազ-

մաթիւ սարսափելի մեղադրանքներից յետոյ այնպէս զգացմունքով աղաղակեց՝ տաղանդակեր, եռանդաբեկ և հանճարասպան, որ ինքն ևս փոքր ինչ զարմացաւ. բայց սաստիկ յուզմունքից վեր կացաւ և մի քանի քաջ յետ գնաց սեղանից: Միւս ընկերներն էլ աննկատելի կերպով հետևեցին նորան: Մի քանի րոպէից յետոյ դարձեալ խումբը տեղադրուեց առաջնայ պէս և ընթերցանութիւնը շարունակուեց:

Վերջացաւ յօդուածը ընդհանուր հաւանութեան ցոյցերով: Կորկոտեանը ոգևորւած ասաց բերանացի մի կարճ ճառ, որունը աւելցրաւ այն բաները, որ մոռացել էր յառաջաբանում, յետոյ սկսեց կարդալ «մի քանի մտքերը»:

«Մի քանի մտքերի» մէջ այնքան խճճւած խնդիրներ կային, որ լսելը դժւարացաւ. այնպէս որ Կորկոտեանը աշխատեց միայն հարեանցի ծանօթացնել լսողներին այդ հարցերի հետ:

—Այժմ, բարեկամներ, մնում է լսել ձեր խօսքը, ձեր կարծիքը, ձեր քաջալերութիւնը, ձեր դատաքննութիւնը:

—Կորկոտեանը ապացուցեց մեզ նոր լրագրի անհրաժեշտութիւնը և նախագիծ տուաւ մեզ. մնում է, որ քննենք արդե՞օք ով պէտք է լինեն խմբագիրը և ամենամօտ աշխատակիցները:

—Ապասեցէ՛ք, կտրեց խօսքը Կորկոտեանը, այժմ ամենագլխաւոր խնդիրն է. ի՞նչ մեծութեան թերթ պէտք է հրատարակել և քանի՞ անգամ շաբաթը:

Ներկայն վիճաբանութիւնից յետոյ վճռեցին. թերթը սովորական մեծութիւնով, հրատարակել շաբաթը երեք անգամ:

Խնդիրները խառնուեցին. մէկը միւսին չէր հասկանում: Աղմուկին վերջ դրաւ Սերալեանը, որ գոռ ձայնով երեք բարեկամների հետ խօսում էր լրագրի ուղղութեան և բաժինների մասին: Խօսք եկաւ թղթակիցների վերայ. Սերալեանը յայտնեց, որ զուր կը լինի լրագիր հիմնելը, եթէ լաւ թղթակիցներ չը ճարւեն, զոնէ առաջին ամիսները կամ տարին, մինչև որ լրագրի կերպարանքը պարզւի...

Մի պատանի չէր կամենում թոյլ տալ, որ Սերալեանը վերջացնի և նախատինքնով նորան ասաց. Սերալեան, դու իրաւունք չ'ունես «զուր կը լինի հիմնել» բառերը գործ ածել. դու կարող ես կարծիքդ յայտնել թղթակիցների մասին և ո՛չ լրագրի գոյութեան:

Մի քանիսը պաշտպան դուրս եկան Սերալեանին, միւսները

—աք պատանուէն: Կուէին վերջ դրաւ Սիմօնը, առաջարկելով թղթակից ունենալու Պօլսում: այդ նպատակով նա անհրաժեշտ էր համարում խմբի անդամներից մէկին ուղարկել Պօլիս մի քանի ժամանակ թղթակցելու մինչև տեղական երիտասարդները սկսէին թղթակցել:

—Այդ իսկ միջոցով կը գրաւենք պօլսեցիների ուշադրութիւնը մեր վերայ և կ'ընտելացնենք նոցա մեր լրագիրը կարդալու:

Քաղաքական բաժինը մի քանիսը առաջարկում էին բոլորովին դէն գձել. բայց չը յաջողեց, որովհետև նիւթ չեղած ժամանակը գոնէ նիւթ կը լինէր լրագրի համար:

Խօսք բացւեց յայտարարութիւնների մասին. վճռեցին ընդունել, թէև նկատեցին, որ դա մի չարիք է, մի զիջում է, որ նոքա պէտք է անեն, որովհետև այժմեան լրագիրները արդէն սովորեցրել են հասարակութիւնը այդ բանին:

Բաժանորդներ կարելի էր ձարել. ուստի այդ մասին խօսք չը կար: Փոքր ինչ մտածութեան նիւթ դարձաւ ծախքերի հոգսը, տպարանի ընտրութիւնը: Այդ էլ յետաձգեց մի ուրիշ անգամայ:

Խմբագիր ընտրեցին միաբերան Կորկոտեանին. իսկ միւսների վերայ բաժանեցին զանազան տեսութիւնները: Ընտրեցին երկու Ֆելիետօնիստ, որոնցից մէկը պէտք է իրական կեանքից գրէր. իսկ միւսը պէտք է քաղաածք անէր այն նամակներից, որ խմբագրութիւնը աւելորդ կը համարի առանձին տպագրել:

Ուրախ-ուրախ ցրեցին երիտասարդները՝ հաստատ հաւատալով գործի յառաջադիմութեան: Երկու մարդ փոքր ինչ կասկածում էին. այդ ինքը Կորկոտեանը և Սերալեանն էին:

III.

ԿՐԻՏԻԿՈՍՆ ԵՐ

—Մի՞թէ չես լսել, ճշմարիտ եւ ասում: Նստի՛ր քեզ պատմեմ բոլորը մանրամասն: Մեր ազգը այդպէս առաջադիմութիւն է անում և դու, Մարութեա՛ն, քնած ես: Սորանից չորս օր առաջ մի ժողով էինք կազմել Կորկոտեանի մօտ, որտեղ վճռեցինք մի նոր լրագրական խմբագրութիւն կազմելու: Առաջ Կորկոտեանը կարդաց մի յօդւած նոր լրագրի անհրաժեշտութեան....

—Իսկ շատ ժամանակ է, որ այդ միտքը չղացել է ձեր մէջ, թէ յանկարծ է երևացել. հարցրաւ Մարութեանը:

—Սպասի՛ր, պատմեմ, բոլորը կ'իմանաս: Իւր յօդաճում Կորկոտեանը պարզ և ամենի համար շօշափելի կերպով ցոյց տուաւ, որ մեր բոլոր թշուառութիւնների պատճառը լաւ խմբագրութեան բացակայութիւնն է և այժմ եղածների փնասակար ազդեցութիւնը:

—Ի՞նչպէս էր նա ապացուցանում. ի՞նչ վաստեր էր բերում:

—Տեսնում եմ, եղբա՛յր, որ դու ըստ քո սովորութեան սկսում ես քաշքշել մեր գործունէութիւնը: Ինչո՞ւ չես հաւատում մարդիկների բարեմիտ պարապմունքներին:

—Եղբա՛յր, հաւատում եմ. բայց կամենում եմ ինձ համար խկապէս պարզել մի բան. ի՞նչն է ձեզ զրդել նոր խմբագրութեան վերայ մտածել և ի՞նչ ոյժերով էք մտադիր նորան տանելու: Ես ինքս բաւական չեմ այժմեան խմբագրութիւններից մի քանի բաներում:

—Ինքդ էլ ես խոստովանում, որ այժմեան խմբագրութիւններից անբաւական ես: Այնպէս էլ մեք ենք անբաւական:

—Ինչո՞վ էք անբաւական, ի՞նչ կողմերով, ի՞նչ խնդիրներով, ի՞նչ կերպ յօդաճներով, ի՞նչ հարցերումն էք դուք տարաձայնում, փոքր ինչ տաքացած հարցրաւ Մարութեանը:

—Կորկոտեանը ցոյց էր տալիս, որ շատ քաղաքներ չ'ունեն զրադարան և հասարակաց ընթերցարան, որ երգեցողութիւնը մեր մէջ անկանոն է: Մոռացայ ասել, որ նա սկզբում ապացուցանում էր խմբագիրների բռնաւորական ազդեցութիւնը հեղինակների վերայ:

—Ուրեմն ձեր նոր խմբագրութիւնը պէտք է զեղեցկացնէ մեր եկեղեցիները, բանայ զրադարաններ, ընթերցարաններ, սովորեցնի կանոնաւոր երգեցողութիւն: Տեսնե՞ք: Գոնէ այժմ գիտեմ թէ ինչ պէտք է սպասենք ձեր նոր լրագրից:

—Քեզ համար դա ծաղրալի է երևում: Ես մտադիր չեմ շարունակելու, խօսենք մի ուրիշ առարկայի վերայ:

—Իսկ ձեր այն միտքը թէ այժմեան խմբագրութիւնները բռնաւորական դիրք են բռնել մի քանի խնդիրներում, ես համաձայն եմ: Բայց չը գիտեմ ի՞նչ մտքեր էք մտադիր դուք առաջարկել հասարակութեան, որ իրաւունք ունենայիք նոր խմբագրութիւն հիմնելու:

—Դարձեալ համաձայն ես մեզ հետ, ինքդ ես ասում: Բայց էլի չես հաւանում մեր արածները:

—Ես կամենում եմ իմանալ ինչով պէտք է դուք այնքան զանազանէք, որ իրաւունք ունենայիք ասելու, թէ այժմեան թըշւառութիւնների պատճառը լաւ խմբագրութեան բացակայութիւնն է: Ի՞նչ է նշանակում «լաւ»: Ամեն մարդ կարող է ասել պէտք է ունենալ լաւ լրագիր, լաւ գրքեր, լաւ ուսուցիչ, լաւ ընկերութիւններ և այլն: Բայց ի՞նչպէս հասկանանք այդ լաւի ինչ լինելը:

—Արեւմտեան դու մեզ յիմար ես համարում: Կարծում ես թէ մեր եռանդը կը կորցնես այդպէս կրիտիկայով, մեր գործը հաստատ է և ոչ ոքի հաւանութեան մէջ կարօտ չենք:

Երիտասարդները լռեցին: Փորձեցին առօրեայ գործերից մի երկու հարց միմեանց առաջարկելու. բայց խօսակցութիւնը այնքան տաղտկալի դարձաւ, որ երկուսի դրութիւնն էլ դժւարացաւ:

Վերջապէս ներս մտաւ Սիմօնը և ուրախ ուրախու ժպիտը երեսին ողջունեց նոցա: Մարութեանը հէնց մի առիթի էր սպասում, գրակը առաւ և պառաստուեց գնալու:

—Դու չես խանգարիլ մեր խօսակցութիւնը. դուցէ քեզ համար էլ հետաքրքրական լինի, աշխատեց նորան յետ պահել Սիմօնը:

—Գործ ունեմ այժմ. մնաք բարեաւ. հաղիւ հազ նոցա ձեռքը սեղմելով Մարութեանը դուրս թռաւ սենեակից, Սիմօնը այժմ նկատեց, որ միայն ինքն էր ուրախ տրամադրութեան մէջ:

—Ի՞նչ է պատահել, Գրիգոր. դու էլ ես ունքերդ կիտած:

—Ե՛ր թող մնայ, Մարութեանին չե՞ս ճանաչում: Հիմի ծաղրում էր այսանդ մեր լրագիրը, մեր խմբագրութիւնը:

—Ի՞նչ էր ասում:

—Իերանը ծեփեցի, թէ չէ ով գիտէ դեռ ինչ պէտք է ասէր. չէ հաւանում մի խօսքով. ասում է, որ նորան յայտնի չէ թէ ինչով ենք մեք լաւ ուրիշներից:

—Ելի այդ այժը խառնե՞ց. ո՞վ սկսեց խօսակցութիւնը:

—Ես սկսեցի: Ազում էի նորան ուրախալի լուր հաղորդել. բայց նա հէնց առաջին խօսքիցս սկսեց ծաղրել—այդ ի՞նչպէս, ասում է, ձեր զլխում չղացաւ այդպէս միտք:

—Տեսնում ես անպիտանին: Կարիճ է. նախանձոտ կարիճ: Ո՛հ,

Տէր Աստուած. երբ պէտք է այդպէսներից ազատւենք, ողբերգական ձայնով Սիմօնը վերջացրաւ իւր խօսքը: Նորանից ոգևորւելով Գրիգորը, նոյնպէս ողբերգական ձայնով շարունակեց.

—Անմիաբանութիւն, անմիաբանութիւն, դու վրայատակ արիր մեր ազգի բաղդաւորութիւնը... Ե՛հ: Ի՞նչ նոր լուր կայ: Դու ուրախ տուն մտար. ընկերներին տեսել ես այսօր:

—Շուտով կը գան այստեղ: Արդէն երկու յօդաձ է պատրաստուում լրագրի համար. մէկը թղթակցութիւն է, միւսը բաց նամակ: Դէհ այժմ թող կասկածեն մարութեանները. կոյր նախանձոտներ:

—Մարդկերանց վերան խօսենք, ի՞նչ ես կպչել այդ խելագարներից. ես զարմանում եմ մեր Սերալեանի վերայ, նա միշտ դոցա պաշտպան է դուրս գալիս: Ձեմ իմանում ինչ համ է տեսնում դոցանից: Տեսնենք ի՞նչ կ'ասեն մեր լրագիրները, կը կատաղեն:

—Սերալեանը երեկ ինձ մօտ էր. նա ասում էր պէտք է մի քանի անգամ էլ ժողովւել և առաջարկում էր Մարութեանի ընկերներից մի քանիսին էլ կանչելու խորհրդի. բաց հազիւ թէ գլուխ գայ:

Ներս մտաւ Կորկոտեանը ծանր-ծանր առաջ շարժւելով. նորա ետևից երկու պատանիներ, որոնցից մէկը ճվլում էր անդադար և աշխատում էր ապացուցանել իւր առաջնայ միտքը թէ ճառագայթ անունը աւելի կը յարմարւի իրանց լրագրին, քան մի ուրիշ անուն:

—Ես շատ մտածեցի և դարձեալ գալիս եմ այդ եզրակացութեան, ասաց նա: Ճառագայթը մտնելով խոր անդունդները լուսաւորում է նոցա. ճառագայթը թափւելով սառնակոյտերի վերայ՝ նոցա հալեցնում է. ճառագայթը իջնելով երկրի վերայ՝ տալիս է կեանք բնութեան: Այդպէս պէտք է լինի և մեր զրախան ճառագայթը:

—Կեցցե՛ս ողայ. երևում է շատ ես մտածել: Ի՞նչ կայ—կարող ենք լրագրի մէջ բանալ բանասիրականի նման մի բաժին, որ կ'անուանենք ճառագայթ և կը յանձնենք քեզ:

Մի քանի ժամանակից յետոյ ժողովեցին խմբակիցները Պատմեցին միմեանց նոր լուրերը և նոր մտադրութիւնները. Մարութեանի խօսակցութիւնը ընդհանուր զայրոյթ և զզւանք պատճառեց: Նա մանաւանդ, որ Մարութեանի մօտիկ ընկերներից մէկը բաւականին հեզնական խօսքեր էր ասել խմբակիցներից մէկին:

—Վերջ ի վերջոյ անպիտանը, զիտէ՞ք, ի՞նչ է ասում ինձ:

—Ասա՛, ասա՛, վերջացրո՛ւ։

—Ասում է լաւ կը լինի ձեր լրագրի անունը դնել ջրաղաց....

Երիտասարդները բոլորովին զայրացան և տրտնջացին։

—Թողէք վերջացնեմ, ինչ որ ասաց նախնձ. առաջնորդող յօդ-
ւածների անունը ջուր դնել, ներքին տեսութեանը—ալիւրափոշի
կամ կարճապէս փոշի. արտաքին տեսութեանը—աղմուկ. բանա-
սիրականինը—տոպրակ. իսկ խմբագրի անունը կարելի կը լինէր
դնել ջրաղացպան. բայց Կորկոտեանն էլ պակաս անուն չէ։

Բարձրացաւ սաստիկ տրտունջ. ամեն մարդ մի սպառնալիք էր
ուղարկում Մարութեանի խմբին։ Միմեանց հասկանալը դժւարացաւ։

—Եղբայրներ՛ր, խնդրում եմ խօսք շնորհէք ինձ, բարձրաձայն
սկսեց Կորկոտեանը։ Գարշելի վարմունք է նոցա կողմից այդ բոլորը.
բայց որովհետեւ այդ գործում խառն է իմ անձնաւորութիւնը—իմ
ազգանունը, ուստի թողէք հանգիստ այդ վայրահաչներին, ես նե-
րողամիտ եմ դէպի նոցա երեխայութիւնը։ Կ'աշխատենք, որչափ կա-
րելի է անմատչելի դարձնել նոցա համար մեր լրագրի էջերը։

Ընդհանուր լուռութիւնը և կամաց կամաց խոնարհւող հայեացք-
ները վկայում էին, որ երիտասարդները հաճութեամբ լսում էին
Կորկոտեանին։ Միայն Սերալեանը անհամբեր շարժումներով քար-
մացնում էր շրջապատողներին. վերջապէս նա խօսքը կտրեց։

—Անկարելի է, ընկերներ՛ր, հեռացնել նոցա մեր լրագրից. մեք
ինքներս խմբագրական բռնաւորութեան դէմ ենք. լրագրական աս-
պարէզը փակել անկարելի է։ Նոցա ներկայութիւնը և յօդւածները
կարեւոր են մեզ համար թէ նոր ոյժեր և թէ լրագրի մէջ ամենայն
կարծիք և միտք մտցնելու համար. թէկուզ...

—Ուրեմն թողնենք, որ թքեն մեզ վերայ։ Եթէ ոտնատեղ տանք,
ով գիտէ դեռ ի՞նչ կը պահանջեն նոքա մեզնից։

—Այդ թոյլ տալ անկարելի է. բայց համբերութիւնը կորցնելը,
սաստիկ յուզւելը, զանազան կարծիքներից վախենալը—այդ բոլորն
էլ մեզ համար գովելի յատկութիւններ չեն։ Ջրաղաց ասողը ամբողջ
խմբի ներկայացուցիչը չէ և իսկապէս մի առանձին խումբ կազմա-
կերպւած չէ ո՛չ այնտեղ, ո՛չ այստեղ։ Ինչո՞ւ ենք հեռացնում այն-
պիսիներին, որ դուցէ մեր գործին համակրում են և կ'օգնեն էլ։

Երիտասարդները համարեա չէին լսում նորա խօսքերը։

միմեանց մէջ քչփշուժ էին — «ես շատ ժամանակ է նկատում եմ, որ նոցա կողմն է քաշում... դաւաճա՛ն. տեսնում ես ի՞նչ լեզու է բանեցնում նոցա համար... ասածը սուտ չէ. բայց ինչո՞ւ է նոցա պաշտպանում... անմիաբանութիւն, անմիաբանութիւն, դու քանդեցիր...»

IV.

Դ Ս Ի Ս Ճ Ա Ն Ն Ե Ր

—Տօ՛, ի՞նչ եղաւ ձեր նոր խմբագրութիւնը, հարցրեց Մարութեանը Սերալեանից մի տասն օր յետոյ։

—Ոչինչ. ինչ պէտք է լինի խակ մտածած բանի վախճանը։ Մի քանի անգամ ժողովեցին, խօսացին, տաքացան, վառեցին, յետոյ հանդիտացան և սառեցին։ Հիմքը խախտւո՞ւ էր, խումբը շատ սահմանափակ էր. դուք էլ ձեզ շատ հեռու պահեցիք։

—Դու որ խմբի մէջն ես եղել, շա՛տ բան ես շահել։

—Ձեմ՝ շահել. բայց և այնպէս փորձել եմ ուշադիր լինելու այդ նոր ձեռնարկութեան։ Եթէ մարդ շատ խտրութիւններ դնի, չի էլ կարող խկական գործի գալուստը իմանալ և նորան յարել։ Ով գիտէ կարելի է մի լաւ բան էլ դուրս գար այս փորձից յաջող դէպքում։

—Ոչինչ կարգին բան դուրս գալ... է՛կարող այդ խմբից։ Մի՞թէ ինքդ չը գիտես դոցա բոլորի մոաւոր արժէքը։ Ես այն կարծիքին եմ թէ այդպիսիների հետ չը պէտք է երկայն բարակ զրոյցի մոնել։

—Ձէ, Մարութեա՛ն, չէ. սխալւում ես։ Մինչև որ դու քո երկայն մտածմունքներով քո ցանկացած «լուրջ գործունէութիւնը» իրագործես, ուրիշները լաւ.— վատ մի բան կը սկսեն և մի տեղ կը գրաւեն գրականութեան և հասարակական կեանքի մէջ։

—Մի խայտառակ և ծաղրալի տեղ։

—Դու այդպէս ասա՛. իսկ այդ պարոնները կարող են ամբողջ տարիներ հաստատ մնալ իրանց տեղում։

—Շատ ցաւալի է, եթէ այդպէս է։ Դու ասում ես, Սերալեա՛ն, որ ձեր գործը քանդեց, փչացաւ։

—Այսինքն դեռ չի փչացել. բայց իմ կարծիքն է, որ նա կը փչանայ. շատ պարզամիտ անփորձ մարդիկ են։ Պէտք է դարձեալ ժողովենք խօսենք. բայց ես արդէն յոյսս կտրել եմ։

—Եւ խորհուրդ տուր բոլորովին հեռանան այդ մտքից: Դոցա հրատարակութեանը կարօտ չէ մեր հասարակութիւնը. դոքա իրանք պէտք է բաւականաչափ պատրաստուեն ուսուցանողներ լինելու համար:

—Մարութեան, դու այդպէս չը պէտք է ձեւակերպես քո միտքը: Դու պէտք է երկու բան զանազանես, նոր հրատարակութեան կարևորութիւնը և նորա նախաձեռնողների ձեռնհասութիւնը: Կարող է երկրորդը վատ լինել, բայց առաջինը իւր նշանակութիւնը չէ կորցնում:

—Իսկ ես ասում եմ, եթէ երկրորդը վատ է, եթէ խմբագրութիւն կազմողները վատ են, անկարող, թույլ, տկարամիտ—էլ ինչ խօսք կարող է լինել նոցա արդիւնաբերութեան մասին:

—Ո՛չ, եթէ մի գործի կարևորութիւնը դուք զգում էք, դուք պէտք է որոնէք միջոցներ նորան իրագործելու:

—Նախ դեռ խնդիր է կարևորութեան աստիճանը և յետոյ... այդ կարևորութիւնը զգալուն հետ միասին եթէ ես զգում եմ, որ միջոցներ չը կան ցանկացածս իրագործելու, այն ժամանակ:

—Ուրեմն դու կարևորութիւնը չե՞ս ընդունում:

—Ընդհանրապէս ասած, ոչ. ես կը ցանկանայի մի քիչ բարւոքում եղածի մէջ:

—Իսկ եթէ բարւոքում մտցնելը անկարելի է:

—Այն ժամանակ հաշուել քո պակաս համարածի արժէքը մի կողմից և եղածի արժէքը միւս կողմից և համեմատել դոցա միմեանց հետ: Ես այդ համեմատութիւնը արել եմ և եկել եմ այն եզրակացութեան, որ այդ պակաս համարւածը առայժմ դեռ թեթեւ կշիռ ունի... կարելի է ժամանակով նա աւելի զգալի կը դառնայ: Իսկ այժմ տեսնելով, որ այդ պակասը լրացնողները ուզում են լինել Կորկոտեանի աշխատակիցները, ես բացարձակապէս յայտնում եմ, որ դա յանդգնութիւն է: Թող դոքա իրանց վերայ ընդունեն թղթակցի, լրատուի, թարգմանչի պաշտօններ մեր եղած հրատարակութիւնների համար:

—Բայց ա՛յն պակասը, որի մասին խօսեցինք, բայց ա՛յն բարւոքումի կարևորութիւնը, որ ինքդ էլ շեշտեցիր:

—Ա՛յ, ե՛կ դորա մասին խօսենք. դա իսկապէս հեռաքրքրական հարց է. մտածենք, կարելի է մի բան յաջողցնում ենք: Վերջապէս, զուգէ այս տեսակ խօսակցութիւններից պարզւի առհասարակ այն, թէ ինչ լուրջ բան կարող ենք իրագործել այժմեան ոյժերով:

— Ես համաձայն եմ ասածիդ. բայց կասկածում եմ թէ այժմեան յարուցւած խնդիրը կը քնի:

— Մի բան, Սերալեան, մի' մոռանալ, որ մեծ մտածողութեան և նախաձեռնութեան ոյժեր չ'ունենք: Դոքա առհասարակ հազւագիւտ են:

— Հաւաքական ոյժին միթէ՞ չես հաւատում:

— Հաւատում եմ. բայց այն հասարակութեան մէջ, ուր կայ մտաւոր կեանքի աւանդութիւն, երկայն և լուրջ գործունէութեան մշակւած անդամտան: Իսկ այդ մեք չ'ունենք: Մեք երկու մարդ միմեանց պատահելուց, ստիպւած ենք լինում միմեանց երկայն բարակ բացատրելու մեր հայացքները: Որոշ դպրոցներ, որոշ սիւներ չ'ունենք:

— Ուրեմն խնդիրը դարձեալ չի մեռնում, այլ կերպարանափոխւում է: Սակայն եթէ չը կարողացանք մեր ցանկացածին հասնել:

— Դորա մասին էլ յետոյ, ժամանակը ցոյց կը տայ:

— Ուրեմն, Մարութեա՛ն:

— Խօսենք մի քանիսների հետ և յետոյ մի տեղ ժողովենք:

— Այդ էլ փորձենք:

Բազու. 1880 թ.

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ

Ս. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն 1)

Դ.

Ստեփանը և Սաքանը փոքրուց էլ, մինչև իրանց կնքահայրութիւնը, միմեանց շատ մօտ են եղել: Սաքանը իւր ընկեր տղաների մէջ համարուում էր մի խորամանկ, խեղկատակ տղայ: Թէև չափից դուրս սուտասան և կեղծաւոր էլ էր, բայց նա այնպիսի ճարպիկութեամբ էր ծածկում, որ ոչ ոք չէր կարողանում իմանալ թէ Սաքանը զո՞րդ է ասում թէ սուտ, կեղծում է թէ ոչ: Ընկեր հարեանները օձիք էին պատռում նրանից. պառաւ կանայք նրան համարում էին «օձը բնից հանող», բայց իւր ընկեր տղաները նրան սիրում էին, որովհետև միասին հաւաքւած ժամանակ, երբ մտադրւում էին մի բան անելու, ինչ դժւար, խորամանկութեան, խելքի բան էր լինում, նա էր միայն յաջողութեամբ կատարում՝ ուրիշ ոչ ոք:

Գալով Ստեփանին, Ստեփանը մի ղիւրահաւան, անկեղծ, սրտոտ և անձնավստահ տղայ էր. բոլորեքեանք էլ նրան կը հաւատային. «նորա սուտը ուրիշի զորդից զորդ է», — այսպէս էին ասում իւր ընկերները: Ոչ մի պառաւ կին նորա վերայ չէր բարկացած, այլ ընդհակառակը միշտ օրհնում հա օրհնում էին, որ բարեյիշատակ է իւր մօր ու հօր համար: Մի խօսքով, Ստեփանը Աստուծոյ օրհնած գառն էր: Այսպէս քաջութեան և հաւատարմութեան կողմից նշանաւոր

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 3.

էր իւր ընկերներէ մէջ Ստեփանը, իսկ խորամանկութեան կողմից՝ Սաքանը: Այժմ՝ երկուսն էլ, որ երեսուն տարուն հասուհաս են, դարձեալ նոյնն են. մէկը կեանքի մէջ չի փոխել, էլի այն պարզ սիրտ, դիւրահաւան և քաջն է ինչ որ առաջ էր, իսկ միւսը Բագու ընկնելով աւելի էր եփւել խորամանկութեան ու խարդախութեան մէջ, շահաւիրութիւնը նորա մէջ ամեն ինչ խեղդել, սպանել էր. նա պատրաստ էր ամեն սրբութիւն ուրանալ, ոտի տակ տալ շահի համար. կեղծաւորութիւնը վերին աստիճան էր հասցրել. չորս, հինգ տարի մնալով Բագու՝ սովորեց այն բոլոր բաները, ինչ որ հարկաւոր են մի խորամանկ, կեղծաւոր և շահասէր մարդու: Սաքանը Բագու օրերն էր համարում, թէ ե՛րբ պիտի իւր սրտի ցանկացած գումարը ձեռք բերի. և երբ այդ փափագին հասաւ, սկսեց մոռածել թէ ի՛նչպէս գործադրի այդ գումարը, որ մէկին մէկ փող աշխատի հանգիստ իւր տանը նստած. նա լաւ տեսնում էր, որ չորս, հինգ տարի շարունակ մշակութիւն անելով, այլ ևս դժւար կը լինէր կրկին մշակութիւն անել. փերեզակութիւնը ամենայարմարը գտաւ և, Բագուից ճանապարհւելիս, զնեց մի հարիւր ռուբլու մանրունք, ճանապարհ ընկաւ իրանց դիւղը. նա մտքումը հաստատ «կորկոտ էր զցել», որ տանը ծախսատակ նստած, առանց մէջք կոտրելու տասնապատիկ աւել կ'աշխատի: Այժմ՝ զլւղումն է. նա իւր ասլրանքի գները լաւ բերան է արել, վճռել է փողով չը ծախել, այլ փոխել ցորենի, դարու և այլ բերքերի հետ. նա իւր օգուտը աչքի առաջ ունենալով այդ արաւ, և միևնոյն ժամանակ գիւղացու համար հեշտացրեց առուտուրը:

Ստեփանը այդ բոլորը գիտէր. Սաքանն էր ասել, յայտնել էր նոյնպէս, որ այդ առուտուրից չափից դուրս մեծ աշխատանք կ'ուներայ և եթէ ուզում է կարող է ինքն էլ ընկերանալ, միշտ Բագուից ապրանք ուղարկել:

Ստեփանը հաւատալով Սաքանի ամեն ասած ու պատմածին նեղանալով ասաց.

—Ամա՛ն՝ ինչ տղայ ես, վեր կացիր սուս ու փուս, առանց իմաց տալու մի քանի ընկերներով գնացիր Բագու, աշխարհիս հարստութիւնը բերի՛ր, հիմա կուռդ գլխատակովդ դրած կարող ես ապրել, մեզ նման չես հո՛ւ:

—Ստեփան, փա՛ռք Աստուծոյ, Բագուն իրան տեղն է, չը փախա՛ւ հու, ինչ կայ որ, զորդն ասած՝ վախեցանք քեզ յայտնել, դու էլ իմաց տաս ծնողներիդ, այն ժամանակ էլ մեր զնալը չէր բռնիլ, մեր հայրերը կ'իմանային, էլ կը թողնէի՞ն որ մարդ ռոյլ ոտի առաջ դնի. լաւ արինք մենք գնացինք և ձեզ համար հաստատ տեղեկութիւն բերինք. լաւ կը լինէր, որ միասին վեր կենայինք, գնայինք ու վա՛յ թէ այնպէս աշխատանք չը լինէր, ինչպէս մենք տեսանք, այն ժամանակ ի՞նչ կը լինէր մեր զրութիւնը:

—Հա, շատ լաւ էք արել, զորդ ես ասում, Սաքա՛ն. Սաքա՛ն, ասում ես ամիսը երեսուն, քառասուն մանէթ աշխատանք կարող եմ վերցնել. ասա՛ մի երկու տարւայ մէջ լաւ փող կը շինեմ էլի, և կ'ընկերանանք, այստեղ խանութ կը բանանք. հը՛, ի՛նչ ես ասում այս խելքին:

—Լա՛ւ ես մտածել, ես իմ Աստուծոյ, քեզ հետ որ չ'ընկերանամ, էլ ո՛ւմ հետ պիտի ընկերանամ. միտդ է, հէնց պտտիկուց էլ ընկեր ենք եղել: Դու Բագուից ապրանք կ'առնես կ'ուղարկես, իսկ ես այստեղ կը ծախեմ, դու տես ի՛նչպէս աշխատանք կը վերցնենք. մեր փողին էլ փող չի հասնիլ, մի քանի տարուց յետոյ դու էլ կը դաս գիւղը և ինձ նման կ'ապրես: Ստեփան, այս քեզ եմ ասում հա՛, չը լինի թէ բերանիցդ հանես, ուրիշները հասկանան, ձեռներիցս կ'ընկնի հա՛:

—Խելքս թոցրե՛լ եմ ինչ է, ինչո՛ւ պիտի ասեմ. դու միամիտ կացի՛ր, խօսքը՝ խօսք է, տղայ ես հէնց ծախի՛ր, ես այնտեղից ապրանքը ապրանքի տոից չեմ կտրիլ: Շատ լաւ եղաւ է՛, չես իմանում, հաւատացած եմ որ շատ շուտով պիտի հարստանանք. սո հարստութի՛ւն, հարստութի՛ւն, առանց հարստութեան ի՛նչ ենք մենք, ո՛վ է նայում մեր կզակին, ո՛վ է մեր խօսքը չւանի դնում, դու այն ժամանակը տես ի՛նչ կը լինենք:

—Ստեփան, ինչպէս երեւում է բանից, ուզում ես այս երկու օրը դուրս դալ, գնացողներ շատ կան:

—Խօ՛սք կայ, խօսք կայ, է՛լ մնամ, քո տունը շինւի. որ ճարումս ճար լինի՝ հէնց այսօր դուրս կը դամ. Սաքա՛ն, սիրտս ճաքում է, էս, էս անտէր օրն էլ, ասես, անվերջ պիտի գնայ, միթնում էլ չի, որ էզուց շուտ գայ, վեր կենանք, այս խարաքին թքենք, հեռանանք:

—Դէ որ այդպէս է ականջդ ձայնի պահի՛ր, ինչ որ ուզեմ ուղարկի՛ր. դու տնից միամիտ կացիր, աչքս միշտ վրան կը լինի, շուտ չը վազես գաս, մտածելով թէ տունը անտէր անտիրական է:

—Երեխայ ես ինչ է. քեզ նման եղբայր տղան որ ունիմ էլ ի՛նչ կը մտածեմ. դորդ է, բարեկամներ ունինք, բայց աւելի լաւ է դու ինքդ նայես, — վարի ժամանակ վար անել տաս, հնձելու ժամանակ հնձել տաս, մի խօսքով ինչ որ հարկաւոր է. մեր տաւարի խոտն ու դարմանը կայ, ձմռնահասն կարող են լինել, նեղութիւն չը կայ դրանում, ցորենն էլ աղած է. ոչինչ պակասութիւն չ'ունինք, մնում է ճոթ ու պատառը, այն էլ եթէ կը հարկաւորւի կը տաս ի հարկէ:

Սաքանի դիտաւորութիւնը կատարեց. նա մի հինգ հոգու էլ այնպիսի դրութեան մէջ էր դրել, որ իրանք մեծ ուրախութեամբ, ինչպէս Ստեփանն էր, առաջարկեցին ընկերանալ, Բագուից միշտ ապրանք ուղարկել և երդւեցին գաղտնի պահել այդ ընկերութիւնը. իսկ իրանց տները երես արին Սաքանին, որ նեղ տեղ ընկած, մի կարիք պատահած ժամանակ՝ ձեռնհաս լինի ինչպէս տանտէր:

—Էլ ուրիշ մի բան չ'ունի՞ս ասելու հո՛ւ, ասաց Ստեփանը. ես մի գնամ տնով անցնեմ, պատրաստութիւն տեսնեմ, վաղ առաւօտեան երեսիս խաչ հանեմ, ճանապարհ ընկնեմ:

—Էլ ինչ կայ որ, ինչ որ հարկաւոր էր խօսեցինք. գնա՛ պատրաստութիւնդ տես. ճանապարհի պաշարը շա՛տ վերցուր, հիմա Թագուհին, ես եմ իմանում, ինչե՛ր է պատրաստել:

—Սաքա՛ն, այս ջանը մեռնի՛ թէ բանից տեղեկութիւն ունենամ. կ'ուզես մի գնանք, տեսնենք ինչ է շինել, մի-մի բաժակ կը գցենք, Աստուծու տւածից էլ նհար կ'անենք:

—Խէր բանին ինչպէս կարող եմ չէ ասել, գնա՛նք:

Թագուհին կռները սոթտած եփում, թխում էր, Սաքանին տեսնելով գլխով բարե արաւ, էլի բանին կացաւ:

—Աղջի՛, ի՛նչ ունիս, բեր մի տեսնենք, ասաց ինքնաբաւական կերպով Ստեփանը և օղիի շիշը առաջը դրաւ:

Թագուհին խփոյն մի խօնչի մէջ պատրաստեց հաց, պանիր ու մի խաշած հաւ և բերեց առաջները դրաւ:

—Սաքա՛ն, Սաքան, մի կտորի՛ր այս հաւը քո հալալ ձեռքով,

ջահէլ տղայ ես: Ա՛ռ մի շնորհաւորի՛ր մեր ընկերութիւնը և Աստուած կանչի՛ր, որ կապը երկար լինի:

Սաքանը ընկերութիւն բառը լսելուն պէս՝ աչք ու ունքով արաւ, որ ոչինչ չ'ասի ընկերութեան մասին, իսկ Ստեփանը չը հասկանալով ուզում էր շարունակի, որ դէս-դէն նայելով կամացուկ ասաց.

— Ստեփա՛ն, տունդ շինւի, կնիկարմատի մօտ այդպիսի բանից կը խօսե՛ն. ֆնասից զատ օգուտ սկի չի բերիլ, հարկաւոր չի:

— Բա՛ մոռացել էի. դէ լաւ, խմի՛ր, նա ոչինչ չի հասկացել, միամիտ կացի՛ր. կնիկը ինչ խելք ունի, որ այդպիսի բան էլ հասկանայ:

Կերան ու լիացան Սաքանն ու Ստեփանը հանաքներ անելով, իրանց երեխայութիւնից պատմելով: Թագուհին լսում էր և շատ ուրախանում, որ ամուսնուն Բագուից եկած մի քաղաքավարի մարդ բանի տեղ է զցում, հետը հաց ուտում և, որ գլխաւորն է, հանաքներ անում. և այդ ժամանակ ամուսինը աւելի բարձր երեաց իւր աչքերին. ինչքա՛ն ուրախ կը լինէր հէնց այդ րոպէին Բագուից եկած տեսնէր նրան: Վը գնաց Բագու՝ կը գայ, նորա շաքը բամբակով կը հաւաքեն, և այդ երկու տարուց յետոյ պիտի լինի, երկու զատիկ պիտի անցկենայ էլի—մեծ բան չի, մտածում էր Թագուհին:

— Սաքա՛ն, այնքա՛ն ուրախ եմ, որ էլ չեմ կարող ասել, ասաց Ստեփանը օղին երրորդելուց յետոյ. մի տես է՛, մեր տանը բոլորեքեանք էլ ուրախ են, կարծես, մեր սեւացած կոճերը, մեր ծխոտած պատերն էլ են ուրախ. եթէ դու չը լինէիր, կարո՞ղ էի ես այս օրին հասնել, քե՛զ եմ պարտական, քե՛զ. տունս, տեղս քեզ ֆէշքեշ, այսուհետեւ քո տունը համարի՛ր, մեր կնիկն էլ քո քոյրը: Աղջի՛, Թագուհի՛, դառնալով կնոջը, սրանից յետոյ տանտէրը Սաքանն է, էլ ես չը կամ, վաղը ես գնում եմ, Սաքանի բոլոր կարգադրութիւններին կը հնազանդւես, պակասութիւն եղած ժամանակը կ'ասես:

— Հերիք է հերիք, Ստեփա՛ն, ա՛ դու ի՛նչ տեսակ մարդ ես եղել, դու պէտք է ասես, որ ես հասկանա՞մ. էլ հարկաւոր չի, տունը այսուհետեւ իմն է, ես գիտեմ Թագուհին, քեզ ի՛նչ կայ:

Թագուհին աւելի ուրախացաւ, որ անտէր չը պիտի ֆնայ Ստեփանի գնալուց յետոյ: «Ինչպէս իրար սիրում են, մտածում էր նա,

իրար համար կարող են մեռնել. նեղութիւն սկի չեմ քաշիլ, այս լաւ եղաւ»:

—Դէ, Ստեփա՛ն, դու քո պատրաստութիւնդ տես, վերկացաւ տեղից Սաքա՛նը. ես մի զիւղովը անցնեմ, տեսնեմ ինչ կայ, ինչ չը կայ. դեռ բարի ճանապարհ չեմ առում, ճանապարհ գցելուց կ'ասեմ. սանամօրը լաւ օյինի մէջ ես գցել, հիմա բեղարած կը լինի,—ասելով դուրս գնաց:

Ե.

Պանդուխտ զնացող քսանի չափ տղամարդիկ, որոնց մէջ էր և Ստեփանը, պարկերը, խուրջիները շալակած, երկար մահակները ձեռներին, իրանց ծնողների, կանանց և բարեկամների առաջն էին կանգնած: «Մի րոպէ չի անցնիլ մնաս բարև ասելուց յետոյ, կը թողնենք իրար», մտածում էր ամեն մէկը: Մայրը համբուրում էր իւր սիրասուն որդու ձախտոր, լցւած աչքերով խրատներ տալիս՝ լաւ կենալ, փող աշխատել և իրանց չը մոռանալ. ամուսինները ձեռք ձեռքի տուած խորհրդաւոր հայեացքով, լուռ ու մունջ միմեանց հետ խօսում էին, իրար ջաջողութիւն մաղթում. զոքանչը փեսին բռնած պատուիրում էր աղջկայ համար լաւ լաւ հագուստներ բերել, իսկ ընկեր-հարևանների նամակներն ու Թապալանքներն հօ՛ւ անվերջ էին:

Հասաւ Ժամը. պանդուխտները ճանապարհ ընկան քաջ քաջ, կարծես, դէպի պատերազմի դաշտը. ա'խեր, ո'խեր դուրս թռան քնքոյշ սեռի վեր ու վար անող կրծքերից. արտասուքի կաթիլներ թափւեցան նոցա ոչ ուրախ և ոչ տրտում աչքերից. լուռ կանդնած նայում էին գնացողներին. րոպէական էր դոցա տխրութիւնը, կը ծռեն պանդուխտները դէպի ձախ, էլ չեն երեւալ, այնուհետև անձնատուր կը լինին երևակայութեան, օդային ամրոցները կը վանէ տխրութիւնը և ուրախութիւնը կը թազաւորի թուարև սրտերին:

Վերջին անգամ երկու կողմից էլ իրար նայեցին գիւղացու հեռատես, սուր-սուր աչքերով և հայեացքով մնաս բարև ասացին ու աներևոյթացան: Նստերի աչքերը անթարթ նայելուց դեռ ևս պատկերացնում էր ճանապարհի և օդի մէջ իրանց սիրելիների հասակը:

«Գնացի՛ն» — այս ու այն կողմից ձայն տւին: «Աստուած բարի ճանապարհ տայ, բարով դան», — ահա՛ «գնացիներ» պատասխանը, որով

իրանց կոտորած սրտերը սաղացրին և «բարով գան» բռնուն երևակայութեան տակ ստեղծագործւած՝ ի՛նչ տեսակ ապագայ երջանիկ կենցաղավարութիւն հասկացան, ապագայ վարդապետն յոյսեր—ահա՛ կոտորած սրտերի դեղթավոր։ Բայց նոցա համար մի քանի տարին, ինչպէս իրանց ամուսիններն էին ասել, թէ գլխարկի մի քանի անգամ շուռ տալու չափ կը տւի, երկար ու ձիգ ժամանակ էր թւում։ Նոքա հեռու ապագայով ապրել չէին ուզում, այլ այն գլաւ ապրելը, դադարաւարական կեանքը, որ իրանց մշակ ամուսինները պիտի զիւղը բերէին, ուզում էին մօտ ապագայում—վաղը, միւս օրը տեսնել և սրտի փուշը հանել։ Նրանք կանայք են, անհամբեր և հետաքրքիր, նոցա ձեռքերը շուտով է բանում՝ զաղտնիքը ծածկող խուփը, նրանց աչքերը մաղն է շրջում տակը տեսնելու, նրանց օրը մի տարի է, նրանք սպասել չը գիտեն։ Բայց ինչո՛ւ նոցա դէմքերի վերայ ուրախութեան գծեր փայլեցան. չ'ասես, երևակայութեան աշխարհի շէմքը կոխեցին, ուրախութիւնը լի ու լի է՝ մտան հոյակապ ապարանքները։ Մարդու միտքը մի ակնթարթում ինչե՛ր չի ստեղծագործում, ի՛նչ ապարանքներ ու դարպասներ չի կառուցանում։ Նոցա ապարանքները թէև բազմաթիւ, շքեղ, զարդարուն, բայց մի վայրկեանում ստեղծագործւեցան և հէնց վաղը պիտի տիրանան և երջանիկ լինին. բայց մի՞թէ չեն յուսահատուի վաղը իրանց խաբած տեսնելով։—վաղը դարձեալ աւելի բարդ, աւելի զարդարուն կը ստեղծագործէ նոյն ամրոցները միւս վաղւայ համար. այսպէս էգուցները կ'ընթանան աննկատելի կերպով և իրանց ամուսինների ասածին պէս՝ մի քանի տարին գլխարկի մի քանի անգամ շուռ տալու չափ կը տւի։

2.

«Տղա՛յք, ձեզ եմ բաշխում Բագուն, տե՛ղ, տե՛ղ սա է, է՛, դարձաւ ուրախ ուրախ Ստեփանը իւր ընկերներին, երբ Բագու հասան։ Քսան հոգի՛ մեծ ու փոքր՝ պլշած աչքերով և դէմքով շտապում էին Ստեփանին հասնել, որը, ինչպէս յաղթանակը տարած զօրապետ, սրի տեղ մահակը ձեւին՝ խոչընդոտները յաղթահարելով տիրապետել էր քաղաքը, մտել ներս, ուրախ և սիզաքայլ առաջ էր ընթանում։

Օրը կիրակի էր, առաւօտեան ժամի տաւր: Գիշերը աշնանաշին էր. մանրամաղ անձրեւը փոշին նստացրել, օդը մաքրել, լրիկները լւացել էր. կապոյտ երկնակամարի վերայ թազաւորում էր այրութիւնը անցրած աշնանային արեգակը. ի՛նչ դուրալի էր նորա լոյսն ու ջերմութիւնը: Տները, կարծես, հէնց այդ գիշերն էին ներկել սպիտակ, կարմիր, դեղին: Երկնակամարը աւելի կապոյտ էր երևում այդ օրը, իսկ ծովը երկնքի պատկերն էր. նա ծփծփում էր քաղցրադէմ արեգակի տակ և հանդարտ ու քնքշիկ դողդոջով ափերն համբուրում, զուրգուրում. լաւ գիտէր, որ ժամանակաւոր էր այդ երջանիկ ու քաղցր ըոպէն, կ'անցնի, ով գիտէ, մի ժամ կամ գուցէ աւելի քիչ, հիւսիսը իւր դառնաշունչ քամին շառաչելով կը փչէ, այն ժամանակ արեգակը ամպերի տակ կը կորչի, իսկ իւր պատկերով զմայլւող սիրուն օրիորդներն ու երիտասարդները փոշուց կուրացած դէպի տուն կը վազեն: Նոյնը և մարդիկ մտածելով ուզում էին այդ սքանչելի օրը դուրսը անցնել: «Ի՛նչ գեղեցիկ օր է, սատանի ականջը խուլ, քամի՛ չը կայ», — յաճախ կրկնում էին մարդիկ և իրանց համար զբօսնում ծովի ափում, պարապեալի վերայ և այգում:

Հայ գիւղացու աչքի առաջն էր իւր «Աւետեաց երկիրը», իւր երևակայութեան ստեղծագործած իդէալ Բագուն: Ո՛րքան ճոխ ու փարթամ, ո՛րքան բաղմամարդ ու հարուստ էր երևում նոցա Բաւղի մէջ փակւած՝ չը գիտէին ո՛ւր էին գնում, ո՛ւր պիտի դադար առնէին. պլշած աչքերով ուզում էին ամեն ինչ միանգամից տեսնել ու իմանալ, հետեւաբար և մէկ բանի վերայ կանգ չէին առնում. մէկ նայում էին երկչարի, եռչարի սրբատաշ տներին, մէկ մեծ մեծ խանութներին ու կրպակներին: «Ո՛ւր են գնում այս մարդիկ, ոտով ու կառքով այսպէս շտապով, հէնց այսօր էր մնացել, որ քաղաքից դուրս գնային», մտածում էր Ստեփանը, կարծելով կառքով պտտողները դէպի ուրիշ տեղ են ճանապարհորդում:

Այսպէս անգեղակոթցիք հասնելով դէպի ծովը տանող լայն փողոցը, լրիկի վերայ հաւաքւեցան և սկսեցին հետաքրքրութեամբ խանութների ապակէ դռների յետև դարսւած իրեղէններին ու պատկերներին նայել: Երթւեկող պարոններն ու տիկիներն էլ կծու հայհոյում էին և արանքները պատռելով անցնում: Թուրք պահապանը նկատելով, լիբը հայհոյանքով հրամայեց ցած զալ լրիկից.

լիրք հայհոյանք, մի սինլքոր թուրքի բերանից դուրս եկած, ելեք-տրականութեան պէս ցնցեց նոցա և կրակոտ աչքերը չռելով կեղտոտ ու չեչոտ քեալբալայու վերայ, ամեն մէկը մահակը իւր ափում լաւ սեղմեց և պիտի վրայ բերէին խրուիլակի գլխին, եթէ որ չ'իմանային թէ իրանք ուր են գտնուում և դէս դէն չը նայէին, որ այդ բոպէին, կարծես, ականջներովն ընկաւ. «Ռուք էլ ձեր սարերի ու ձորերի որդիքը չէք, դուք այստեղ ստրուկներ էք, ինչ որ անում, կատարում են՝ անպաշտան պիտի հնազանդուիք»։ Ոմանք շտապով ցած եկան, իսկ մի քանիսը հետաքրքրւած դեռ նայում էին։ Վախկոտ, բայց քաջսիրտ երեւացող թուրքը կրկին հայհոյեց աւելի խայտառակ կերպով և բոլորին էլ ցած բերաւ։ Նորա արհամարհական հայեացքը դէպի մահակները, կարծես, ասում լինէր. «Երբ կը թողնէք ձեր մահակները, կը շալակէք բռններ, էլ չէք վիրաւորւի դուք այս իմ համեղ ու քնքոյշ հայհոյանքներից, որ միշտ որդուս եմ տալիս»։

Պանդուխտները բարկացած յետ յետ նայելով փոխեցին իրանց ճանապարհը և դէպի վեր գնացին։

Յերևի կուպրած տեղերը միայն քաղաքացիների համար է պատրաստած. ա'խ, ինչո՞ւ մենք էլ չենք քաղաքացի. այս ի՞նչ հագուստ է, որ մենք հագել ենք, ոտներս տրեխ է ծածկում, իսկ զլուխներս մորթի գտակ. այս ի՞նչ դադանակ է ձեռներիս, մտածում էին աւելի երիտասարդները։

— Յարութի՛ւն, դարձաւ իւր ընկերը Մովսէսը, մեր գիւղացիներից սկի չենք տեսնում, հապա ո՞րտեղ պիտի դադար առնենք գիշերը։

— Ճիշդ ես ասում, աչքով պիտի պահենք, կարելի է հէնց կը տեսնենք։

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ ծանր բեռան տակ, վերից վայր գլորւելով գալիս էր մի մշակ. նա շալակը ցած դրաւ մի խանութի դրան առջև, վրան նստեց և գտակը վերցնելով ճակատի քրտինքը կռացաւ մատով սրբեց՝ ծը՛լլ գետնին. մէջքը տաւ պատին, ուզում էր հանգստանալ, բայց յանկարծ աչքովն ընկնելով պանդուխտները՝ վեր կացաւ տեղից։ Անդեղակութիւնը կը թողնէին նրան և իրանց ճանապարհը կը շարունակէին, նրան թուրք կամ թալիշ

մշակ համարելով, եթէ որ Աղաջանը, այսպէս էր մշակի անունը, չը մօտենար, բարեւ չը տար:

—Այդ դո՛ւ ես, Աղաջա՛ն, բացականչեց Ստեփանը, և սառը ջուր թափեցաւ նորա վառ երևակայութեան վերայ, տեսնելով իւր հայրենակցին ոչ թէ վերակացու, այլ բռնակիր մշակ, այն էլ այդպէս հալած, մաշած ու կեղտոտ: Փոխեցաւ Ստեփանը. — նորա ծրագիրները, կառուցած բազմալարկ դարպասները մշուշը պատեց, ինչպէս այդ պահին փոշիով ծածկեց ամբողջ քաղաքը. հիւսիսային քամին, որ կամաց կամաց տեղից շարժել էր մի կէս ժամ առաջ, այդ վայրկեանին ամենայն արագութեամբ շառաչելով փչեց: Երկինքը կորցրեց իւր թարմ կապտութիւնը զորշ զորշ ամպերով ծածկելով, խաղաղ կապուցտ ծովը, որ երեսայի պէս, մի քիչ առաջ, ամերի հետ էր խաղում, համբուրում, թոթովում, պղտոր զոյն ստացաւ՝ գոռում գոշումով ամերին բաղխելով: Մարդկանց զոյնն էլ փոխեց, նոքա էլ երկնքի ու ծովի նման մոխրի զոյն ստացան և աչքները ճպճպացնելով, արտասուքի կաթիլներ վայր գլորելով՝ դէպի կառք, դէպի տուն շտապեցին:

Անդուժ հիւսիսը իւր ցրտաշունչ քամիով կերպարանափոխեց ամենայն ինչ, մի մշակ իւր ճիւղ մարմնովն ու համետով փոխեց պարզամիտ գիւղացիների տրամադրութիւնը:

Աղաջանը, բարեւելուց յետոյ, սև կոպէկը առաւ իւր վարձ և համագիւղացիների հետ նրանց առողջութիւնը, տնից-տեղից հարցնելով վեր բարձրացան փոշու հոսանքին հակառակ: Աւազը, դարմանը, թղթի կոորտանքը ի մի ձուլւած՝ քամին ամենայն արագութեամբ և արդարութեամբ բաժանում էր այդ «Աւետեաց երկրի» ամենալաւ բարիքներից մէկը լայն փողոցն ի վայր՝ աջ ու ձախ, վեր ու վայր: Զէր ընդհատւում մի րոպէ, մի վայրկեան, որ մարդ աչքերը մի կերպ կարողանար բանալ, իւր առաջի ճանապարհը տեսներ, որպէս զի աջ ու ձախ յանկարծակի դղրդացող կառքերի տակը չ'ընկներ: Պարզ, յստակ օդի սովոր դիւղացու աչքերը ճպճպում էին, արտասուքի կաթիլներ էին գլորւում փոշոտած երեսներին և աւազը առաջների տակը ընկնելով ողջ մարմինը սրտեցնում էր:

—Աղաջա՛ն, Աստուածդ սիրես, շուտ արա՛ մի տեղ տար մեզ, թէ չէ կուրացանք, պրծանք, այս ու այն կողմից թախանձեցին պանդուխտները:

—Ոչինչ չը կայ, սա ի՛նչ փոշի է որ այդպէս զանգառուում էք, պատասխանեց Աղաջանը:

Այսպէս գնում էին, որ մէկը «մշակ» ձայն տւաւ: Ինչ ասել կուզէ որ Աղաջանը, ով էլ լինէր իւր հետ խօսացողը և ինչ կարևոր նիւթի վերայ էլ խօսալու լինէր՝ պիտի թողնէր և դէպի կարևորագոյնը վազէր: Վարպետ մշակը քամու ձեռք տալով իւր համազիւղացիներին՝ սև կոպէկի յետեւից գնաց: Սև կոպէկը Աղաջանի համար քաղցր էր քան թէ իւր ընկերհարեան, պարզսիրտ համազիւղացիները: Մի՞թէ Աղաջանը նոցա չէր սիրում. ահա հարց, որին չորս, հինգ տարով մշակութիւն անողը կը պատասխանի. «Մէր, մի՞թէ սև կոպէկից զատ կայ մի առարկայ, մի շնչաւոր արարած, որին կարելի լինէր սիրել: Նա սիրում է սև կոպէկը զլստպատառ, հոտհոտելով դորա յետեւից է գնում հաւաքելու և ամեն անգամ մատերի ծայրերով շօշափելով այդ կենսատու պղինձը, խոր ընկած, փոքրացած աչքերը աւելի մեծ են բացուում, մի վայրկեան փայլում, երբ դեռ ձեռքին է, բայց հէնց որ զցում է կողքից կախ կաշւի քսակը, աչքերը կրկին խոր են ընկնում, փոքրանում, աղօտանում: Աղաջանը այդ ուրախ վայրկեանը ձեռից չը տւաւ. «մշակ» են կանչում, չը կար մէկը, որ նորա առաջը կտէր, արգելք լինէր, վազեց ինքը մոքումը ասելով՝ «ի՛նչ թեթև ոտ ունին մեր զիւղացիները»:

Պանդուխտները փոշուց պատսպարւելու համար մի պատի տակ կուշ եկան մայրը կորցրած ձտերի նման:

—Ո՛հ, հազիւ հազ որ վերջացաւ, ասաց Ստեփանը ընկերներին թթւած դէմքով:

—Ինչն է վերջացել, մի ափն կողմը՝ դէպի ձախ նայի՛ր, տե՛ս ինչ է գալիս, կարծես սէլ է մեզ պիտի խեղդի, կուշ տայ, պատասխանեց մօտ եղողը:

Վը՛ղղ — եկաւ սէլաւը, հայ զիւղացիները չը կարողացան ծածկւել. իրանց սիրելի «Աւետեաց երկիրը» չը մոռացաւ, որ ունի նոր, սրտաւառ հիւրեր, ապագայ մշակ-ստրուկներ՝ պատի տակ կուշ

եկած՝ մաս բաժին հանեց իւր բազմատարր բարիքից իւր արդար ձեռքով:

—Աղաջանը ո՛ւր գնաց, հարցրեց Աւետիսը Ստեփանին:

—Զ'իմացայ, երևի այստեղի բարեկամներից կանչող եղաւ. բայց ինչո՞ւ չ'եկաւ, չի իմանում, որ մենք անձանօթ ենք այս քաղաքին. այստեղ սպասե՞նք մինչև որ նա գայ թէ գնանք. բայց ո՛ւր ենք գնում, որտե՞ղ ենք ճանաչում, որ գնանք:

Ահա այն խօսքերը, որ Ստեփանի պէս անձնապատասխան մարդը առաջի անգամ արտասանեց: Նա այդ տեսակ յուսահատական խօսքեր մի մոլորւած ճանապարհի վերայ կամ մի ձեռնարկութեան ժամանակ չէր մտածած անգամ, ուր թէ ուրիշների զիմաց արտասանած: Ո՛ւր էր այն Ստեփանը, որ աջ ու ձախ շահատակելով, անվախ, աներկիւղ, առանց հետևանքները աչքի առնելու գործէր. էլ չը կար առաջւայ կրակը, առաջւայ աւիւնը, հիւսիսային չոր ու զօրեղ քամին հանգրեց նորա լափլիզող բոցը:

Քամին առաջն առած զանգի ղողանջիւնը դէս-դէն բաժին բաժին անելով՝ կիսատ-պռատ յայտարարեց փոշիապատ քաղաքին ժամի մէկը:

—Տղա՛յք, չ'եկաւ Աղաջանը, երևի գործ ունի, քաղցած չէ՞ք, նստենք հէնց այստեղ, անց ու դարձ անող չը կայ, մի քիչ հաց ուտենք, փոշին էլ ինչպէս երևում է նստելու վրայ է, ձայն տուաւ Յովսէփը:

—Շա՛տ լաւ կը լինի, այս ու այն տեղից վրայ բերին, կարծես, բոլորեքեանքն էլ այդ տեսակ մի առաջարկութեան էին սպասում:

Նոքա կերան իրանց գիւղից բերած պանիր-հացը, ինչպէս պախ ու փլաւ:

Գարձեալ չ'երևեցաւ Աղաջանը, Նոյի աղուան էր դարձել: Նա բեռներ ունէր շալակելու, ի զուր չէր ասել՝ «ի՛նչ թեթեւ է գիւղացիների ոտը»: Քաղցր է աշխատանքը. եթէ կան իրար վերայ դարստած հակեր և պէտք է կրել, նա չի հեռանալ ոչ մի պատճառով, նա ուժասպառ, անշնչացած երեսն ի վայր կ'ընկնի հակի տակ, քան թէ կասի՝ «պարո՛ն, խիստ դադրած եմ, սպասէ՛ք մի ժամ հանգըստանամ և դարձեալ շարունակեմ կրելը», կամ թէ չէ՝ «բաւական է, այլ ևս չեմ ուզում կրել, ես հանգստանալ եմ ուզում»: Աղա-

ջանք ինքն իրան բանաւոր արարածի շարքը չէր դասոււմ, որ համարձակւի վաճառականի առջև յայդպիսի մի միտք յայտնի:

Աղաջանը գործի մէջ էր խրւել. լաւ իւզոտ թիփայ էր, ինչպէս իրանք են սովոր ասելու. իւր բաղդից մենակ ինքն էր, մշակի հոս չը կար, և ինքը մտադիր էր մինչև երեկոյ պարոն վաճառականի հակերը կրելու: Նա արիւն քրտնքի մէջ կորած՝ բեռներ էր որ տանում էր և միւսնոյն ժամանակ ճանապարհին միշտ կրկնում կրած բեռների հաշիւը. երբ բեռների հաշիւն էր միտը բերում, ստանալիք փողի գումարն էր իսկոյն և եթ զըր'նգ զըր'նգ ավումը տեսնում, և այդ ինչպէս ոգելից խմիչք թոյլ ոյժերն էր գրգռում, հետևաբար՝ ըստ երևոյթին հեռանում էր դադրածութիւնը և մնացած հակերի կրելը աւելի ուրախութիւն էր քան տանջանք:

Ժամի չորսն էր: Քամին նւագել էր. այժմ փոշին էլ կոպտաբար չէր վարւում, միանգամից անակնկալ հոփ անում ու խփում մարդու աչք ու երեսին, այլ ինչպէս մի կատարեալ նոր լուսաւորութեան հետևող տիկին կամացուկ, քնքշիկ, ահագին տիւրնիւրով բարև էր տալիս անցնողին, և անխտիր հարստին ու աղքատին, մեծին ու փոքրին, հակառակ պարահանդէսների վարչութեան խստորէն հաստատւած կանոններին՝ առաջարկում պարելու և միւսնոյն ժամանակ հովհարով զովացնում և մազով անցկացրած փոշին, ոչ թէ աւազը, աչքերին ու միտքին խփում: Թողնում էր տիկինը ասպետին, և շտապում էր ուրիշին գրկել, որովհետև զամբըթաթախ ջրաղացպանի էր աւելի նմանում, քան պարահանդիսում զարդարւած երիտասարդի:

Ահա այսպէս փոշին նստել էր. փողոցների սև կոլորիկ քարերը տնկել էին իրանց մաքուր գլուխները. փոշին՝ տեղ տեղ տների ու լրիկների անկիւններումն էր կուտակւել: Ասպարէզը սատանու քամուն էր մնացել. նա էլ սկսեց կամաց կամաց, սաստկացաւ, ցատկեց մի ուրիշ աւելի փոշոտ տեղ, ուր պարզւած էին երկու շիկահեր արհեստաւորներ, ոլորեցաւ, վեր բարձրացաւ՝ թղթի կտորտանքն ու փոշին ոլոր-մոլոր խաղացնելով դոցա գլուխների վերայ:

— Հիւսնո՛ղ ևն այս ընկած մարդիկը տեսնես՝ թէ՞ քնած, հարց-

րեց Կարապետը իւր մօտ եղողից, մի կարեկցական հայեացք գցելով դոցա վերայ:

—Ասես թէ քնած լինին:

Անգեղակոթցիք դեռ այդտեղ էին՝ երբ զուրս եկաւ մօտիկ գինեանից ոչխարի եփած գլուխը ձեռին այդ ընկածների ընկերը. նա ոչխարի գլուխը կրծկրծելով, ծռռռ ու մռռռ անելով, գնացող եկողին հայհոյելով մօտեցաւ ընկածներին և սկսեց ճուխտ ճուխտ խօսել.

—Իւա՛ն, ա՛յ յիմար Ի-Իւան (մի խայտառակ հայհոյանք աւելացնելով), ահա բե-բերել եմ, քոքո սի-սիրելի կերակուրը:

Ասում է, կրծում, կողքին ու մէջքին ոտով խփում: Իւանը մի փոքր շարժեցաւ և իւր սովորական արիւն ու մարմին դարձած հայհոյանքը բերանից հանեց: Կանգնածը դրանով չը բաւականացաւ, պարզաձի վերայ ընկաւ, ձեռքից չը տալով ոչխարի գլուխը. չարչարում էր Իւանը, խրխում, հայհոյում էր, բայց նա ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում, կրծում էր գլուխը և երբեմն պոկած մսից ընկածի բերանը կոխում: Երկար չը ֆնաց այդպէս, երեւի անհանգիստ էր այդ զրութեան մէջ, ինքն էլ վեր ընկաւ. երկուսն էին՝ երեք դարձան:

—Կարապետ, հարբած են է՛, տեսնում ես, կիրակի օր է, երեւի ուրախութիւն են անում, բայց տեսնես ի՞նչ ազգից են, լեզուները հայի չէ:

—Հարբածի լեզուն չի իմացւի, նրանց լեզուն գիր տարած, շփոթով այրած է, այժմ նոքա ճուխտ ճուխտ են խօսում, պատասխանեց Կարապետը:

Անգեղակոթցիք հեռացան այդտեղից և սկսեցին դարձեալ աննպատակ մանգալ:

Է.

Ժամի վեցն էր, որ Աղաջանը, քրտինքի մէջ կորած, երեսը հէնց իմանաս ցեխաթաթախ, մազերն ու վիզը մի մաստ փոշիով ծածկւած, ներկայացաւ վաճառականին՝ կրած հակերի վարձը ստանալու: Չը կար վաճառականը. երեւի դեռ չէր բարեհաճում զուրս դալ կամ ներս կանչել մշակին. բայց ի՛նչ, մի՞թէ մշակի սուրբ պարտականութիւնը չէ սպասելու, թէև քրտնած, ջուր կորած կանգ-

նաժ է հիւսիսային քամու զիմաց, մինչև պարոն վաճառականը մի ժամանակ կը յիշէ կամ չի յիշի, կը տայ վարձը կամ չի տալ՝ ասե-
լով առաւօտը դայ:

Աղաջանը սպասում էր. հիմա է, մի ժամից յետոյ է՝ իւր վարձը կը ստանայ. բայց կանչող չը կայ: Մտնէ՞ր ներս, մտածում էր. բայց ինչպէս փորձած մշակ, լեզուն կծած, ձայնը փորը զցած սպասում էր պարոնի երևան գալուն:

«Բաւական փող պիտի ստանամ, 15 հակ եմ կրել. քիչը քիչը մէկը երկու կոպէկից հաշուելու լինի՝ այդ կը լինի քեզ երեսուն կոպէկ, բայց եթէ մի կոպէկից հաշուելու լինի, այն ժամանակ կէսը կը լինի. ի՞նչ եմ ասում, մի՞թէ այդքան էլ անաստուած կարող է լինել մի տարիքն առած մարդ: Դէ՛ լաւ, ճարս ի՞նչ, այն ժամանակ ես էլ քսան կոպէկ կ'ուզեմ»:

Ապուշի պէս կանգնած էր Աղաջանը. քամին սկզբում հովաց-
րեց նորա ջերմ մարմինը, բայց յետոյ հաստ կեղտի շերտով ծածկ-
ւած շապիկն ու արխալուղը սառցրեց և կոթ դարձրեց, այնպէս որ մարմնին կաշւիս սրսռում էր ողջ մարմինը: «Մի՞տում է թէ լու-
սանում, կարծես, մի ձայն այն ժամանակ ազդարարեց. ի՞նչ ես
կանգնել անասունի պէս, ողորմութիւն խօ՛չես ուզում, քո արդար
աշխատանքի վարձն ես ստանում, մոի՛ր, ստացի՛ր և փաստփուսէդ քա-
շի՛ր քամու առաջից»: Նա, ճիշդ է, մտաւ բայց չ'ուզէնալով, ո-
րովհետեւ այդ տեսակ մշակներին երես առած են համարում և
նրանց էլ միւս անգամ գործ չեն տալիս:

—Հը՛, ի՞նչ կայ, գորգռալով դարձաւ պարոնը. չե՞ս տեսնում
ձեռքիս գործ կայ, չե՞ս կարող մի քիչ սպասել. օ՛հ, սիսիանցի
մշակնե՛ր, լաւ է սատանին պարտական լինեմ քան թէ ձեզ,
որ մարդ կարողանայ սրանց երեսը չը տեսնէ է՛, վերջացրեց իւր
խօսքը ձեռքի գրիչը բարկացած սեղանի վերայ նետելով:

Աղաջանը ձայն ու ծպտունը կտրած յետ յետ դուրս գնաց
թիթ տակ մրթմրթալով.

«Ախր չէի ուզում գնալ, ի՞նչ չիմարութիւն արի, չէի՛ կարո՞ղ
մի քիչ սպասել, ինքը դուրս կը գար և լաւ կը վարձատրէր, այժմ
բարկացրի, երեւի հաշիւը սխալացրի, պիտի կէս վարձը տայ. տեղն
է ինձ, ասա երբ ես այդպէս բան բռնել, որ այժմ բռնում ես.

բայց նա այնքան որ խօսեց, հա՛, չէր կարող փողը տալ, ճանապարհ գցէր. է՛հ, էլի սատանի մտքեր եկան գլուխս, այդ ինչ իմ գիտնալու բան է, ինչպէս նա ցանկանում է, այնպէս էլ պիտի լինի, ախր ուրիշ տեսակ ո՛նց կարելի է:

Ձեր անցել մի քառորդ ժամ, որ դուրս եկաւ հաստափոր վաճառականը և մի սպիտակ երեք շահանոց դրաւ Աղաջանի ձեռքը: Վերջինս երեք շահանոցը տեսնելով, կարծես, տաս և հինգ հակի արած ծանրութիւնը այդ ընկերին զգաց:

—Շա՛տ քիչ է, համեստ կերպով ասաց և պարզեց ձեռքի երեք շահանոցը դէպի վաճառականը. տասն և հինգ հակ եմ կրել, երկու կոպէկից էլ չէք հաշոււմ, ուրիշներին մէկին երեք, չորս կոպէկ եմ առնում:

—Ուրիշները այդպէս փող են դտել էլի, որ դու մի հակ դնես մէջքիդ, այստեղից ուրիշ տեղ տանելու համար երեք, չորս կոպէկ ստանաս: Ի՞նչ ես յետ տալիս, չես ամաչո՛ւմ, այդ էլ նոր սովորութիւն է, օ՛հ, օ՛հ, լաւ է ձեզ հետ միշտ գործ չ՛ունինք, թէ չէ էլ ոչ հաւատ, ոչ հոգի կը թողնէք մեր մէջ:

—Ձէ՛, պարոն Զախա՛ր, փողը վերցրէ՛ք, ձեզ համար տասն և հինգ հակը ինչ է, որ ձրի չը կրեմ. ճշմարիտ, փող չեմ ուզում:

Աղաջանը երկու ծայրայեղութիւններից դուրս ուրիշ մի միջին ճանապարհը տանջանք էր համարում, ցանկանում էր անպատճառ իւր ուղած երեսուն կոպէկը ստանալ կամ թէ ոչինչ: Փողը տաւ պարոնին, նա էլ վերցրեց բարկանալով. «Շատ ես խօսում, դէ կորի՛, էշ գիւղացի՛, փոշմանած կը գաս վաղը, տասը կոպէկ էլ չես ստանալ: Եղբա՛յր, խօսացնել չի լինում էլի սրանց. մեր փողը բոլորը սրանց ջիբերն է մտնում, էլի գանգատաւոր գանգատաւոր. տալիս ես գործը, առանց խօսելու, ասում ես՝ դէհաց է, մի հինգ կոպէկ էլ աւելի կը տամ, էլ ինչ առաջուց խօսեմ, չանայ թակեմ. 10 կոպէկ կը տայի անպատճառ՝ եթէ խօսացնէի, ախր ինչո՞ւ չիմարութիւն եմ անում, երես տալիս, որ աստառ էլ ուզեն. բա ա՛փսոս իմ 5 կոպէկներ, որ այդ սխիանցիքն են տարել: Հէնց այժմ, որպէս զի իմ սխալը ուղղած և ինձ համար սովորութիւն շինած լինիմ, ա՛ռ այս երկու շահին:

Երեք շահանոցը արդէն առել ջէբն էր զրել: Հանեց երկու մեծ

մեծ սև շահիներ, մէկի երեսը չեչոտ, իսկ միւսի կողքը պռատ և մեկնեց Աղաջանին, որ մի քանի քայլ հեռացել էր:

— Ճշմարիտ, պ. Զախա՛ր, հանաք չեմ՝ անում, ձրի եմ՝ կրել ես հակերը, ինձ փող չի հարկաւոր, ասաց ու գնաց քթի տակ մըրթ-մըթալով:— տա՛ր մածնի տուր, քսի՛ր գլուխդ, դորանով էլ փողատէր չենք զաւնալու. շատը շատի մօտ է դնում, սա զարմանալի չէ, բայց քիչն էլ է շատի մօտ գնում, ա՛յ սա է զարմանալի:

— Գնա՛, աւանա՛կ, կարծում է յետ պիտի կանչեմ, աղաչեմ, չէ մի ոտե՛ր, սև կոպէկին էլ խօսք կայ այսուհետև. բանըսա է, մէկն էլ տեսնի՛ կը կարծէ վարձը կորել եմ. հիմա կը գնաց այս-այնտեղ չաւ կանէ, սուտ սուտ լաց լինելով՝ «ա՛յ փողս կտրեց, փողս կերաւ էս ինչ մարդը»։ Ղէ դու ե՛կ էշը ցիւիցը հանի՛ր, խղճացի՛ր, մի 5 կոպէկ աւել տո՛ւր ինչպէս հայ մշակի: Ձէ՛, այդ անիծածներին այն-քան փող պիտի տալ, որ հազիւ հազ կարողանան օրւայ հացը ճարել, թէ չէ ար փորները հացոտ է լինում, ջիբներում կոպէկի չխկոց են լսում, էլ իրանց մշակ չեն համարում: Ժամանակիս ո՞վ է կարողանում փող աշխատել, իսկ այդ գայլաղաւները աշխատում հա աշխատում են: Տասը կոպէ՛կ... ո՛րքան պիտի կանգնեմ և քանի գազ պիտի չափեմ, որ տասը կոպէկ աշխատեմ: Ժամ ու կէսում 10 կոպէկ է աշխատում, բաւական չէ. եթէ հաշուելու լի-նինք օրեկան 12 ժամ աշխատանք, տե՛ս որքա՛ն փող կ'աշխատի. և սկսեց քթի տակ հաշուել, տասներկու ժամ այդ քեզ երեք արա-սի, տասը կոպէկը կ'ուտէ և մնացածը կը պահէ և ամսական 15 մանէթ փող կ'ունենայ: 15 մանէթ... էշ գիւղացին ի՛նչ է, որ իւր յիմար տեղովը գալ քաղաք և այսքան փող աշխատի և մեր տւած փողով չը բաւականանայ: Դէ կորէ՛ք, էշ գիւղացիներ, այսու-հետև կը տեսնէք—այնպէս վերջացրեց խօսքը, կարծես թէ զիմացը կանգնած էին սիսիանցի մշակները:

Ը.

Աննպատակ պտտում էին մեր պանդուխտ սիսիանցիք. նոքա չ'ունէին այն ուրախ տրամադրութիւնն ու ղէմքը, ինչ որ առաւօտն էր, մի տեսակ թոյլ, թոշնած, թռռմամ, ոտները քաշ տալով, փո

շխաթաթախ անցնում էին փողոցից փողոց, աւելի ցանկանալով մի տեղ նստել հանգստանալ, քան թէ նոր նոր բաներ տեսնել քաղաքում: Որտեղից որտեղ, այդ դուրսեան մէջ դարձեալ պատահեցան թուրք պահապանին. ցած եկան իսկոյն և եթ լրիկից և իրանց ճանապարհը շարունակեցին, իսկ թուրքը կանգնեց և դոցա յետևիցն էր նայում թէ ո՛ւր են դնում: Երբ անգեղակոթցիք լայն փողոցից նեղ փողոց մտան, թուրքը հետևեց դոցա: Մի քանի քայլ էր մնացել նոցա հասնելու, յանկարծ կանչեց ձեռք ձայնով՝ «կանգնեցէ՛ք»: Բոլորեքեանք միանգամից յետ նայեցին մտածելով՝ «տեսնես ի՞նչ կայ»:

— Ո՞րտեղացի էք, հարցրեց թուրք՝ քեալբալային:

— Սխիանցի:

— Լաւ, բաց ո՛ւր են ձեր անցաթղթերը, հանէ՛ք տեսնեմ:

Ծոցերից և զրպաններից թաշկինակ էր, որ դուրս էր գալիս փաթաթած անցաթղթերով: Մէկը չ՛ուներ, մնացել էր վիզը ծուռ կանգնած:

— Քոնն ո՛ւր է. դու փախտուական ես, մտրակը բարձրացնելով, թո՛ղ ընկերներիդ. ոչինչ չի լինի, մի՛ վախիր, մի քանի տարի բանաւումը կը նստես, այնուհետև ձեռք ու ոտդ կապած կ'ուղարկեն. դէ շուտ ընկերներիցդ ջոկւի՛ր. հանաք չեմ անում, չե՞ս լսում. և մտրակը վրայ բերաւ որ խփի, բաց չը կալաւ:

Ստեփանը շրթունքները կծոտում էր, պինդ ունէր մահակը ձեռքումը բռնած, առաջ եկաւ և խօսքով էր ուղում նրան ճանապարհ գցել:

— Ո՛ւր ես տանում դրան, ո՞վ է փախտական. սա մեր գիւղացին է, անցաթուղթը շուտով պիտի գայ:

— Օհօ՛, բարի լո՛յս, տանուտէրի վկան գլխիդ կը լինի ի հարկէ. համարձակում ես դեռ խօսելու, մի տեսնեմ քո անցաթուղթը: Բաց անել տալով սկսեց նայել, իբր թէ կարդում է: Քո անցաթուղթը կեղծ է, տո՛ւր այստեղ և դու էլ ճանապարհ ընկի՛ր:

— Ոնց թէ կեղծ է, մեր գաւառապետիցն եմ ստացել մի 5, 6 մանէթ ծախսի մէջ ընկնելով:

— Ի՞նչ ես դուրս տալիս, ա՛յ հայ, քեզ հրամայում եմ ճանապարհ ընկի՛ր. դուք էլ, ձերն էլ է կեղծ, ցոյց տալով մի հինգ հոգու, և մտրակով սկսեց սպառնալ:

Արիւնը Ստեփանի աչքերը կոխեց, մի ակնթարթում վրայ վազեց և երկաթի ափումն էր մտնակը բռնած սև, չոր ձեռքը, և եթէ Մկրտիչը, որ տարիքը առած մարդ էր, ահ ու դողի մէջ ընկած, չը գար, չը խնդրէր բաց թողնելու, ոսկորը կը ջարդէր, կը փշրէր ափի մէջ:

Ստեփանը երբ բաց թողեց, թուրքը աւելի կատաղած սկսեց դոցա հետ խօսել: Մկրտիչը ընկած դուրս եկած մարդ էր, յետ մնաց և թուրքի լեզու բանեցրեց:

— Բարեկամ, իմ աչքի լոյս, մենք հեռու տեղից ենք եկած, ինչո՞ւ ես մեզ վնաս տալիս, խնդրում ենք ներես, բաց թողնես մենք գնանք, չէ՞ որ մենք էլ մարդ ենք, քո լաւութիւնը չենք մոռանայ, առանձին շեշտելով վերջի խօսքերը:

— Ձէ՛, բարեկամ-մարեկամ չը կայ, օրէնքը բարեկամ չի ճանաչում, օրէնքը անցաթուղթ չ'ունեցողներին պատժում է, իսկ այնպիսիները, ցոյց տալով Ստեփանին, որոնք համարձակում են մեզ վերայ ձեռք բարձրացնել՝ կախ տալ:

— Բարեկամ, դու լաւ մարդ ես երևում, արի՛ դու այս անգամ ների՛ր, մենք քեզ կը շահենք փոխարէնը:

Հէնց թուրքն էլ դորան էր սպասում:

— Դէ լա՛ւ, բերէք տեսնեմ, եռանկիւնի աչքերով այս և այն կողմը նայելով:

— Մարդը մի երկու շահի հանեցէ՛ք կպցնենք ճակատին, ձեռք քաշի կորչի, ասաց Մկրտիչը:

Սև փողը հանեցին:

— Այդ ինչ է, սև փող էք հանում, երեսայ էք խաբո՞ւմ, կարծում էք ձեր տանուտէրին կամ զգրին էք տալիս. թո՛ւղթ հանեցէք, թո՛ւղթ, խելքներդ ո՛րտեղ է. քաղաքումն էք և ոչ թէ գիւղումը:

— Քեալբալայի՛, ջանիդ մեռնեմ, եկ դու բաշխի՛ր այս անգամ, թուղթ մանէթ մեզ ո՛րտեղից է, դեռ ոչինչ չենք աշխատել, հէնց այսօր ենք եկել այստեղ:

— Դէ շուտ արէ՛ք, ես այդ տեսակ բաներ չը գիտեմ. ուզում էք հէնց բանտումը փոէ՛ք:

Նորա կասկածոտ, վախկոտ խողի աչքերը հեռուն էին նայում, նկատեց եկւորներ և շտապեցրեց շուտով տալ:

—Դէ լաւ, մի մի շահի էլ հանեցէ՛ք, մեր քեալբալայի սիրտը մի՛ կոտրէք, ասաց Մկրտիչը:

Այդպէս էլ արին. թուրքը շուտով առաւ, կրնկին թքեց, հեռացաւ:

—Լա՛ւ տարաւ մեր փողը, այս ու այնտեղից ձայն սուին ափսոսալով:

—Շուն մարդ է, ի՛նչ պիտի անես, պատառխանեց Մկրտիչը, չես տալ՝ բանտ կը նստացնի: Ստեփա՛ն, դու էլ կարծում ես մեր տեղն ես, որ այդպէս բաներ ես անում, Բագու կ'ասեն սրան հա՛:

Թ.

—Այդ ո՞րտեղ գնացիր, Աղաջա՛ն, հարցրին անգեղակոթցիք, երբ պատահամբ հանդիպեցին նրան:

—Գործս շատ էր, չը կարողացայ շուտով վերջացնել. դէ բաւական է, որքան ման էք եկել, գնա՛նք, յոգնած կը լինէք, մի քիչ հանգստացէք:

Մութը գետինն էր առել, քամին բոլորովին դադրել, երկինքը պարզել և նոր-նոր սկսել էր աստղերը դուրս դալ, երբ Աղաջանը՝ համազիւղացիների հետ միասին՝ մտաւ թուրքի քարահասարան:

Տեղաւորւեցան բոլորեքեանք. դոցանից ոչ մէկն էլ ախորժակ չ'ունէր խօսելու: Պանդուխտները տխուր էին՝ Աղաջանի վիճակը տեսնելով, բացի այդ՝ թուրք պահապանին աւելորդ փող տալով: Աղաջանը նոյնպէս տխուր էր այդ օրւայ դէպքից. ամեն անգամ յիշելով այլուում, խորովւում էր, լաւ գիտէր որ էլ կորաւ, ձեռքից ընկաւ համարեա մի օրւայ վարձը:

Նստոտել էին գետնափոր սենեակում, որը թիկն էր տւել պատին, որը ոտներն էր պարզել, մի քանիսը նստած հէնց տեղները ննջում էին, գլուխները ցած ու բարձր անելով: Թիթեղեայ փոքրիկ կեղտոտ լամբարը աղօտ լոյս էր սփռում այդ խոնջացած, վատտակած և օիրտները կոտրած բնութեան որդկերանց վերայ. աղօտ լոյսիցը տեսանելիքները մթնելով, սիրտները սևացել և աւելի ու աւելի էր կոտրւել, այնպէս որ չէին ուզում ոչ մտածել, ոչ խօսել, ոչ ուտել, այլ այնպէս, առանց հանելու ընկնել, քնել և վաղան կարգադրութեան թողնել ամեն բան:

Աղաջանը ամուսնացած մարդ էր, ունէր որդիք, ունէր հայր ու մայր: Շատ ժամանակ էր ինչ տեղեկութիւն չ'ունէր տնից, յարմար ժամանակ գտնելով՝ սկսեց հարց ու փորձ անել: Նա սպասում էր մի ապստրանքի, մի զոյգ գուլբաջի, բայց ոչ մէկն էլ չը կար: Ներսի մի բան եղել է—մտածում էր Աղաջանը:

—Էլ ինչո՞ւ էք ծածկում, ի՞նչ է պատահել մեր տանը, այնպիսի մի եղանակով հարցրեց Աղաջանը, որ լսողները գուշակեցին նորա ներքին վիճակը:

—Ոչինչ չի եղել, փառք Աստուծոյ, ի՞նչ պիտի լինի, պատասխանեց Մկրտիչը:

—Ձէ, մի՛ խաբէք, մի բան կայ:

—Վա՛, ախր ի՞նչ պիտի լինի, բոլորն էլ տանը ողջ և առողջ են և բարև են արել:

—Ե՛հ, ասում ես էլի, ասաց մի խոր հոգոց քաշելով:

Աղաջանը նոցա խօսալու եղանակից և իրար նայելուց մի բան հասկացաւ. «Հօրս կամ մօրս գլուխը մի բան է եկել, եթէ հայրս մեռած լինի, Տէր մի՛ արասցէ. այն ժամանակ տունը առանց գուսկաւորի ի՞նչպէս կը կառավարւի, մտածում էր Աղաջանը:

—Էլ ծածկելու տեղը չէ, ասացէ՛ք, վերջը չը պիտի իմանա՞մ, ասաց ու աչքերը յառեց դետնին: Մտածողութեամբ գիւղումն էր. ինչե՛ր չէր անցնում նորա մտքով՝ հօր մահը, որդկերանց, կնոջ ու մօր անել զրութիւնը. այս բոլորը կենդանի պատկերներով ներկայացան նորա աչքի առաջ և եթէ լամբարը պարզ լուսաւորէր, կը տեսնէին անշուշտ իւր համագիւղացիները նորա նիհար, փոշիով ծածկւած դէմքի վերայ արտասուքի կաթիլների ակօսած տեղերը:

Մկրտիչը էլ ոչինչ չը կարողացաւ ասել, արտասուքի կաթիլները նորա աչքերումն էլ սկսեցին շարժւել: «Ասեմ, չ'ասեմ, մտածում էր նա, ասելը լաւ է, որ վաղը հէնց գնաց իւր երեխաներին տէրութիւն անի. բայց ի՞նչպէս ասեմ, խեղճ է. չէ, պէ՛տք է առիչ»:

—Աստուածանից միսիթարւես, դէ էլ ի՞նչ ծածկեմ, հայրդ վախճանւել է. Աստուած հոգին լուսաւորի, Աստուած քո երեխաներին խեղճ զայ, քեզ պահի:

Մրտաճմիկ էր տեսարանը. վաստակած Աղաջանը էլ չ'իմացաւ ինչպէս «վայ ապէր» կանչելով ու լաց լինելով գլուխը համետի վերայ

դրաւ: Յաւակցում էին անկեղծ սրտերը. տան պատերը, առաստաղը, մանաւանդ լամբարը մռայլ էին ինչպէս իրանց հիւրերը, կարծես նոքա էլ լալիս էին: Ձայն-ձուն չը կար, Աղաջանը քնել էր. խորթոցը թնդեցնում էր սենեակը: Գիւղացիք անշարժ քարի արձան էին կորուել, աչքերը Աղաջանից չէին հեռացնում:

«Վա՛յ ապէր, վա՛յ ապէր», յանկարծ ձայնը բարձրացեց և սկսեց լալ և ամենքին էլ լացացնել:

Լուռ-թիւնը կրկին տիրեց: Աղաջանը խոր քնել էր:

— Տղա՛յք, ասաց Մկրտիչը լացակումած, մի քիչ հաց ուտենք, վէր դառնանք քնենք:

Հացը կերան և առանց հանելու գետնի վերայ վէր թափեցան և քնեցին:

Ժ.

«Ո՛ւհ, ողջ մարմինս ասես փշրած լինի», շէնաց Ստեփանը քթի տակ յօրանջելով ու ձգձգելով, երբ արթնեցաւ: Նորա ընկերները դեռ աջ ու ձախ պարզւած, քնած էին. դրանցից մի քանիսը շրջաշրջելով գլորւել իրար վերայ էին թափթփւել, որ աւելի դիակների էին նմանում, քան թէ քնած մարդկանց: Հերոսը խոցւած սրտով նայեց իւր ընկեր զօրականներին և հէնց բռնես նորա մռայլ դէմքը, քնաթաթախ աչքերը ասում լինէին. «Յաղթեցինք, տիրապետեցինք քաղաքը, բայց մենք էլ պատերա՛ղմի դաշտումը ընկանք»:

Իսկ անհոգ, հանգիստ քնածները ասես թէ իրանց ահեղագոյ խորթոցով պատասխանում էին. «Այո՛, քա՛ջդ Սիւնեաց աշխարհի, յաղթեցինք, տիրապետեցինք, բայց մենք դեռ կենդանի ենք և պատերազմի դաշտում անդուլ անդադար պիտի գործենք»:

Ստեփանը քնաթաթախ տնդհորած դուրս գնաց մի քանիսի ոտերը կոխտուելով:

Նույսրի քառակուսի քարանասարան կառարեալ բանտի էր նմանում: Վերը միայն բաց էր և երևում էր կապուտակը քառակուսի շրջանակում: Սղը զարշահոտութեամբ էր ծծւած: Խոնաւ գետնի մի անկիւնում յարդով լիքը արկղներ, արկղիկներ էր դարստած, միւս կողմը երկաթի ձողեր, մի այլ տեղ տախտակներ ու հակեր, իսկ մի անկիւնում աղբն էր կուտակւած: Յիսուսի մօտ սխիան-

ցի մշակը, կզկզւած սպիտակախառն, ծխաթաթախ մազերով, նիհար դէմքով, որի վերայ տեղ-տեղ երևում էր թուփակ թուփակ կաթուկի պէս կծկւած մազեր, կրակ էր դցում կուչ ու ձիգ անելով՝ հակառակ պատի տակ դրւած մի քանի սււացած, ժանգոտած, կողքերը նիճճկած, եռոտանի, երկոտանի, ծորակների տակը խմորած ու կլայտկած հեշտաեռներ:

Ստեփանը յօրանջելով մօտեցաւ Պետրոսին, այսպէս էր մշակի անունը, բարեւ տալուց և հետը մի քիչ զրուցելուց յետոյ, ջուր խնդրեց լւացելու: Բագուայ աղի-լեղի, պղտոր ջուրը զւարթացրեց նորա տխուր դէմքը, մէջքը պատին տւած, գլուխը կրծքին խոնարհած, ինչպէս մի յոռետես, մեղամաղձային մոտածմունքների անձնատուր եղաւ:

«Ես մշակութիւն պիտի անեմ», ասաց Ստեփանը մի սարսուռ զգալով ամբողջ մարմնում. «բա ի՞նչ... վերադառնամ գիւղը... ի՞նչ կ'ստեն ինձ. չէ', չէ', կը մնամ ինչ որ էլ լինի»:

Արեւը ծագել էր, երբ անգեղակոթցիք քնաթաթախ ճպոռոտ աչքերով, տնդըհորած դուրս եկան մէկ մէկու յետեւից: Ի՞նչ կ'ուզենային գիւղի աղբիւրը իրանց առաջը ունենալ, մի կռանալ վճիռ ջրի վերայ, իրանց պատկերները տեսնելով չոմփի-չոմփի տալ երեսներին. բայց աւա՛ղ, նա հեռու էր, նա իրանց գիւղումն էր: Նոքա պատնդուրս կանգնած ամենայն հետաքրքրութեամբ նայում էին պատերին, պատուհաններին ու հեշտաեռներին:

Դուրս եկաւ և Աղաջանը՝ աչքերը արիւնով լցւած ու ուռած: Նա մի գիշերուայ մէջ մեծ փոփոխութիւն էր կրել, կարծես, աւելի էր չորացել ու փորը մէջքին կպել, դէմքը աւելի նիհարել ու այտոսկրները դուրս ցցւել: Այս և այն կողմից իւր ընկեր մշակները եկան մխիթարանք ասացին, սիրտ դրին:

— Աստուածանից մխիթարւես, դարձաւ Պետրոսը, ամենքս էլ պիտի մեռնենք, ո՛վ պիտի մնայ այս աշխարհքում, ծնւել ենք, որ մեռնենք, դեռ բաղդաւոր ես, որ հայրդ ծերացած է մեռնում:

Աղաջանը ոչինչ չը խօսեց, աչքերը գետնին յառած անթարթ նայում էր:

— Տխրութիւնը ձեռք չի տալ, Աղաջան, շարունակեց Պետրոսը, հայրդ ծերացած մարդ էր, ծերը ի՞նչ ունի աչքի առաջ — միայն

մահ, և որքան շուտ է վերահասնում աչդ քաղցր մահը, այնքան էլ շուտով է ազատում այս ունայն աշխարհից և ճաշակում երջանկութիւնը. նրանցը այն միւս կեանքն է. նոքա ուրախ են, երբ Պաբրիէլ հրեշտակի սուրն են տեսնում:—Շատ սառնասիրտ և վստահ կերպով զրուցելով մօտեցաւ հեշտաեռներին, ակը տաւ, կրկին եկաւ Աղաջանի մօտ:

—Աղաջան, ինչպէս տեսնում եմ պիտի զիւղը գնաս անպատճառ, տունը անտէր անտիրական թողնել չի լինի:

Այս խօսքերից ցնցւած պատասխանեց Աղաջանը խռպոտ ձայնով.

—Գնալը հեշտ է:

—Ի՞նչ կայ որ. բա առանց տղամարդի ի՞նչպէս կը լինի, քո վար ու ցանքը ո՞վ պիտի անի, դու էլ զիտես, որ ժամանակիս հեշտութեամբ չեն իրար օգնում:

—Պետրո՛ս, ի՞նչպէս գնամ, ի՞նչ ունիմ, որ գնամ, եղած չեղածը սորա-նորա մօտն է. չէ, աւելի լաւ է փող կ'ուղարկեմ, այնտեղ իրանք կը կառավարեն, մինչև որ Աստուած ողորմած է:

—Նրեխայի պէս ես խօսում, անտղամարդ տունը, որքան էլ որ լիութեան մէջ լինի, դարձեալ տան նմանութիւն չի ունենալ. էլ այսուհետեւ քեզ մշակութիւն անելը չի բռնիլ, հայրդ քանի որ կենդանի էր, հա արժէր որ դու այստեղ աշխատէիր, բայց այժմ չէ: Տան մեծը դու ես. անմեծաւոր տունը անիւն տան է նմանում, որ ամեն բոպէ պատրաստ է փլչւելու: Աւելի լաւ է քո վարն անես, քո երեխաներին տէրութիւն անես, քան այստեղից փող ուղարկես:

—Ճիշդն ասեմ, սիրաս չի տալիս զիւղը դնալ. հէնց այս բոպէին էլ աչքիս առաջն է գալիս՝ թէ ի՞նչ կը լինի վիճակս, երբ մի օր մշակութիւն չ'անեմ:

—Օրհնա՛ծ, վարելը, հնձելը, կալսելը մշակութիւն չէ. հէնց պէտք է մէջքիդ ահագին բեռ դնես, քրտինքը ծլծլալով ման գա՛ս:

—Դորդ ես ասում, նա էլ մշակութիւն է և աւելի հանգիստ, բայց այստեղի առաւելութիւնը շօշափելի է, այստեղ աշխատելուց գրպանս փող է տեսնում, իսկ այնտեղ ո՞վ է մեր ցորենին փող տուղը. իսկ մեզ հարկաւոր է փող և այդ էլ քաղաքներումն է:

—Դու էլ ես զորդ ասում, բայց որ հանգամանքներդ չեն նե-

րում, աւելի շուտ փողից պէտք է ձեռք քաշես, քան թէ տնից. բայց քո զխոնալու բանն է, դու զխոնա, լաւ մտածի՛ր:

Պետրոսը միշտ սովորութիւն ունէր խորհուրդ տալուց յետոյ այս խօսքերը ասել մտածելով՝ «բան է, ասածս արաւ, մի փորձանքի հանդիպեց և դորա պատճառը ես կը լինիմ»:

Աղաջանը մինչև կէսօր գործի չը գնաց. հաստատ վճուեց տունը չը գնալ, փող ուղարկել:

Աղաջանի ընկերներին Խոսրովը դարձաւ նորեկ համագիւղացիներին. «Ինչ էք նստոտել, դուրս գանք գործի, աշխատանքի ժամանակ է, բայց համետ չ'ունէք, պէտք է գնել, այ՛ իմին պէս», թէ չէ առանց այդ բեռ շալակել չի լինի»:

Ստեփանի վիճակը անտանելի էր. «համետ» խօսքը, որքան որ հեշտ արտասանեց Խոսրովը, այնքան ծանր, մի սարի ծանրութեամբ ձնեց Ստեփանին և ոչինչ չ'ասաց, ախուր տրտում ոտները քաշ տալով հետևեց հայրենակցին:

Գիւղացիները իրանց սիրելի մահակները՝ թողեցին և համետները կռնակները առան: Համետները խանի պէս բազմած գիւղացիների լայն մէջքերին կարծես ասում լինէին. «Ինչ լացն ու փափուկ է մեր բազմոցները, բայց աւա՛ղ, կ'անցնի մի քանի տարի և չոր ու ցամաք ոսկորների վերայ կը շնթուկենք»:

Խոսրովը ցոյց էր տալիս այն փողոցները, որտեղ գործ չատ էր լինում. երբ անցան մի ուրիշ փողոց շեշտելով ասաց. «Այստեղ աղբ չատ է լինում, այստեղ էլ աչքից չը պիտի տաք»:

«Աղբ» խօսքը որ չը լսեց Ստեփանը, համետը, որ դեռ ձեռին էր, դէն զցեց զժւածի պէս և արհամարհանքով սկսեց նայել մէկ համետին, մէկ Խոսրովին: Մնաց կանգնած. մնացածները Խոսրովի հետ միասին առաջ էին անցել:

«Հերիք չէ համետը մէջքիս եմ դնում, դեռ աղբ էլ պիտի շալակե՛մ». և այն վիթխարի հսկան մնաց կուչ եկած համետի առաջ կանգնած: «Բայց չէ, կը մնամ ինչ էլ որ լինի, թէկուզ աղբ չը լինի, ինչ էլ լինի կը շալակեմ, կը մնամ այստեղ և զիւղը չեմ դնալ, թքածս չեմ լիզիլ»: Այսպէս խօսելով մօտեցաւ, համետը ձեռքն առաւ և հետևեց խմբին:

—Ստեփան, ինչո՞ւ չես կռնակդ անցնում համետդ, ա՛յ այստեղ շատ դործ է լինում, ասաց Խոսրովը:

—Է՛հ, ինչ անցնեմ:

—Տեսնում եմ, Ստեփան, որ փոշմանածի նման ես այստեղ դալով, մի՛ տխրիր, ինձ էլ սկզբում մշակութիւնը վատ էր երևում, բայց այժմ սովորել եմ. թէեւ չարչարում, շան տանջանք եմ քաշում, բայց ձեռք չեմ վերցնիլ: Պէտք է մի քիչ համբերել, քաղաքի հետ ծանոթանալ. սկզբում, ի հարկէ, աշխատանք քիչ կը լինի, բայց յետոյ, որ լաւ ծանոթացար, ջուր տո՛ւր, քշի՛ր:

Ստեփանը, Խոսրովի ասածին իւր խելքումը տեղ տալով, սուս ու փուս համետը կռնակն անցրաւ: Համետը բարձրից նայելով իւր ընկեր համետներին, հէնց դիտենաւ պարծենալով ասում լինէր. «Կռնակ, կռնակ սա է է՛, փափուկ, լայն ու ձիգ, լող եմ տալիս վրան»:

(Կը շարունակւի)

ՄԵՌԱՆՈՂ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ

(ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՊՈՊ-ԻԳ)

Ա. ր ծ ի ւ ե ա ն ի

Երկնային դո՛ւ կայծ, վեհաշունչ հոգի,
Թօթափի՛ր քեզնից այդ քունը մահւոն,
Քուն տկար մարմնի, քուն երկչոտութեան.
Դա անմիտ խաղ է չարաշուք բաղդի...
Այժմ քո ժամն է, ո՛վ վսեմ հոգի.
Փշրի՛ր կաշկանդող շղթան բընութեան
Եւ թռի՛ր դէպի սուրբ ազատութեան
Աղբիւրն անսպառ — աղբիւր նո՛ր կեանքի:

Լսի՛ր, տե՛ս քո շուրջ սուրբ հրեշտակներ
Երգում են և քեզ տալիս քաղցր աւետ.
«Դէպի մեզ, քուրի՛կ թռի՛ր դու մեզ հետ...»
Եւ մթնանում են իմ պայծառ աչքեր...
Շունչս կտրւում է... սլօթերըս հատնում.
Խօսում եմ անկապ, խլած իմ ուշքից...
Օ՛հ, տես՛, հոգի՛, փարատի՛ր դու ինձ.
Մի՛թէ սորան չեն մարդիկ մահ կոչում:

Թռչում է երկիր... թռչում, սլանում...
Բայց ահա նա էլ ծածկւեց իմ աչքից.
Ել բոն չեմ տեսնում, բացի երկնքից,
Այնտեղ սերովբէք տաղեր են հիւսում.
Ուզում եմ թռչել... և՛ ես ձեզ նման.
Դուք, ազա՛տ ոգիք, տւե՛ք ինձ թւեր...
Ա՛խ, ո՛ւր է, ո՛վ մահ, սուրբ մահաբեր,
Ո՞ւր յաղթանակդ, մռա՛յլ գերեզման...

ԲԱՆԱՍՏԵՂԻ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ

(ԵԼԼԻՍՏ-ից)

Ա Ր Ց Ի Լ Ե Մ Ն Ի

Այստեղ հանգչում է եղբայրը մարդկանց,
եղբայր և երգիչ մեր ցաւ ու վշտի.
Սար, դաշտ, գետ, երկինք—ահա քաջ եւրտած
Քաղցր էջերը նրա սիրած գրքի:

Աքսոր ու շղթայ, ստրկի հեծեծանք,
Լացող շինական, հրճող վաշխառու—
Ահա չարիքներ, որոնց լծի տակ
Դատապարտւած էր նա միշտ տանջւելու:

Եւ նա տեսնում էր կիրք ամենուրեք,
Մոլի արատներ փռւած աշխարհում.
Սակայն թնչ անէր... այս կեանքից երբէք
Նա սուրբ մաքրութիւն չէր էլ սպասում:

Նա հալածում էր կեանքի ցեցերին
Իւր կծու խօսքով, իւր խոր զգւանքով.
Երկրիս հզօրին և խեղճ անզօրին—
Նա միշտ նայում էր հաւասար աչքով:

Նա իւր երգերում օրհնանք էր կարգում
Թշւառ, լքեալի արի պաշտպանին.
Արդար զայրութով տնէժք էր թափում
Անկուշտ, աւազակ հարուստի գլխին:

Եւ սրտով ազնիւ, կամքով անսասան,
Նա ջերմ սիրում էր ամբողջ մարդկութիւն.
Եւ անարգելով ոգին չարութեան,
Բարձր երգում էր սուրբ ճշմարտութիւն:

ԵՐԲ ՔԵՉ ՃՆՇՈՒՄ Է...

(ԹՈՍՄԱՍ ՄՈՒՐ-ից)

Ա Ր Ծ Ի Լ Ե Մ Ն Ի

I

Երբ քեզ ճնշում է թախիծը խորին,
Եւ դու տանջանքով թառանջ ես քաշում,
Ես էլ մի տեսակ, ընկե՛ր իմ անգին,
Կարծես տանջւում եմ, սիրտս է մաշւում:

Բայց երբ արցունք է քո աչքում փայլում,
Արցունք մանկական վառ ցնորքների,
Օ՛, այդ լացը քեզ այնքա՛ն է սաղում.
Երնէ՛կ միշտ այդպէ՛ս լայիր, նազելի՛...

Մօսկւա. 10 մարտի, 1890 թ.:

II
ԱՅԱ ԽԱՂՈՒՄ, ՓԱՅՆՓՈՒՄ Է...

(ԹՈՄԱՍ ՄՈՒՐ-ԻՅ)

Ա Ր Ծ Ի Լ Ե Ս Ն Ի

Ահա՛ խաղում, փալվիւում է պայծառ շողը պարզ ջրում,
Բայց շողի տակ, ալիքներում ցուրտ ու խաւար է տիրում.
Տեսէ՛ք կարմիր վարդ է փթթում և՛ պատանու թշերին,
Բայց սև մտքեր, մռայլ թախիժ պաշարած են նրա հոգին...

Կա՛ն անցեալի տխուր վշտեր, որոնց թոյնը դառնալի
Թունաւորում ամբողջ կեանքը, մեռցնում է սիրտ և հոգի.
Եւ էլ մարդը չի՛ ճաշակում, էլ չի՛ զգում ոչ մի բան—
Ո՛չ խնդուլիւն, ո՛չ սփոփանք, ո՛չ խոր տանջանք հոգեկան:

Այգպէս կտրւած ճղան վերայ խղճուկ տերէն է թռչնում.
Եւ էլ զո՛ւր է խիտ անտառում մեղմիկ քամին ղողանջում,
Էլ ի զո՛ւր է արեն առատ ցողում շիթեր վառ, անշէջ.
Տերեւ, այո՛, կանաչում է—բայց կեանք չկայ նորս մէջ...

Մօսկւա. 8 մարտի, 1890 թ.:

ՎԱՆԱՅ ԾՈՎԱԿԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑԻ

Հայաստանի երեք նշանաւոր լճերից կամ, ինչպէս ասում էին հին ժամանակ՝ ծովերից՝ ես ամենից շատ սիրում եմ Վանայ ծովը: Վաղ ժամանակներում սա կոչւում էր «ծով Բզնունեաց» կամ «ծով Ախթամարաց», իսկ այսօր յայտնի է ամեն տեղ միմիայն «Վանայ ծով» անունով: Ես սիրում եմ աւելի այդ, քան Հայաստանի մնացած երկու, այսինքն Սեանայ և Ուրմիոյ ծովերը:

Եւ ահա՛ թէ ինչու:

Երբ անց ես կենում Սեանայ ծովի կողքով՝ սիրտդ, ճշմարիտ է, բացւում է, դիտելով այդ սրբոյ ու հանդարտ ջրային տարածութիւնը, նրա շրջակայ լեռները և միջի համանման կղզեակը իւր վանքով: Այդտեղ մի կարօտալի ու ախորժալի շունչ ես քաշում, ճգնելով մաքրել, որքան հնար է, թոքերիդ այն ահագին թոցնը, որ լցրել է այնտեղ Երևանի ամբողջ ճանապարհին կէս արշին խորութեամբ կանգնած փոշին: Այդտեղ, վերջապէս, միտդ են դալիս այն համեղ «իշխան» և «դեղարքունի» ձկները, որ միմիայն այդ ծովիցն են ստացւում ու նրանց վայելողների լեզուն չդամաղին կպցնում:

Այդ ամենը, անշուշտ, լաւ է, բայց քիչ է...

Երբ ոտդ դնում ես Պարսկաստանի այն մասը, որ կոչւում է Ադրբէյջան և ուր գտնւում են Խոյն, Սալմաստն և Ուրմին, — ամեն մի լեռնոտ տեղից նկատում ես տխուր, մոլգ-կապո՛ցտ Ուրմիոյ ծովը: Այդ կապտութիւնը շատ աչքի ընկնող է ու անախորժ: Դա մի պատկեր է, որին չէ դիպել նկարիչ-արւեստագէտի քնքոյշ մատը, այլ որի վրայ քսմնւել է միայն մի անճաշակ ներկարարի կոշտ-կոպիտ

վրձինը: Ծովի շուրջը նկատում ես լերի ու բիրտ քարեր, խոպանացած ու ամպացած վայրեր, որոնք սփռում են այդ սև-լեզակ ջրի վրայ իրանց ժահահոտ մեռելութիւնը... Լճի մէջ երևում են նաև երկու, երեք կղզիներ, նոյնպէս աւեր ու անհիւրընկալ, բայց անշուշտ լաւ ապաստարաններ բուերի, ագռաւների, օձերի, մողէսների ու ամենատեսակ սողունների...

Զգում ես, որ այդ ջուրը չէ կարող կեանք ունենալ ու կեանք տալ ուրիշներին. նա մեռած է:

Եւ արդարեւ, Ուրմիոյ ծովում ձուկ չը կայ:

Բայց բոլորովին այլ պատկեր է ներկայացնում Վանայ ծովը: Մինչդեռ Սեանայ ծովի ջուրը անգոյն—պարզ է որպէս ցոյ, իսկ Ուրմիայինը՝ թանձր—գունաւոր որպէս լեզակ,—Վանայ ծովը պայծառ-կապոյտ է որպէս երկինք: Նա թափանցիկ է, նա խորանդր է որպէս անմահութիւն: Եւ նա այդպէս է՝ որ կողմից որ նայէք, կ'ուզէք հեռուից, կ'ուզէք մօտից, կ'ուզէք դասից, կ'ուզէք ներսից: Նաւի մէջ նստած, դուք տեսնում էք երեսուն արշիներից աւել խորութեան մէջ ծովայատակի փոքրիկ գոյնզգոյն խիճերը որպէս ձեր ափի վրայ: Մի սքանչելի երևոյթ է տեղի ունենում, երբ մենք կանգնում ենք այդ ջրի ափին արեւածագին կամ արեւամօրին, այսինքն այն միջոցին երբ երկնքի մեծ լուսատուն զգւում ու շոյում է իւր առաջին կամ վերջին մեղմ ճառագայթներով անխռով ծովակի փափլիկ զանգուրները: Մի կատարեալ հրաշք է տեսնել թէ ինչպէս ջրի մի ահագին տարածութիւն կերպարանափոխւում է իսկոյն անթիւ անհամար ժպտող շրթունքների, լուռ, համեստ, շնորհալի ծիծաղ արտայայտող բիւրաւոր վարդագոյն բերանների...

Եւ սուրբ Գրիգոր Նարեկացին, հին և նոր հայոց այդ անզուգական, իւր նմանը չ'ունեցող մեծ բանաստեղծը, հմուտ վարպետը բառաստեղծութեան՝ չէր կարող գուցէ աւելի լաւ բառով արտայայտել իւր սիրած ծովակի այդ յատկութիւնը, քան կոչելով նրան «ծիծաղախիտ»...

«Աչքն ծով 'ի ծով ծիծաղախիտ

«Մաւալանայր յառաւօտուն»:

Պէտք է տեսած լինել Վանայ ծովը համոզւելու համար թէ ո՛րքան խիտ ծիծաղ ունի նա արեւի ճառագայթների ազդեցութեան տակ: Եւ քանի՜ սքանչելի է մեր հոգեւոր բանաստեղծի այդ սաղաքրած մեկնութիւնը:

Այդպէս է լինում նա իւր հանդարտ ժամանակը:

Բայց եթէ դուք սիրահար էք բնութեան կատաղի երևոյթների՝ կարող էք լիովին բաւականութիւն ստանալ դիտելով Վանայ ծովակի դէզադէզ փրփուրներն ու վայրենի մռունչները՝ նրա ալեկոծութեան միջոցին: Այդ ժամանակ նա այլ ևս իրան նման չէ, նա կորցնում է բոլորովին իր գլուխը:

Ահա կամաց կամաց, բայց յաճախ էլ յանկարծ՝ բոլորովին անսպասելի կերպով՝ բարձրանում է մի խառնափնթոր քամի. ջուրը կորցնում է իր գոցը, խառնւում, պղտորւում: Ապա նա սկսում է ուժգին կերպով երերալ, ծփալ ու մռնչել... Ալիքները՝ անկարգ ու խառնիխուռն՝ զիգւում են իրարու, լեռներ կազմում ու մի ալիւնթարթում անհետանում, տեղի տալով իրանցից աւելի զօրեղներին: Ջրի մռնչիւններին միանում է քամու անախորժ, վայրագ շվշվոցը, փոշին ու աւազաթողը մթնացնում են ծովեզրի մթնոլորտը և այն համեստ, ծիծաղախիտ հայելին մի բաբելոնեան խառնակութեան վերածում:

Պատահում է—և համարեա թէ միշտ—որ ճիշդ այդ րոպէին տասնեակներով առաջատուային նաւեր են լողում ծովակի ամենախոր ու վտանգաւոր տեղերը: Ի՞նչ պէտք է անեն արդեօք այդ միջոցին նաւավարներն ու նաւորդները—Նրկուսից մէկը:

Եթէ նաւը լցւած է միմիայն ուղևորներով, սրանք, կորցրած ազատւելու ամեն մի այլ յոյսն ու ճարը, յանձնում են իրանց միմիայն Աստուծոն: Մոկաչոք ու կուրծքը բաղխելով, բարձրացնում են մի սրբ-տաճմէիկ վայնասուն, մի խառնակ ու բիրտ վըլվըլոց, որ խառնւում, խեղդւում է տարերքների ընդհանուր թոհ ու բոհի մէջ:—«Իէ՛հ, շուա արէ՛ք, փող վեր եկէ՛ք,—դիմում է բարեպաշտ գեւամըլին» (նաւապետը) իր ուղևորներին—փող վեր եկէ՛ք, որ ս. Իէորդի համար խունկ ու մոմ առնենք, երբ որ ազատւենք Աստուծով էս պատու-

Հասիցս: Մի ակնթարթում լսում է աւելի քան հազար անգամ Աստուծոյ անունը և նաւապետի բռնը լցում է պղնձեայ ու արծաթեայ դրամներով:

Եթէ Աստուած լսում է այդ թշւառների աղօթքը ու աղատում նրանց,—այդ փողը հասնում է ծովակի հարաւային ափին՝ Մոկաց սարերում գտնւած Փութկի ս. Գէորգ վանքը: Փութկի ս. Գէորգը շատ զօրաւոր սուրբ է, նա Վանայ ծովակի Պօսէդօնը, նրա չաստուածն է:

Սովորական աղօթքներ ու սաղմոսներ ասում են նաև ամեն ժամանակ, երբ առաջին անգամ ոտը նաւի մէջն են դնում և շատ յաճախ, երբ նաւը արդէն զգալի կերպով սկսում է ափից հեռանալ՝ բոլոր ճանապարհորդները մի սրտառուչ ու լիովի ձայնով «ձանապարհ ճշմարիտ» յայտնի մեղեդին են զեղզեղում:

Բայց պատահում է, որ այդ ջերմաջերմ աղօթքների ու սուգ ու շիւանի միջոցին նրանց գլխներին երևում է յանկարծ թաթար կոչւած քամին, որ մի ուժգին ու ձագարածն պտոյտ անելով օդում՝ ընկնում է յանկարծ նաւակի վրայ ու մի ակնթարթում ներքև խրում: Ծովակի անդունդը տանում նրան... Թաթարից աղաւելի ու միակ հնարն է՝ իսկոյն առագաստի շւանները կտրտեն ու նրան վայր գցելը, բայց թաթարը այնպիսի անասելի արագութեամբ է ներգործում, որ հմուտ նաւավարների խելքն ու ոյժն անգամ թուցնում, կորցնում է: Կործանման մի ուրիշ պատճառը լինում է յաճախ նաև այն, որ ալիքները յանկարծ մեծ քանակութեամբ ջուր են թափում այդ բաց նաւակը, ծանրացնում ու ներքև քշում:..

Իսկ երբ ուղևորների տեղ այդ նաւակները ծանրաբեռնւած են լինում ցորենի ջւալներով, ապրանքի հալներով, փայտ ու ածուխով կամ Կիրաշէնի բրուանների խելադայ—փարշերով,—այն ժամանակ Աւանցցի նաւաստիների ջղոտ ու երկաթի բաղուկներն են հարկաւոր, որպէս զի այդ բոլոր «խառախուրան» շուտ շուտ ծովն ածելի ու զոնէ իրանց կեանքն ու նաւն աղատուի: Բայց, անշուշտ, բազկի ոյժն էլ իր սահմանն ունի և շատ յաճախ ուժասպառ նաւաստիները անցնում են գէպի անտեսանելի աշխարհ իրանց՝ ապրանքով բեռնաւորւած՝ նաւակների հետ...

Այդպէս են կործանւում նաւակները, ոչնչանում ապրանքները,

խեղդում ու կուլ գնում թշուառ նաւաստիներն ու ճանապարհորդները: Եւ այդ՝ ամեն տարի, զի Վանայ ծովը ձեռք չէ վերցնում իրան վաղուց ի վեր չատկացրած զոհերից...

Գեղեցիկ ու խաղաղասէր Վանայ ծովակի այդ միակ սև բիծը, նրա այդ աններելի գոթութիւնը կը ջնջւի ու կը վերջանայ միայն այն ժամանակ, երբ Հենրիկոս Պոտտերի գիւտը մոռաք գործէ Հայաստան, երբ շոգենաւի շվշվոցը մարդու ականջը ծակէ հայկական այդ ամենամեծ ու ամենակարեւոր լճակի վրայ:

Եթէ մենք կանգնենք ծովակի մի բարձր ափին ու դիտենք նրա հօրիզօնը,—մեր աչքին կը ներկայանայ հետեւեալ տեսարանը: Նրա արևելեան ափին տարածւում են հին Գնունիք, Վան—Տուպ, Հայոց-Ձոր. հարաւային կողմը—Ռշտունիք, Կարճկան, Գեօղալտարէ, Մոկս, Շատախ, Գարգար. արևմտեան ափին—Բաղէշ, Զխուր ու Մշոյ գաշտ և հիւսիսում վերջապէս՝ Բուլանըղ, Արծկէ, Խլաթ ու Քաջբերունիք գաւառները իրանց հաղարաւոր գիւղերով: Կը տեսնենք՝ Վան, Ոստան, հին Արտամէտ, Բաղէշ, Արծկէ, Խլաթ, Մանագլէրա և Արճէշ քաղաքները: Սիփան, Նեբրովթ, Գրգուռ, Ընձաքիսար կամ Կապուտողն սարերը, Վարազի, Կորդւաց, Մոկաց, Կարճկանի և Բուլանըղի լեռնաշղթաները: Տիրամայր, Վարազ, ս. Խաչ, Նարեկ, ս. Թովմաս, ս. Յակոբ, Սորփայ ու Մեծորայ անուանի վանքերը: Վանի ու Ոստանի կանանչախիտ այգիները, Քաջբերունեաց ու Բուլանըղի ոսկեայ արտերն ու զմոխտեայ արօտատեղերը, Կարճկանի թաւ անտառները, Սիփանայ սարի մշտապատ մաքուր ձիւնը: Կը տեսնենք վերջապէս՝ ծովակի միջի Ախթամար, Կոտւց, Լիմ ու Առտէր կղզիները իրանց փառաւոր եկեղեցիներով ու այլ շինութիւններով:

Սրանք միմիայն ծովակին կպած, նրա անձուկ հօրիզօնի տեղերն են: Իսկ եթէ մենք ընդարձակէինք փոքր ինչ մեր հօրիզօնը, եթէ մենք միացնէինք այդ տեղերին նաև նրանցից մի փոքր չտու գոնւածները,—այն ժամանակ մեր աչքի առջև կ'ունենայինք այժմեան Տաճկա-Հայաստանի ամբողջ սիրտը և նախկին Արմենիայի մի շատ նշանաւոր մասը: Ծովակի այդ բազմազան ու երփներանդ շրջակաները տալիս են նրա ընդարձակ պայծառ—կասկած կրեմին

ղրախտային մի պատկեր, որ տեղն ու տեղը տեսնել ու զմայլել միայն կարելի է և ոչ թէ նկարագրել:

Վանում եղած ժամանակ, ես յաճախ բարձրանում էի մեր տան բարձր կտուրը և դիտում այնտեղից ծովակը իր այդ չքնաղ հորիզոնով: Նոյնը անում էի ես յաճախ նաև Վարազաչ սարի Կարկուտ-խաչ կոչւած պուճից: Եւ այնուհետեւ, ամեն անգամ, երբ ևս ձիով կամ ոտով ճանապարհորդում էի նրա շրջակայքում, երբեք առիթ չէի փախցնում վեր սողալ մի բլրի կամ սարի գլուխ ու նորինորոյ զննել այդ իմ ծանօթ տեսարանը: Զննել ու թարմանալ հոգով՝ աչքս սեւեռած ջրի կապուտակութեան կամ նրա նկարչական շրջակայքի հեռո՛ւ հեռո՛ւ անկիւններին:

Ամեն տեղից կարելի էր նայել անկուշտ ու ժամերով, բայց կեանքումս չեմ մոռանալ երկու կէտ, որոնցից, ինչպէս լեռոյ համոզեցայ, Վանայ ծովն ու նրա շրջակայքը չը տեսնողը, կարելի է ասել, նրանց ամենեւին էլ չէ տեսել:

Եւ այդ կէտերն են՝ Նարեկացու ճգնարան-քարայրը և Կարձկանի Սորփ գիւղը:

«Ծիծաղախիտ ծովի» հռչակաւոր սիրահարը, ի հարկէ, առանց դիտաւորութեան չէ ընտրել այդ բարձրադիր քարանձաւը: Թէև հեռու ճիշդ երկու ժամ՝ ծովի ափից, քարայրը՝ շնորհով իւր բացառիկ դիրքի՝ ցոյց է տալիս լճի շատ ընդարձակ մասը և նրա հանդիպակաց հիւսիսային եզրը որպէս մի ձեռքի ափի վրայ: Տեսարանին շատ է նպաստում և՛ այն հանգամանքը, որ քարայրի տակ փռւում է նախ Ռշտունեաց նախշուն, կլորիկ դաշտը իր վանքերով ու գիւղերով և ապա թէ գալիս ծովն ու իր դիմացի ցամաքը: Խիստ վսեմ է այդ տեսարանը և լիովին արժանի հանձարեղ ճգնաւորի ¹⁾ վայելման:

Գալով Սորփ գիւղին, նա ունի մի ուրիշ, աւելի մեծ, առաւելութիւն: Նրանից երեւում է ամբողջ ծովը իր համայն զարդերով ու շրջականերով: Եւ այդ նրա համար, որ այդ գիւղը ամենաբարձր կէտն է ծովակի հարաւային ափի, որը իր կողմից նոյնպէս ամենաբարձրն է նրա միւս երեք ափերից: Այդ մէկ: Երկրորդ՝ Սորփը

¹⁾ Գրիգոր Նարեկացու մասին կը խօսեմ մի ալ անգամ:

շինւած է մի այնպիսի ժայռի վրայ, որ խիստ կերպով դուրս է ցցւած դէպի ջուրը ու կազմում նրա ամենագեղեցիկ հրանդանը: Ուրեմն ինչ զարմանք, որ Սորսի գուտ հայկական գիւղը հսկայօրէն իշխում է ամբողջ Վանայ լճի վրայ ու ինքնագոհ ժպիտով աչք ածում աջ ու ձախ...

Այդ բարձունքից ահա, որ մօտ երեք օր հեռու է Վան քաղաքից, կարելի է ժամերով ու օրերով զմայլիլ մի վեհ ու հրաշալի տեսարանով և ապա միայն ասել թէ՛ «այո՛, ես տեսել եմ Վանայ ծովակը»...

Առհասարակ ծովակի միայն այդ հարաւային ու արեւելեան ափերն են լեռնոտ ու բարձրադիր, թէպէտեւ բազմաթիւ միջանցք-հովիտներով, ձորերով ու մանրիկ դաշտերով: Իսկ արեւմտեան և մասամբ հիւսիսային կողմում ջրին անմիջապէս պատոււմ են տափակ դաշտերն ու զառիվայրներով բարձրանում մինչեւ մօտակայ սարերը: Այդ տափարակները տեղ տեղ չոր են, լերկ ու անբերրի: Դրանց բոլորովին հակառակ են առաջին երկու ափերը, որոնց խիստ այգիները, անտառները, մարգերը, բոստաններն ու ծաղիկները իրանց դրջգըջան առւակներով ու սնմահական աղբիւրներով Հայաստանի բնութեան թագն ու պսակն են կազմում:

Անասելի հրաշալի են երևում այդ երկու ափերը, երբ նայում ես նրանց ծովի մէջտեղից, նստած մի առաքաստաւոր նաւակում: Նրանց գեղեցկութեան մեծ փայլ են տալիս նաեւ նրանց վրայ գտնւած հարիւրաւոր վանքերն ու մատուռները, որոնց մեծ մասը՝ ապացոյց նախնի հայոց խիստ բարեպաշտութեան՝ դեռ ևս կանդուն և բարեղարդ են մինչեւ այսօր, իսկ քնացածը՝ աւերւած, խարխուլ ու կիսակործան:

Այդ սարերում մանդալիս երբեմն նկատում ես նրանց ստորոտներին, ճիշդ ջրին կապած, փոքրիկ ու կանաչագեղ զիւղեր, որոնց համար ծովը կազմել է մի փոքրիկ ծոցիկ և այդ ծոցիկի մէջն էլ գիւղացիք կապել են իրանց երկու, երեք նաւակները: Ան երբ վերւելից՝ սարի զլխից՝ նայում ես այդ սպասանէ գիւղակին ու նրա պսակի նաւահանգստին՝ երեւակայում ես քեզ Շվէյցարիայի լճերի ափին:

Իրան ծովակի միջի գեղեցկութիւններից չէ կարելի մոռանալ այստեղ նրա նաւակներն ու թռչունները:

Լաւ եղանակին և բարեյաջող քամու միջոցին լճի վրայ միշտ, գիշեր թէ ցերեկ, կարելի է տեսնել քսանից մինչև վաթսուն առաքատաւոր «ղեամիներ» (նաւեր), լցած ապրանքով ու մարդկանցով: Նրանք անդադար վազվզում են ծովի զանազան ուղղութեամբ, գնալով այս կամ այն, մօտաւոր կամ հեռաւոր գիւղն ու գաւառը: Միշտ գեղեցիկ են երևում այդ նաւակները իրանց ձիւնի պէս սպիտակ առաքատներով՝ ծովակի ջինջ կապոյտ մակերևոյթի վրայ: Եւ ևս առաւել՝ երբ որ նրանք խմբերով ու սագերի նման սուրում են միմեանց յետևից իրանց ուռած-փքած առաքատներով, նպաստող քամու օդնութեամբ:

Վանայ ծովի ու նրա ափերի թռչունները շատ բազմազան են, սկսած մեծամեծ կոտ-կոտ արագիլներից ու վերջացրած մանրիկ սարեակներով: Իրանց մէջ կան այնպիսիները, որոնց երվներանգ քնքոյշ փետուրները կանացի զարդերի թագն ու պսակը կը կազմէին: Եւ նաև այնպիսիները, որոնք իրանց մտով ճաշակաւոր եւրոպացու ամենահամեղ խորտիկները կը կազմէին: Այլ աւա՛ղ, որ որսորդութիւնը դեռ ևս չէ զարգացած այն կողմերում և այդ երջանիկ արարածները պառաւում, քոստուում են ազատ, անվրդով ու միլ-լիարդների հասնում....

Այն ամենը, ինչ որ ասացի մինչև հիմա Վանայ ծովակի ու նրա շրջակայքի մասին, կարող է տեսնել ամեն մարդ իր երկու առողջ աչքերով, իսկ եթէ այդ մարդը ունենայ նաև մի առողջ ու լուսաւորւած միտք, եթէ նա ծանօթ լինի այդ տեղերի վեց հազար տարւայ պատմութեան, եթէ նա շրջած ու լսած լինի բնիկների մէջ բերանէ բերան ու որդուց որդի անցնող պատմական, դիցաբանական ու առասպելական անթիւ ու անհամար աւանդութիւնները, եթէ նա անձամբ ստուգած լինի, որ այդ տեղ ամեն մի քար, ամեն մի փոս, ամեն մի ծառ ու ջրի կաթիլ իր ուրոյն ուրոյն և խիստ հեռաքրքիր անցեալն ունի, — ա՛հ, այն ժամանակ, ասում եմ, մարդս մի շա՛տ բանաստեղծական հայեացք կը սևեռէ Վանայ ծո-

վակին ու կը սուղւի իր մտքերի ու յիշողութիւնների անել լարիւրինթոսի մէջ: Եւ արդարեւ, ի՛նչ անցքեր ասես չեն անցել այդ ծովակի գլխին, ի՛նչ նշանաւոր գործողութիւններ չեն կատարել նրա շորս ափին: Ո՛րքան երկար է նրա վեց հազարամեայ պատմական դէպքերի շարքը՝ սկսած Նոյից, Հայկից և Շամիրամից:

Այստեղ, այս ծովի գլխից, անցաւ մարդկութեան նախահայրը իր անպիտո տապանով, մօտեցաւ Գրգուռ սարին ու ասաց.

«Գրգուռ, ա՛ռ զիս...»

Բայց ծովակի համեստ լեռը պատասխանեց.

«Գնա՛ ի Մասիս,

«Զի բարձր է քան զիս...»

Տապանը հնազանդւեցաւ և անցաւ, արդարեւ, ի Մասիս...

Այստեղ փշրեց հայ ազգի նախահայրը բռնութեան շղթաները, վայր գցեց Բէլին, հիմնեց իր սկզբնական իշխանութիւնը:

Այստեղ հին արեւելքը տալին ու վրայ անող աշխարհակալ թագուհին մոցրեց Ասորեստանի քաղաքակրթութիւնը, հիմնեց իր Շամիրամակերտը, և հռչակաւոր առուն (որ հիմա էլ կայ):

Այստեղ թագաւորութիւններ էին կանգնում ու կործանւում, հսկայական շէնքեր հիմնւում ու հիմնադատուում:

Այստեղ էին Լանկթամուրը, մողոլները, թաթարները, թուրքերը, սելճուկները, արաբները և հին ու նոր արեւելքի համայն ցեղերն ու կարիճները ճնախաճաշում:»

Այստեղ, այս՝ բնութիւնից օրհնւած ու մարդկանցից թշւառացրած՝ երկրումն էին արեան ու արտասունքի հեղեղներ հոսում ու ծովի գոցը այլակերպում:

Այստեղ էին հին հայոց փոքրիկ անկախ նախարարութիւնները միմեանց թոքն ու լիարդը կրծոտում, քանդում ու քանդւում:

Եւ ինչո՞ւ մէկ մէկ թւեմ, քանի որ ոչ ժամանակը և ոչ այս գրւածքի չափն են ներում այդ անել: Թո՛ղ ինքը Վանայ ծովը լեզու դառնայ մի օր ու յետ պատմէ մեզ իր փորում պահած բոլոր դաղանիքները:

Այդ ծովակի կղզիների ու նրա շրջականների բեւուազիրները մի օր մեծ լոյս պիտի գցեն ոչ միայն այդ կողմերի հին պատմութեան

այլ և առհասարակ հայոց հին դիցաբանութեան վրայ: Կուտունների, զենարանների և ի մէջ այլ բազմաթիւ հեթանոսական չիշատակարանների ուշագրութեան արժանի է նաեւ «յարլէղների» կամ «արալէղների» հայրենիք Նէղք զիւղը, որ մինչև հիմա էլ կանգուն է իր տեղում:

Գանք հիմա այն հարցին թէ ի՞նչ օգուտներ է տալիս ներկայումս Վանայ ծովակը:

Նրա տւած առաջին և ամենամեծ օգուտն է նաւադնացութիւնը: Ճաճկաստանի ցամաքային ճանապարհների վերին աստիճանի անյարմարութիւնները անդին են դարձնում այդ ջրային ուղին: Բաւական է այստեղ յիշել, որ մինչդեռ ապրանքակիր գրաստները երկուերեք շաբաթ գործ կը զնէին ծովի շուրջը պտտելու համար, տեղական հնադարեան առաքաստաւոր նաւերը՝ յաջող քամու ժամանակ՝ միմիայն երկու օրումն են անում նոյն ճանապարհը... Բայց ցաւն այն է, որ հէնց ամեն բան այդ յաջող քամուցն է կախած: Իսկ յաջող են կոչւում այն երկու քամիները, որ մշտապէս և մեղմ ու հանդարտ փչում են Վանայ ծովակի վրայ, մէկը արեւելքից արեւմուտք՝ զիշեր ժամանակ, միւսը՝ ընդհակառակ և օր ցերեկով: «Անյաջող» է դառնում քամին ու փոթորիկ բարձրանում, երբ դրանց աւելանում են նաեւ հիւսիսից կամ հարաւից անտեղի կերպով եկող ուրիշ քամիները: Յաջողի «սէզօնն» է ամառն ու ձմեռը. անյաջողինը՝ դարունն ու աշունը: Իբրեւ բացառութիւն, յանկարծակի ալեկոծութիւններ պատահում են նաեւ լաւ սէզօններին, բայց նրանք անտանելի են դարնանն ու աշնանը: Այդ միջոցներին զլխաւոր նաւահանգիստներում բեռնաւորւած նաւերը, աչքերը երկնքին տնկած, սպասում են «լաւ քամուն» ամբողջ երեք, չորս և մինչև իսկ վեց շաբաթ: Յետոյ, մի լաւ ժամ դտնելով, վստահանում են տեղերնից շարժւելու, բայց հազիւ մի երեք ժամ անցած՝ հանդիպում են յանկարծակի փոթորիկի ու շտապով մի ուրիշ նաւամաստից մտնում: Պատահում է, որ այդ երկրորդական նաւահանգստում նաւավարները ուրիշ մի ամիս էլ, ձեռքերը ծոցերնին դրած, սպասում են մի այլ «լաւ քամու», որպէս զի կամ ճանապարհի միւս կէսն էլ անցնեն կամ էլի իրանց զնացած ճանապարհով վերադառնան յետ...:

Այդպիսով սովորական է լսել թէ ի՛նչպէս մի նաւ երկու ամսումն է անում այն ճանապարհը, որ յաջող քամուն միմիայն եօթ ժամումն է կատարում...

Ել չեմ խօսում յամառ և համարձակ նաւապետների ու ճանապարհորդների կրած սոսկալի պատիժների մասին ծովի ալեկոծութիւնից, որ արդէն առաջ նկարագրեցի: Աւելացնեմ այստեղ միայն, որ այդ ընդհանուր տազնապի ժամանակ, երբ նաւը լցւում է ալիքներով ու նրան դէպի ներքեւ ծանրացնում՝ ամեն մի նաւորդ, գլխաւորի պէս դէս ու դէն ընկնելով, աշխատում է իր ձեռքի թասով, գլխի ֆէսով կամ շորի փէշով նաւի ջուրը դուրս շարտել ու նրան զոնէ մի մազաչափ թեթեւացնել...

Վանայ ծովի «գեամիները» սովորական փայտեայ նաւակներիցն են, բայց մի քիչ մեծ, մօտ տասն երկու արշին երկարութեամբ, երեք արշին լայնութեամբ և նոյնքան էլ խորութեամբ, տրամագիծ վերցնելով նրանց ամենադուրս ցցւած կէտերը: Նաւակի երկու կողմերին ամրացրած են երկայն նստարաններ, իսկ ծայրերին կան երկու ծածկւած տեղեր (նաւի երեսից ցած), որոնցից մինի կողմն է դէկը, իսկ միւսը այնքան տեղ ունի, որ նաւաստիները հերթով քնում են մէջը ու պահում իրանց պաշարեղէնը: Այդ կողմն են նաւ կայմերը նաւի մեծ ու բարձր առագաստի համար:

«Գեամին» հեշտութեամբ տեղաւորում է իր մէջ 40—50 հողի, իսկ մերձակայ ուխտատեղերի յայտնի տօներին՝ նրա մէջ լեցւում են մինչև իսկ հարիւր մարդ: Մարդոց փոխարէն նրանց մէջ դարսւում են 20—30 լիբը ջւալներ կամ չորս հինգ սալլաչափ վառելու փայտ: Այնտեղ պահւում են նաւ բաւականաչափ աւելորդ չւաններ ու մի երկայն սանդուխտ, որով ուղևորները ցամաքն են ելնում և որը անյոյս ալեկոծութեան միջոցին մի կռւածաղիկ է դառնում... բազմաթիւ բազուկներ մեկնւում են դէպի նա, մէկնում էլ վերջապէս յաղթանակ է տանում, չւանով իրան նրա վրայ կապտաւում և ծովը նետւում....

Այդ բոլոր նաւակները շինւում են Վանից մի ժամ հեռու գտնուող Աւանց զուտ հայկական գիւղում, որտեղից են նաւ բոլոր

նաւապետներն ու նաւաստիները, որոնք իշխում են իրանց անվեհեր ու անձնապատան բնաւորութեամբ ծովակի ու նրա բոլոր նաւահանդիստների վրայ: Աւանցը, այդպիսով, կեդրոնատեղին է ծովակում պտտող բոլոր նաւերի, ի բաց առեալ մի քանի վանքերի ու զիւղերի փոքրաթիւ նաւերն ու անսառազատ մակոյկները: Աւանցը, ի հարկէ, միւլնոցն ժամանակ Վանի նաւահանդիստն է. իսկ նրա դիմացն է, ծովի հակառակ ափին, Բաղէշ քաղաքի Դատւան նաւահանդիստը: Աւանց ու Դատւան, — ահա՛ այն երկու կարեւոր աւանցքները, որոնց շուրջը պտտում են ծովակի բոլոր նաւերը:

Այդ երկու վաճառաշահ կէտերից յետոյ դալիս են Սորփի և Արճէշի նաւահանդիստները, որոնցից առաջինը առատ փայտի ու ածուխի, երկրորդը՝ ամենալնտիր ցորենի անսպառ ամբարներ են:

Աւքի առաջ ունենալով ծովակի շուրջը գտնուող անթիւ քաղաքներից, դաւառներից ու զիւղերից այդ ճանապարհով արտահանած կամ նրանց մէջ ներմուծած ապրանքների ու ամենատեսակ կենսական մթերքների ահագին քանակութիւնը, աւքի առաջ ունենալով, որ այդ կերպով տեղափոխւած իրերը առնւազը քառապատիկ էժան են նստում, — շատ հեշտ է հասկանալ ոչ միայն այն, թէ ինչ մեծ օգուտ են տալիս մի ընդարձակ և բազմամարդ երկրին դեռ ևս այդ ողորմելի, նահապետական սիստեմով շինւած փայտեայ նաւակները, այլ և այն, թէ ինչ հսկայական ծառայութիւն կը մատուցանէին այդտեղ միջորս հինգ հատ նոյն իսկ փոքրիկ շոգենաւերը:

Համեմատեցէ՛ք. մի տարածութիւն, որ տարւայ վատ սէզօնին այժմեան մի «գեամին» երկու ամսումն է անցնում, մի փոքրիկ շոգենաւ, տարւայ ամեն տեսակ եղանակին, ամենաշատը չորս ժամումը կը թռչէր...

Եւ ի՞նչ կեանք, ի՞նչ նորութիւն կը մտցնէր այդ՝ այդտեղի կանգնած ու լճացած կեանքում:

Յայտնի է, որ շատ շատ անգամ ծրագիրներ են կազմել և մասնաժողովներ ու քննիչներ ընտրել թէ զանազան ընկերութիւնների և թէ մանաւանդ տաճկական կառավարութեան կողմից՝ Վա-

նայ ծովակի վրայ շողենաւեր բանացնելու հարցը վճռելու, բայց հէնց ամեն անգամ նրանց դիտումները օդն են ցնդւել ու զոլորշիացել...

Կար մինչև անգամ մի խիստ յանդուգն ծրագիր. — միացնել նախ հայկական այդ ընդարձակ լիճը մի մեծ ջրանցքով Պարսից ծոցի հետ և ապա այդ օրհնեալ «շողին» ներս թողնել: Ա՛վ մարդկային յուսախաբութիւն...

Բայց մի աններելի յանցանք կը լինի իմ կողմից ասել թէ երբէք Վանայ ծովը շողենաւ չէ տեսել. չէ՛, նա տեսել է և այն էլ ամբողջ երկու տարի:

Ահա՛ թէ ինչպէս:

Ինչպէս յայտնի է, Վանում կայ հայ բողոքականների մի փոքրիկ հասարակութիւն ընդ նախադահութեամբ ամերիկացի միսիոնարներին: Հիւսիսային Ամերիկացի աշխարհահռչակ «Բօրդ» — կամ, ըստ պօլսեցոց, «Պօրտ» — ընկերութիւնը պահում է իր ուսեալ քարոզիչներին (ու տալիս նրանց բարեկեցութեան ամեն դիւրութիւններ) ծածկա-Հայաստանի բոլոր զլիսաւոր կէտերում: Եօթանասնական թւականների վերջերում Վան ուղարկւած քարոզիչ միստրը Բարնհամը լինում է ոչ միայն լաւ ատենախօս, աստուածաբան ու բժիշկ, այլ և հմուտ մի քանի բարձր արհեստների... Եւ ահա՛ այդ միստրը Բարնհամը յղանում է իր այդ առաքելական պաշտօնի համար մի զեղեցիկ միտք. — կառուցանել մի շողենաւ ու դուրս դալ ասպարէզ՝ քարոզելու ջրի չորս կողմը...

Ընկերութիւնը տալիս է նրան իր լիովի հաճութիւնը և ուղարկում Ամերիկայից պէտք եղած ատաղձեղէնը: Միսիոնարը իր ձեռքով կառուցանում է մի զեղեցիկ շողենաւակ ու բաց թողնում ծովը իր յատուկ նաւապետութեամբ: Նաւը նստելու արտօնութիւն ունէին միմիայն բողոքական «եղբայրները», իսկ խեղճ լուսաւորչականները մնացին էլի՝ ղէլէնկիկօ՛ն, ղէլէնկիկօ՛ն...

Եթէ հաւատանք տեղացոյ ասութեան, այդ երկու տարւայ ընթացքում միմիայն մի հատ լուսաւորչական է ընդունւել այդ նաւում, այն էլ մի այնպիսին, որը իր հայեացքներով շատ էլ օտար չէր երևում մեր «եղբայրներին»...

Միստրը Բարնհամի հեռանալուց յետոյ, նրա յաջորդ միստրը

Ռէյնհոլցը, ուրիշ նաւապետ չը ճարելու պատճառով, քանդել է տւել այդ նաւակը և այսօր էլ ամեն մի հետաքրքրող կարող է տեսնել նրա զլխաւոր մասերը Վանի «Ամերիկական» դպրոցի բակում, մի ծածկոցի տակ:

Նաւազնացութիւնից յետոյ արդիւնքի մեծ աղբիւր է ծովակի «տառելի» կոչւած ձուկը:

Պէտք է իմանալ, որ ծովակի մօտակայ դաւառներում ու նահանգներում մեծ դետեր չը կան: Եղած փոքրիկ գետակներում, ճիշդ է, ձկներ պատահում են, բայց սաստիկ քիչ և միմիայն «բէկերին» ու «փաշաներին» մատչելի. ամբոխը անմասն է նրանցից: Այդ է պատճառը, որ ծովակի՝ աւազի նման միլլիօններով դուրս թափւող փոքրիկ տառելիները մեծ միսթարանք են տեղացիներին: Բայց տառելիից, նրա ինքնուրոյն համի ու էթանութեան պատճառով, օգտւում են ոչ միայն տեղացիք և ոչ միայն Տաճկա-Հայաստանի ուրիշ նահանգներ, այլ և Պարսկաստանն ու մեր Երևանի նահանգը: Բայց տառելիը հասնում է յաճախ նաև մինչև Թիֆլիս:

Տառելիը չէ որացւում ուղղակի ծովից: Ինչո՞ւ:—Նրա համար արդեօք, որ նա սիրում է ծովի ափերից շատ հեռու մնալ, նրա համար արդեօք, որ նա կորչում, հաւաքւում է միմիայն ջրի յատակին, նրա համար արդեօք, որ նա արդէն որացւում է ուրիշ աւելի հեշտ ճանապարհով.— ոչ ոք չը գիտէ: Ամեն մարդ գիտէ միայն, որ պապերից ու պապի-պապերից մնացած սովորութիւն է Վանայ ծովի մէջ ուռիսն չը նետելը:

Արդ, ապրիլը սկսւելուն պէս, միլլիօնաւոր էդ տառելիներ, հետեւելով իրանց բնազդման, դուրս են լողում ծովից, գունդադունդ մանում նրա մէջ թափւող Սև, Բանդիմահու և Արճէշ գետակներն և յառաջանում՝ նրանց ափերին իրանց ձուռն ածելու: Հէնց այդտեղ էլ հայ և թուրք ձկնորսները սարքած ունեն իրանց «րանդը» (թումբը) բազմաթիւ կողովներից, որոնց մէջ և միլլիօններով լեցւում են խեղճ լուղորդները, չը հասնելով իրանց կարօտին:

Նրանց անմիջապէս զարտիւում են ցամաք քթոցներում, ջուխտ ջուխտ բարձում էշերի վրայ ու ճանապարհ գնում. դէպի քաղաք

կամ մանածում գիւղէ գիւղ: Այդպիսով, տառեկը ծախւում է «ստուկած» դրութեան մէջ (չը մորթւած), մի բան, որին ոչինչ նշանակութիւն չեն տալիս այն կողմեր:

Վաղ առաւօտից Վանի բոլոր փողոցներում կը լսէք «ձուկ առէ՛ք, ձուկ առէ՛ք» մարդու ականջը ծակող, զիլ ու առողջ ձայները: Եւ չէի յետեւից անց են կենում տասնեակներով ու տեղացոց ախորժակը շարժում: Իսկոյն դուրս են թափւում թաղի տղամարդիկ, կանայք, երեխայք մի մի պղնձէ ամանով ու էժան էժան գնոտում իրանց սիրելի ձուկը: Նա ծախւում է կամ մի մաթալիքի (2 կոպ.) կամ 100 հատի հաշւով: Մի մաթալիքով տալիս են 8—13 հատ, իսկ հարիւր հատը 15—20 կոպէկ, նայելով ձկան առատութեան կամ սակաւութեան:

Տաճիկները, որոնց լեզուն անընդունակ է առհասարակ մեր «ձ» ձայնը հնչել, բղաւում են՝ «զուկ առէ՛ք, զուկ առէ՛ք», իսկ հայ չարածճի երիտասարդները՝ երբ տեսնում են տան դռներին ջահիլ հարսներին ու աղջիկներին՝ «ձիկ (ինձ) առէք, ձիկ առէ՛ք»...

Տառեկը Կուր գետի «ցոցլալի» նման է, չորսից մինչև վեց վերշոյ երկարութեամբ և ոչ երբէք աւելի: Տաճկաստանցիք երբէք նրան ջրի մէջ չեն եփում, այլ միայն կրակի վրայ խորովում: Նրբ հարցնում ևս դրա պատճառը, նրանք զարմանում են ու պատասխանում. «ըշտէ՛, մենք մեր հայրերից ու պապերից այսպէս ենք սովորած ու այսպէս էլ կ'անենք»: Եւ մի քանի անգամ փորձեցի եփել տառեկը մեր ձկների նման, բայց ամեն անգամ էլ համոզեցայ, որ համարեա թէ չարժէ այդպէս անել, որովհետեւ այդ քնքոյշ ձուկը ջրի տաքութիւնից սաստիկ փափկում է ու «փափայ» (ճաշ) դառնում: Բայց նա շատ լաւ էր դուրս գալիս իւղի մէջ տապակած:

Իսկ տեղացիք թարմ տառեկը պատրաստում ու ուտում են այսպէս: Առանց ամենեւին կտրելու ու փորտիքն հանելու, ձուկը մի հինգ տասը բոպէով զցում են շօռ ջրի մէջ: Յետոյ հանում են ու պոչերը կարգով կպցնելով թոնրի պատերին, թողնում են այդպէս մինչև որ նրա կրակի զօրութեամբ ձուկը «եփւի»: Մի կարճ ժամանակից յետոյ տաք տաք ձուկը նորէն յետ են պոկոտում: Ընում մի աման ու վացելում, փորի աւելորդ մասերը ձեռքով հանելով ու ղէն գցելով: Այնուհետեւ անում են նաև, զլիաւորապէս հարուստ-

ները, հեռակալը, օգուտ քաղերով ամեն մի տառելի փորում
դանեաժ ահագին քանակութեան խաւիարից, դատարկում են ա-
ռաջուց նրանց փորերը, խաւիարը առանձին տապակում իւզում և
ծուկն էլ առանձին կախ անում թոնրում, ինչպէս վերև նկարագրեցի:

Այդպէս է պատրաստում ու ուտում ծովակի ձուկը նրա թարմ
ու առատ ժամանակ, այսինքն ապրիլի սկզբից մինչև մայիսի կեսը:
Այդ ժամանակից արդէն նա սկսում է շատ քիչ քիչ երևալ «բան-
դերի» մօտ, իսկ մի երկու շաբաթից յետոյ, այսինքն մայիսի վեր-
ջերին, նա ման է դալիս միմիայն ծովի խորքերում:

Ամիս ու կէս թարմ ուտելուց յետոյ պէտք է պատրաստել նաև
տարւայ պաշարը. և ամեն մի տուն, քաղաքացի թէ գիւղացի,
պէտք է անպատճառ ունենայ, տարին տաւերկու ամիս, իր տա-
ռելիք: Առանց այլ և այլութեան, թարմ տառելիք ածւում է փոքր
կարաններում պատրաստած սաստիկ աղի ջուրը ու մնում այնտեղ
մինչև վերջանալը: Տանտիկինը հանում է այնտեղից ամեն անգամ
մի քանի հատ, լւանում փողոցի առւում, ձգում թոնրի
տաք մոխրի տակ (և ոչ թէ կախում, ինչպէս առաջ), խո-
րովում և ապա թափ տալիս ու մօտ բերում հացի սեղանը: Այդ
դրութեան մէջ տառելիք լինում է սարսափելի շօռ մի անտփոր
մարդու համար, բայց տեղացիք ուտում են նրան մեծ ախորժակով
ու կարօտով: Փոքր-փոքր, համարեա թէ փշրանք-փշրանք միայն
ուտելով այդ շօռ ձուկը, մի մեծ ընտանիք բաւականանում է երեք
չորս տառելիով. ապա դատարկում են վրան կամ գինու գաւաթները,
կամ խաշտում թթու «թանապուրը»: Այդ հաշւով, ամեն մի ըն-
տանիք, նայելով նրա փոքրութեան կամ մեծութեան, շատանում
է 300—600 հատ տառելի տարեկան պաշարով: Շատ են ախորժում
տեղացիք նաև՝ փշրել այդ շօռ ձուկը ձաւրէ փլաւում:

Արձէշի կողմերում ձուկը շօռացնում են առանց աղաջրի, մի
միայն ծեծած աղ ցանելով վրան ու այնպէս ցամաք պահելով:
Այդ ցամաք դրութեամբ է նոյնպէս, որ տառելիք արտահանում է
Տաճկաստանի ուրիշ նահանգներ, Պարսկաստան ու Ռուսաստան:

Բայց վանցիք, թէև փոքր քանակութեամբ, ձմեռւայ տառե-
լի մի մասը պատրաստում են նաև մի ուրիշ տեսակ: Թարմ ձկների
քիմուխտներից մի բարակ չւան անցկացնելով, շինում են շարաններ

ու չորացնում արևի տակ: Այնուհետև այդ շարանները պահում են կախ արած՝ երեսբացում ¹⁾, ամեն տեսակ օդի ներգործութեան տակ, մինչև որ քիչ քիչ սպառեն իրանց տէրերից ու սրճենն:

Շարանի ձուկը կոչում է «մաճար»:

Շարանից պոկելով, մաճարը դնում են նախ մի 10 բոպէ դօլ ջրի մէջ, ապա հանում, մի քիչ դանակով մաքրում և մի հինգ բոպէ էլ թողնում զինու կամ զինեջրի մէջ: Այնուհետև մաճարը՝ դօլ ջրով ու գինով փափկացած այդ ապուխտը՝ ուտում են առանց խորովելու կամ կրակին մօտեցնելու: Չափազանց համեղ է այդպէս պատրաստած տառեխը և սիրելի ամեն մի օտարականին:

Մի կողմ թողնելով այն ահագին օգուտը, որ ստացւում է տառեխի արտահանութիւնից, այդ ձկան գոյութիւնը Վանայ ծովակում մի անասելի մսիթարութիւն է տեղացիների համար: Երևակայեցէ՛ք. չը լինէր տառեխը, — հին Վասպուրականի ու Տուրուբերանի զաւառների մեծ մասը ոչ միայն կը զրկէր մի վերին աստիճանի էփան, համեղ ու սննդարար ուտելիքից, այլև մի տարրական գաղափարից: Նա չէր հասկանայ թէ ինչ է ձուկը. և մեծ զրժւարութեամբ պէտք էր նրան բացատրել թէ դա մի արարած է, որ լողում է ջրի մէջ գորտի պէս...

Պէտք է ման եկած լինել Վանայ ծովի շուրջը, զիտած նրան շրջապատող ժողովրդի սոսկալի աղքատութիւնը՝ հասկանալու համար թէ ի՞նչ է նշանակում «տաս փարայի» (2 կոպ.) տառեխը: Տես փարայի կամ մի մաթալիքի տառեխ — դա՛ է այն միակ սննդարար կերակուրը հաղարաւոր քանդած օճախների, որոնք չ'ունին ոչ այլ ինչ, բացց եթէ մի պատառ ցամաք ու չոր հաց: Տաս փարայով տալիս են տասը, տասներեք տառեխ... օ՛, դա մի հարսանիք է այն թշուառ ծնողների համար, որ շրջապատւած են կէս զիւժին կիսամերկ ու սոված մանուկներով: Նւ ահա՛ բացւում է մի մայիսեան առաւօտ. ի՞նչ է խնդրում աղքատ հայրը իր Արարչից: — Մի մաթալիք, այո՛, միմիայն մի սև մաթալիք, որ առնէ իր օրհնեալ ձուկը կամ «զուկը» ու ոգևորէ իր ապերժանիկ զաւակները:

¹⁾ «Երեսբաց» է կոչւում տաճկաստանցից պատուգամը, բալկօնը, որի վրայ լինում է միշտ ծածկւած, իսկ երեք կողմերը — բաց:

Եւ չիրաւի, շատ զւարթ է Վասպուրականը ապրիլ ու մայիս ամիսներին. տառեխը, որպէս մի երկնային մանանայ, կշտացնում է նրա բազմամբոխ որդիներին...

Մի՞թէ այլ ևս հարկ կայ աւելացնելու, որ կարելի է նոյնպէս պատրաստել՝ հիանալի «սեւեօղկայ» տառեխ ձկնից ու հիւթալի խաւիար նրա փորից: Հարկ չը կայ: Սակայն հարկ կայ աւելացնելու, որ Վանայ ծովակը կարօտ է շատ հմուտ ձեռքերի:

Զը մոռանանք յիշատակել նաև մի զարմանալի երևոյթ: Մինչդեռ Վանայ ծովակը գնացկան ջրեր է ընդունում ամեն կողմերից, տառեխը դուրս է գալիս միմիայն նրա արեւելահիւսիս և հիւսիսարեւելեան անկիւններում և այդ վերջին կողմի ձկները աւելի խոշոր են առաջինից: Այդ ի՞նչ զարմանալի գաղտնիք է, Տէր իմ Աստուած...

Գուցէ շատերը չեն լսել Վանայ ծովակի այն արտադրութեան մասին, որ կոչւում է բարակ: Դա մի աղային բաղադրութիւն է, որ ստացւում է նրա ջրի գոլորշիացնելուց: Բացց այդ գոլորշիացնելը չը պէտք է լինի կրակով, այլ այն ինքնուրոյն և տարօրինակ եղանակով, որ գործ են դնում ձեզ արդէն յայտնի Աւանց գիւղի բնակիչները:

Ծովի ափին դրանք ունին փորած բազմաթիւ քառակուսի ածուներ: Մի փոքրիկ առուով ծովի ջուրը բերում, կանգնեցնում են առաջինածուի մօտ: Այդտեղ, մօտ արշին ու կէս բարձրութեան փայտերի վերայ շինւած է մի մաղ: Այդ ջուրը թիակով լցնում են քիչ քիչ այդ մաղը ու անցկացնում՝ առաջին ածուն, այնտեղից էլ նա ման է գալիս, վարպետներին միայն չայտնի եղանակով, միւս մնացած չորս կամ հինգ ածուները, էլի յետ դալիս, էլի քաւում և այլն... Այդ ձևականութիւններից յետոյ մի քանի օր անցած, ամեն մի ածուի վերայ մնում են չոր աղի շերտեր դառը սօղաչի: Համով, որոնք և հաւաքւում են ու «բարակ» անուանով (չէ՞ դա արդեօք «բորակ») ի վաճառ հանւում: Բարակը գործ են ածում ոչ միայն Վասպուրականում ու մօտակայ նահանգներում, այլ և Պարսկաստանում: Քաղաքացի ու գիւղացի կինը հաւասարապէս գնահատում են բարակի անփոխարինելի ծառայութիւնը սպիտակեղէն լւացքի հա-

մար, որից նա հանում է բոլոր կեղտերն ու «լաքաները» (բծերը) և ձիւնի նման սպիտակացնում: Բարակ ունեցած ժամանակը սապոնը երկրորդական տեղ է բռնում և մի երկու անգամ միայն քսւում սպիտակեղէնին: Աչքի առաջ ունենալով տեղական ազդարնակութեան աղքատութիւնը և բարակի չափազանց էթանութիւնը, հեշտ է հասկանալ այդ ծովային աղի տնտեսական ահազին նշանակութիւնը: Բարակով է հանւում նաև մարդոց գլխի կեղտը ու պահւում անասունների անպատրաստ կաշիքն ու մորթիքը:

Վան եղած ժամանակս մի ծանօթ վաճառական ինձ պատմում էր, որ մի քանի տարի առաջ, ինքը Թիֆլիս գնալիս՝ մի կտոր բարակ է տարել և ցոյց տւել այնտեղ մի քանի «հասկացող ու գիտուն» մարդոց, որոնք, զանելով նրա մէջ մեծ քանակութեամբ «սօղայ», խորհուրդ էին տւել ծանօթիս սկսել բարակի առուուոր Թիֆլիսի հետ: Վաճառականը մեծ փափագ ունէր հետևելու նրանց խորհուրդին, բայց իւր գործերի ձախորդ գնալու պատճառով ձեռք քաշեց այդ մտադրութիւնից: Այստեղ նրան հասկացրել էին, որ բարակը կը ծախւի ոչ միայն լւացքի, այլ և նրանից ղեղազործական յայտնի սօղան հանելու համար:

Բայց բարակը կ'արտադրւէր անհամեմատ աւելի մեծ քանակութեամբ ու կը ծախւէր ամենաշնչին դնով, եթէ չը լինէր մի նշանաւոր խոշնդոտ: Բանն այն է, որ բարակ պատրաստելը մի գաղտնիք է և դարերից ի վեր յայտնի միմիայն Աւանց գիւղի բնակիչներին...

Ի՞նչ գաղտնիք ասես, որ հայն չը հանեց իր սրտից: Բայց Աւանցցի հայն պահեց իր բարակի գաղտնիքը...

Երբէք Աւանցցի բարակահանը աշակերտ չի պահի իր մօտ մի ուրիշ գիւղում ծնւածին և երբէք էլ ինքը չի դնաց ուրիշ գիւղերի համար, նրանց հաշուլ, բարակ հանելու:

Սրանից մի քանի տարի առաջ Դանիէլ անունով մի շատ համակրելի վարդապետ (բնիկ Ալէքսանդրապօլցի, միաբան Վարազայ վանքի) վերանորոգեց Արճակի ս. Աստուածածին վանքը և կամեցաւ այդ Արճակու յայտնի լճակից, որ հինգ ժամ հեռու է Վանից, հանել չիշեալ բարակը: Ստուգւեցաւ, որ լճակի ջուրը շատ նման բաղադրութիւն ունի Վանայ ծովակի ջրին:

Սկսեցան երկար բանակցութիւններ Աւանցցիների հետ և նրանք մերժելով մերժեցին հայր սուրբի խնդիրը՝ որ և է պայմանով բարակի պատրաստելը ուսուցանելու վերջինին։ Երկար թախանձանքներից յետոյ նրանք վճռեցին երեք մարդ ուղարկել իրանցից, որ վանքի համար բարակ հանեն լճակից, բայց այն պայմանով, որ ոչ հայր սուրբը և ոչ Արճակեցիք հետամուտ լինեն նրանց գաղտնիքին...

Նրանք ստանում էին միմիայն իրանց վարպետութեան, մշակութեան օրավարձը և ոչ այլ ինչ։ Բայց մի տարուց յետոյ, Աւանց գիւղի համախօսական վճռով, այդ երեք վարպետները յետ կանչեցան և սուրբ Աստուածածին վանքը մինչև օրս էլ մնում է զրկւած այդ կարևոր արդիւնքից...

Բայց չեմ կարծում, որ եթէ մի դեղեցիկ օր քիմիկոսները ձեռք զարկէին Վանայ ծովակին, — նրանք մնաս քաշէին Աւանցցիների մըրցումից։

Ի դէպ է այստեղ ասել, որ հայ նաւադորճների, նաւավարների ու բարակահանների հայրենիք Աւանց գիւղը մի սքանչելի տեսարան է ներկացնում իր զւարթ այգիներով, մաքուր, բարձրադիր տներով ու լայն փողոցներով՝ Վանայ ծովակի ափին։ Գիւղը ունի նաև, ի հարկէ, իր սեպհական արտերը, իր երկրադորճներն ու այգեպանները, բայց նա՝ աւելի մի ծովափնեայ անգլիական փոքրիկ քաղաքի, քան մի հայկական գիւղի է նմանում։ Նրա այգիներում կարելի է գտնել Վասպուրականի ամեն տեսակ բարեհամ պտուղները. իսկ նրա բնակիչների մէջ՝ անգլիացի նաւաստիների լուրջ, ինքնապաստան, անվեհեր ու անկեղծ սրտերը։

Աւանցը մի բոլորովին ուրիշ տեսակ նմուշ է լայնատարած Հայաստանի գիւղերում։

Վանայ ծովակը մեծ ազդեցութիւն ունի իր շրջակայ երկիրների օդի ու կլիմայի վրայ։

Նա մեղմացնում է ու բարեխառնում Վասպուրականի խիստ ու չոր օդը՝ իր գոլորշիներով։

Նա մի անմահական զեփիւռ է սփռում ամեն գիշեր՝ արևա-

մըտից յետոյ՝ Վասպուրականում, իսկ ամբողջ օր՝ արևածագից յետոյ՝ Մշոյ դաշտում:

Նա՛ իր կանոնաւոր քամիներից առաջացած այդ զեփիւռով՝ մաքրում, տանում է իր շրջակայքի թոզն ու կեղտը, օդի ամեն տեսակ ապականութիւնները:

Նա, իր համեստ կարողութեան չափ, թուլացնում է Հայաստանի սառնամանիքը ու ևս աւելի զովացնում նրա հրաշալի, զւարթարար ամառները:

Նա, միացած իր շրջակայքի պերճ ու շռայլ բուսականութեան հետ, մի Նդեմական դրախտի է փոխարկում հին Հայաստանի մի շատ կարևոր մասը:

Այս բոլորից յետոյ ես կը ցանկայի խօսել նաև այն ազդեցութեան մասին, որ արել է Վանայ ծովակը իր Ախթամար, Կտուց, Լիմ և Առտէր կղզիներով՝ իրան շրջապատող ժողովուրդների վրայ, բայց այդ, ինչպէս նաև յիշեալ կղզիների նկարագրութիւնը, ես վերապահում եմ իմ յաջորդ գրած քննարկին:

Ա Բ Ե Ղ Ա Յ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅԻ

Սիրեցեալ զընկեր քո իբրեւ զանձն քո:

Ասէ ցՅիսուս. և ո՛վ է իմ ընկեր: Պատասխանի ետ Յիսուս և ասէ, այլ մի իջանէր յերուսաղէմէ յերեքով և անկաւ ի ձեռս աւագակաց, որք մերկացուցին զնա և վէրս ի վերայ եղին, Թողին կիսամաշ և զնացին...:

Աւետարան:

I.

«Յիշում եմ, յիշում, օրիորդ, ես ան
Գիշերն ու կաղնին, որի տակ չոքած
Երգւեցայ ես ձեզ սիրել յաւիտեան,
Որպէս չէ սիրել ոչ մի արարած:
Անցան այդ օրից երկար տարիներ,
Ես բոլորեցի հայրենի աշխարհ,
Տեսայ այլ մարդիկ, այլ դէմք ու աչեր
Ու ձեր սէրն անցաւ անհետ ինձ համար:
Նենգեցի ես ձեզ... Մի՛ խնդրէք զուր ինձ,
Ոչ աչք արտասուող, ոչ սիրտ աւերւած
Կարող չեն դարձնել ձեր գիրկն ինձ նորից—
Ես ձեզ վաղուց եմ վաղուց մոռացած:

II.

Իբրեւ հուր աղօտ շիջաւ ձեր պատկեր,
Երբ գերեց ուրիշն իմ սիրտն ու հոգին.
Եւ հիմա արդէն ցերեկ ու գիշեր

Նա է միշտ կանգնած աչքիս առաջին.
 Նորան է միայն իմ գիրկըս բացում,
 Նորան եմ սեղմում կըրծքիս կարօտով,
 Նորա՝ շուրթերն եմ անվերջ համբուրում,
 Ես շունչ եմ առնում միայն նորանով:
 Բայց մի նախանձէք, օրիորդ. նորա
 Համար չէ ժըպտում այս ուրախ աշխարհ,
 Ու թէ գիտենաք ինչպէս խեղճ է նա,
 Ինչպէս տարաբաղդ, աղքատ ու թըշնառ:

III.

Ես ձեզ կը պատմեմ դառըն պատմութիւն
 Բորբոքող սիրոյ, որ անգըլթաբար
 Չարչարում է ինձ ցուերով անհուն
 Ու կը չարչարէ դեռ երկար երկար:
 Գուցէ կը ներէք դուք այն ժամանակ,
 Որ ես դըրժեցի երգումըս տըւած,
 Որ յանձն առայ ես խաչ ու չարչարանք՝
 Քաղցր ընտանեկան վայելքը թողած.
 Գուցէ կ'իմանաք, որ կայ մի այլ սէր,
 Որի առաջին սէրը կանացի
 Հանգչում է, որպէս լուսին ու աստղեր
 Յաղթական շողովն արևածագի:

IV.

Դա սէրն է ճընշւած, մոռացւած մարդու...
 Ես տեսայ նորան մի օր ծերունու
 Խորշոմած դէմքով կանգնած փողոցում՝
 Ամօթահարւած նա ձեռք էր մեկնում:
 Նորա լայն թիկունք, նորա բարձր հասակ,
 Թէև կորացած տարիների տակ,
 Վըկայում էին, որ անշուշտ մի օր
 Եղել էր նա քաջ ու կըտրիճ բանուոր:
 Անշուշտ չէր ծնւել այդպէս նա մենակ,
 Նա ունէր գուցէ և կին և գաւակ,

Ունէր բարեկամ, ծանօթ, ազգական,
 Ժառանգած հօրից մի յարկ սեպհական:

V.

Բայց ո՛ւր են դռքա... Ո՞ր ձեռքն անօրէն
 Խլլեց նորանից օրական պարէն,
 Ո՞վ քարշեց նորան հայրենի յարկից,
 Ո՞վ յափշտակեց որդու գըզւանքից:
 Այդ վաղուց էր շատ. երևի ինքն էլ
 Կարծում է հիմա լըսած առասպել
 Խաղաղիկ օրերն հայրենի գիւղում,
 Հեռու մոռացած սարի ծերպերում:
 Եւ ո՞վ ձեզ կ'ասէ—դէպի ո՛ւր հիմա
 Դողդողուն քայլով երերում է նա
 Քաղցած, ծարաւի, մերկ, անհարեկից,
 Վաղուց դուրս ձրգած մարդկութեան հաշւից:

VI.

Գնում է... Արդեօք գոնէ մի անգամ
 Պատահէլ է ձեզ մընալ տարածամ
 Գիշերեան պահուն ճանապարհներին,
 Մինչ կատաղութեամբ շընչում է քամին,
 Մինչ մըռալլ ամպեր ծածկում են երկինք,
 Մինչ չարագուշակ բուք ու փոթորիկ
 Պըտոյտ են անում ձեր շուրջն երգելով
 Մեռելաթաղի նըւագ կազմելով.—
 Այնտեղ է, այնտեղ գընում ծերունին:
 Ու թող նա գնայ... Մահաշունչ քամին
 Գըլթած կը լինի, գուցէ, մեզանից,
 Կը փըրկէ նորան այդ դառն օրերից:

VII.

Եւ որքան այդպէս անտոհմ և անզարմ
 Զեռք են կարկառում մեզ ըստեղծածներ.
 Իբրև ոսկըր շան, մի մանրիկ դըրամ

Զրգում ենք, անցնում դէմքով անտարբեր:
Ա'խ, գէթ մի վայրկեան կանգ առէք այդտեղ,
Նայեցէ՛ք նոցա վառւող աչերին,
Որքան ցաւ, կըսկիծ, չարչարանք ահեղ
Կը կարգաք նոցա խամրած դէմքերին,
Կը կարգաք արդար գանգատ ձեզանից,
Բողբ ուղղըւած ամբողջ մարդկութեան,
Որ խըլեց նոցա տուն ու սերընդից
Ու ձրգեց աշխարհ անտէր, անպաշտպան:—

VIII.

Ես տեսալ նորան մի ալլ օր—մանկան
Թող ու նիհարիկ մարմին ըստացած,
Սեղմընել էր նա այն միակ գըրանն,
Ուր հաւաքւում են մերժւածն ու զըրկւածն:
Բաց գըլուխ և կուրծք, մերկ սըրունդ ու ոտ
Այրւում էին վառ արևի տակին,
Տարիների կեղտն ու վէրք ժանտահոտ
Ծածկում էին խիտ անխընամ մարմինն.
Սչքերը հանգած, երեսը դալուկ,
Խոնարհած գըլուխն, իբրև մեղապարտ,
Կանգնած էր այնտեղ տարաբաղդ մանուկ—
Մարդկութեան մեղքի այդ զոհն անարատ:

IX.

Ես ճանաչեցի.—դա նա է, որին
Դեռ ևս արգանդում անիծում է մայրն,
Որին արցունքով, տըրտմութեամբ խորին,
Իբրև հիւր անկոչ, բերում են աշխարհ.
Դա նա է, նա է, որին ըշտապով
Մուրթ ու մըռալլի դաղտուկ ժամերին,
Օրօրոցի տեղ դընում են քարին
Ծընընդեան օրից ցաւին մատնելով:
Եւ Աստուած գիտէ թէ ինչպէս դոքա

Շուն ու գաղանի ազատւած ճանկից
Դեռ ման են գալիս աշխարհի վերայ
Թէ՛ն հալածւած, մերժւած ամենից...

X.

Քար չէր իմ սիրտըս, օրիորդ. այդ օր
Շրջում էի ես խելագարի պէս,
Ես լալիս էի մոռացած բոլորն—
Ինձ տանջում էին ցաւեր աղեկէզ:
Առաջին անգամ ահա այդ օրեր
Ըզգացի, որ լուռ է սէրդ իմ սրբոտւմ,
Որ ապագայի երազած պատկեր
Իւր դիւթիչ ուժովն այլ չէ գրաւում,
Ըզգացի ամբողջ մարմնովս ու հոգով,
Որ կեանք անձնական, վայելք ու բարիք
Կարող չէին ինձ անել երջանիկ
Պատած-պաշարւած տառապեալներով:

Բ Ղ Դ Է

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

Նուէր մեծ, բժշկապետ Յովհաննէս Գասպարեանցին:

(Շարունակութիւն 1)

ԻՍ.

ԶԱՐԳԱՐ ՍԻՄՈՆԸ

Բարի և հեղահամբոյր մարդ էր Զարգար Սիմոնը. նորա ծննդավայրը մինչև այսօր էլ ամենքից անյայտ մնաց, բայց խեցբեկ բարբառը, լեզուի տակին ոլորուող բառերը, վարդակարմիր կիսաբոլորակ դէմքը, խնամքով պահպանուած, ծիծեռնակի թևից աւելի թուխ, սրածայր ընչացքը, կոնաձև, մի կողմը ներս ծալած Բուխարայի թանգագին մորթուց գլխարկը, մոռ գապտաւուն թևաւոր չուխէն, այս ամենը նրան մասնում էին, որ Ղարաբաղի կողմից մի եկաւոր էր:

Սկզբներումը Սիմոնը մի թափառաշրջիկ վարպետ էր՝ իւր համարուեստ շատերի նման. նա ձմեռները դաշտային գիւղերումն էր մի փոքրիկ սենեկի մէջ բաց անում իւր խուրճը, գետնի մէջ ամբարացնում փոքրիկ սալը (գնդան), իսկ ամառները լեռնային հով ու գով գիւղերի հիւրն էր լինում:

Նա շինում էր պղնձեաց, կամ արծաթեաց դիւրագին գիւղա-

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1889 թ. № 12 և 1890 թ. № 1, 2, 3:

յարմար մատանիք և ապարանջաններ, փոխանակում էր ցորենի, իւղի և ուրիշ տեղական բերքերի հետ և գեղջկական նորատի հարս ու աղջիկներին զարդարում:

Ուստա Սիմոնը հմուտ էր իւր գործին. պատահում էր, որ նա ոսկի զարդեր ևս պատուէր էր ստանում նշանադրութիւնների և հարսանիքների համար. նորա ձեռացածուն ամենքից հաւանութիւն էր գտնում:

Զը գիտեմ՝ աւչի (արար) Փիլումի Սիրամարգ աղջկայ գեղեցկութիւնն էր, թէ թափառականութիւնից ձանձրոյթ զգալը, բայց այդ երկուսից մէկը խլեց ուստա Սիմոնի ուսից պանդխտութեան խուրճը, կոխեց նրան Աշտարակու աներից մէկը, տանտէր շինեց և հաստատ գործի կանգնացրեց:

Հաւանական է, որ Սիրամարգի, (առաւել լաւ է զիւղական կոչումով ասենք) Սիմիղարի բարձր հասակը, կեռ-կեռ յոնքերը, գրաւիչ աչքերը, քնքոյշ և սպիտակ մորթը յափշտակեցին երիտասարդ զարդարի ուշքն ու միտքը, երբ նա, Փիլումի երկայնափող, բաղ-չասարայ, անսխալական հրացանն արծաթի օղերով զարդարելուց յետոյ՝ մի օր էլ պատուէր ստացաւ չափել նորա հրեշտակագեղ զուստր Սիմիղարի հոլանի բիլակը (ջեռ-է արար), հնուց մնացած ջարդ ոսկիներից աղջկայ համար մի ապարանջան շինելու:

Այդ արտակարգ դէպքին էր պարտական ուստա Սիմոնը, որ տեղը պնդացրեց, Աշտարակից զուրս քայլ չ'արեց. ապա թէ ոչ, Ղարաբաղու զաւակը գաղթականութիւնից ձանձրացողը չէ:

Այսօր իսկ, ո՛ր գիւղը կամենաս՝ գնա՛, ո՛ր քաղաքումը կը ցանկանաս՝ հարցրո՛ւ, եղած օտարականների մեծամասնութիւնը զարաբաղցիներից է կայացած. զարաբաղցիք են, որ բնատուր խելքով և ճարտարութիւնով զանազան միջոցներով փող են աշխատում. վաճառական, արհեստաւոր, աշուղ, կապալառու՝ գլխաւորապէս ամեն հողում, ամեն երկրում զարաբաղցիք են:

Սկզբներումն այս մարդիկն իրանք միայնակ էին շրջում՝ չ'ընդհատուելով իսպառ իրանց սիրելի լեռ ու ձորերից, մի տարի, երկու տարի քարշ էին գալիս և մի օր էլ մոքները բերած հայրենիքումը թողած սիրասուն զերգաստանը, շտապում էին գրկել նրանց ու իրանց կարօտը լցուցանելուց յետոյ՝ կրկին պանդխտութեան դա-

ւազանը ձեռք առնել. իսկ վերջերումն՝ մի կորստաբեր սովորութիւն հայրենիքի խորթ և ապերախտ զաւակի յատկանիշ է ընծայում նրանց:

Այժմ զարաբաղցի թափառականն իւր ընտանիքն էլ հետն է քարշ ածում:

Գիւղ չը կայ այսօր, ուր չը գտնես տեղական կանացի զարդ ու պաճուճանքներից որոշուող մի կնոջ գլուխ՝ հարիւր գոյնզգոյն մետաքսեայ թաշկինակներով փալանած, չը գտնես մի կին՝ ոսկի կոճակով, կարմիր բեհեզեայ շապկով և չաքաւոր արխալղով: Դա զարաբաղցու կին է՝ Ղարաբաղի գիւղերից, կամ Շուշուայ—Ղալից այստեղ վերաբնակուած:

Ուստա Սիմոնները բացառիկ երևոյթներ են: Ընդհանրապէս Ղարաբաղի ժամանակաւոր պանդխտութեան դիմողներից շատ սակաւներն ամուսնանում են օտարացիների հետ: Այլ բան է, եթէ նոքա Սիմոնի նման բոլորովին գաղթել են իրանց ծննդավայրից:

Տարիներով բացակայում էր, ասացինք, ասաջ, զարաբաղցին ընտանիքից, բայց միշտ աչքը դէպի յետ էր՝ դէպի իւր սիրելի կինն ու զաւակը, և գուցէ, այդ ընտանեւորութիւնն է, որ դժուարացրած թափառականութեան արհեստը՝ ստիպել է շատերին գերդաստանը կատուի ձագի նման բերաններումը բռնել և պտտեցնել աշխարհէ աշխարհ:

Աշտարակը չէր միայն, որ սիրում էր ուստա Սիմոնին իւր քաղցր բնաւորութեան և ճշդասիրութեան համար. նա միշտ պատուէրներ էր ստանում և շատ հեռաւոր տեղերից:

Առանձին խանութ չ'ուներ զարգար Սիմոնը. նորա փոքրիկ սենեակն էր իւր ընդունարանը, ննջարանը և խանութը:

Մի անկիւնում, դրան մօտ, նա իւր ձեռնափուքսն էր վայր թողել, միւս կողմը՝ իւր ամօթխած ջահէլ կինն էր պատի մէջ շինած փոքրիկ կրակարանի վերայ կաթսան դրել, երկու հոգու համեստ ճաշը պատրաստում. մի կողմին էլ Ղարաբաղից հետը բերած փոքրիկ գեղեցիկ գորգի վերայ իւր այցելուներին էր ընդունում:

Այս ձմեռն էր. ամառները նա գործում էր բակումը՝ չաբա ի հովումը:

Ուստա Սիմոնի բնաւորութեան հետ ընտելացել էր ողջ գա-

ւառը. ամենքը զիտէին, որ երեկոցեան զանգակը տալուց յետոյ՝ մինչև միւս առաւօտեան ժամերգութեան վերջը՝ արհեստին վերաբերեալ զործով՝ նորա մօտ դալ անհնարին է։ Այս լի օրերն էին։ Կիւրակէ և տօն օրերն ինքն ըստ ինքեան հասկանալի են։ Այդպիսի զործից ազատ ժամանակներն ուստա Սիմոնի այցելուները լինում էին իւր սրտակից բարեկամները, որոնց հետ նա սիրում էր ուտել, խմել, զուարճանալ և իւր բարձր ու քաղցր երգերով ու բայաթիներով ամբողջ բերդութաղը թնւացնել։

Մի ամառային երեկոյ, բաւականին ուշ, մինչ զարգար Սիմոնը դեռ նոր վերջացրել էր իւր զիշերային «Խաղաղականի» աղօթքը և պատրաստուում էր անկողին մտնել, նորա բակի դուռը բաղխեցին։

Այդ ժամանակ, տեղական սովորութեան համաձայն, ուստա Սիմոնը կտերն էր քնում։

—Ո՞վ էք, ձայն տուեց զարմացած ոսկերիչը։

Բաղխողը չի պատասխանում. դրան հարուածները դադար առան։ Սիմոնն էլ իւր կողմից է սպասում պատասխանի։

Նորից բաղխումը շարունակուեց։

—Ո՞վ ես, եղբայր։

Լռութիւն է։

Ուստա Սիմոնի համբերութիւնը հառաւ, նա կտրիցն իջաւ բակը և դրան սողնակի ծակից կրկնեց իւր հարցմունքը։

—Բաց արա՛, ուստա Սիմոն, զործ ունիմ հետդ։

—Ո՞վ ես։

—Ընչի՞դ է պէտք, քեզ համար զործ եմ բերել։

—Ի՞նչ զործ։

—Զարգարի։

—Զարգարի հետ էգուց չէ՛, էլօր կարող ես տեսնուել, էս ժամանակ զարգար Սիմոն չը կայ տանը. հիմի աւչի Փիլումի փեսայ Սիմոնն է գնում իւր կռներին հանգիստ տալու, զարգար Սիմոնը տանը կը լինի վաղը չէ միւս օրը, չորեքշաբթի, առաւօտեան ժամից յետոյ. կարող ես դալ, հետը տեսնուել։

—Ախար ինչո՞ւ համար։

—Թէ դու հայ ես, կ'իմանաս որ էգուց կիւրակի է։

—Սխալ ես, ուստա՛, երեքշաբթի է։

—Սխալը դու ես, էդուց հայի համար մեծ օր է, Սահակ, Մեսրոպի տօնն է. ասենք տօնացոյցի մէջ կիւրակի չի նշանակած, բայց ես մեր աշխարհքումը մի քանի շաբաթ ջահէլ ժամանակս կարդալու էի գնում մեր վարդապետի մօտ, նա ինձ հասկացրել է, թէ Սահակ, Մեսրոպեն ի՞նչ մարդիկ են եղել, ի՞նչ լաւութիւն են արել հայի համար. լուսահոգին հրամայեց, որ էդ օրը միշտ կիւրակի պահեմ, ես էլ կատարեւմ եմ. ինձ ի՞նչ, թէ ես աշխարհքումն ոչով չի պահում:

—Տօ՛, եղբա՛յր, հաց ասա՛, ոսկի ասա՛, կիւրակիս ո՛րն է, հալալ կիւրակիքն էլ որ պահես, քեզ հերիք է:

Սիմոնն ուշք անգամ չը դրեց սողնակից լսուող փսփսոցին, որի մէջ «ոսկի» բառը մի քանի անգամ շեշտուեց. նա շտապով վեր բարձրացաւ կտուրը և սկսեց շորահան լինել:

—Մեղա՛յ քեզ տէր, բարկացաւ կարից ուստա Սիմոնը, երբ դրան բաղխինք նոր ինորոյ շարունակուեց:

—Եղբա՛յր, քեզ չե՞մ ասում՝ զարգարը տանը չի, ի՞նչ ես գլխացաւանք տալիս, հէնց հիմի ձայն կը տամ, ողջ թաղը գլխիդ կը հաւաքեմ, քաշուի՛ր, հեռացի՛ր:

—Աստուծոյ հիւրն եմ, պանդուխտ ճանապարհորդ եմ, գիշերս դուրսն եմ փնացել, ուստա Սիմոն, մի՞թէ դու հայ-քրիստոնեայ չես, որ էս կէս գիշերին օտարականի վերայ դուռն երեսին փակում ես. ինձ համար շատ տեղ չի հարկաւոր, մի անկիւնում կուչ կը գամ, առաւօտը կերթամ իմ ճանապարհը. ես կատակ էի անում, քո հաւատք էի փորձում, թէ չէ այս ի՞նչ զարգարի մօտ գալու ժամանակ է:

Այս խօսքերը Սիմոնի առաջը դրեց անծանօթը՝ երկրորդ անգամ սպառնալիք տալուց յետոյ:

—Հիմի, ով և լինիս, իմ գլխի, իմ աչքի վերայ տեղ ունիս, համեցէ՛ք, ասաց ուստա Սիմոնը դուռը բաց անելով և ինքը յետ դարձաւ, կայծաքարը ձեռքն առաւ, ճրագը վառեց:

—Բարի երեկո՛յ:

—Օ՛հ, Բղդէ՛, դու ե՞ս, այս ո՞րտեղից էսքան ուշ:

—Կարբուց, ուստա Սիմոն, Կարբուց, ուղիղ քեզ մօտ, քո դուռն եմ ընկել. գլուխս կտրես՝ հակառակողը չեմ, պէտք է ինձ խելք սովորցնես, բացի քեզանից ոչ ոք ինձ օգնել չի կարող:

—Տօ՛, սատանախաբ Կարբեցի՛, դու խելքի համար ինձ մօտ կը դա՞ս, օրական քանխի՞ գլուխն ես անլուաչ կլեկում, հացը ձեռքիցն առնում, ճանապարհ դնում. ո՛վ գիտի, էլ ինչ հատիկ ունիս թակելու, մի փորացաւանք կ'ունենաս, ասա՛ տեսնեմ:

—Ձէ՛, դեռ առաջ քո օրհնած բերանով, ինչպէս Տէրն ինքը ճշմարիտ է, խօսք տո՛ւր, որ խնդիրս կը կատարե՛ս:

—Ախար ի՞նչ դործ ունիս:

—Դեռ քո կտրական խօսքդ ինձ բաշխի՛ր:

—Իսկ եթէ խնդիրդ իմ ուժից վեր լինի՞:

—Տանիցդ խռկի՛ր, դուրս քշի՛ր:

—Խօսք եմ տալիս, ստիպուեց ասել ուստա Սիմոնը:

Մի բռնաչափ ոսկի թաշկինակի մէջ փռուեց Սիմոնի առաջին: Սիմոնը մի հատ վերցրեց, զննեց և ասաց.

—Դշխոյն Հեղինէի փոս ոսկի են, սրանք թանգազին բաներ են, ամեն միւր տասը մանէթից աւել կը կշռեն, իսկ հասկացողի համար մի հաար հարիւրներ կ'արժեն. սրանք հին սի.ք.քեա են, Ֆռանդներն ու Ինգլիզները պղնձէ հին ժանգոտած սև փողին մանէթներ են տալիս, էս հօ՛ ոսկի է. նրանցից մի երկու հոգի Սբարանով անցկենալուս՝ մօտս եկան և ինձանից խնդրեցին. ամառ էր, ես կալումը նստած՝ գործում էի:

—Հիմի էդ մարդիկը ձեռք ընկնողը չեն, Ֆռանդստանը հեռու է, դու ուրիշ խորհուրդ տո՛ւր:

—Ի՞նչ ես ուզում:

—Ընչի՞ չես հարցնում՝ ո՛րտեղից են:

—Իմ ի՞նչ ցաւն է, քո ձեռքին է, քո ապրանքն է:

—Ախա՛ր գտել եմ:

—Բարով վայելես:

—Ուղիղ եմ ասում, եղբա՛յր:

—Ես խօսքիդ իսկութեան համար կասկած չը յայտնեցի՛:

—Բոլորն յիսուն հատ է:

—Թէկուզ հազար լինի, ինձ համար միւնոցն է:

—Ի՞նչ անեմք, որ կարողանանք մխտել:

—Տար դիւանի (գանչարանի) առաջը դի՛ր:

—Որ ձեռքիցս առնե՞ն:

— Ես լսել եմ, որ կէսը քեզ կը տան:

— Եթէ չը տուիր՞ն:

— Այդ էլ քո գործն է:

— Իսկ եթէ հալենք, ոսկու տեղ ծախե՛նք:

— Ո՛ւմ ձեռքը կը զօրի դրանց հնոցի մէջ դնել հալել:

— Ուստա Սիմոնի:

— Ասենք էդ մեր գործն է, բայց ուստա Սիմոնը գլուխը քարովը կը տայ ու էդ սխալը չի անիլ. ես, իրաւ է, իմ կեանքումս շատ փողեր եմ ջարդել, հալել, ոսկեղէն, արծաթեղէն շինել, բայց նրանք բոլորը նոր փողեր են եղել, որոնցից շատ կայ, իսկ դշտոյն Հեղինէի փոս ոսկի, քանի խելքիս տիրացել եմ, մի հատ եմ տեսել, ես էդ բանը չեմ անիլ:

— Էս րոպէիս դշտոյն Հեղինէն մեզ հաց չի տալ, ուստա Սիմոն, սրանց մտխելու հնարքը գտի՛ր:

— Եթէ հալալ մարդ ես, ինչպէս ասացի, պէտք է դիւանին յայտնես, կը գնահատեն, կիսի արժէքովը քեզ փող կը տան, յիսունի կէսը մօտ 200, 250 մանէթ կը բռնի, էլ ընչի՞ քո բաժին Աստուածանից գոհ չես:

— Ամենից լաւն այն է, մէկը քեզ վերցրո՛ւ, Ծռանգների վերայ թանգ գնով կը ծախես, մնացածը հալի՛ր, ինձ տո՛ւր, բայց այն պայմանով, որ հալելու ձեւն ինձ սովորցնես. ո՛վ գիտէ, աշխարհք է, կարելի է բաղդս կտրում է, էլի եմ գտնում, ամեն անգամ քեզ ընչո՛ւ զլխացաւանք տամ, քնահարամ անեմ:

— Հասկանում եմ, շատ ունիս ու ինձանից թագցնում ես. Աստուած քեզ հետ, ես քո ասած մարդը չեմ, ում որ խաբել ես, էլի նրան խաբի՛ր, ես ոչ կը հալեմ, ոչ կը սովորցնեմ:

— Ի՞նչ է, մի հատը քի՞չ ես կարծում. էս ոսկի՛ է, ո՛սկի, մի դատարկ հալելու համար մէկը վերցնելը նա՞ղ ես անում:

— Էդ քո մի հատ ոսկին տա՛ր մաճնի տուր, գլուխդ քսի՛ր:

Բղդէն խիտ ալլալուեց վերջին վիրաւորական առածի վերայ. նա այս խօսքն այսօր երկրորդ անգամն էր լսում:

— Ուստա Սիմոն, ընչո՛ւ ես ինձ անպատիւ խօսք ասում, էս առուտուր է, չես ուզում հալել, քո կամքն է, ի՛նչն է շատ՝ զարգարը, շանը խփում ես՝ զարգարների վերայ է հաչում, դու չէ՛ քո՝

հօրեղբոր որդին կը հալի. ծանօթ, բարեկամ մարդիկ էինք, քեզ մօտ բերի, որ օգուտը դու տեսնես, մէկը քիչ ես համարում աշխատանքիդ վարձ, երկուսը վեր կալ, միայն էլի՝ ասում եմ, հալելը սովորեցրո՛ւ:

—Ա՛ռ, քաշուի՛, ասում եմ, քանի տանուտէրին չեմ բերել, զլխիդ կանգնացրել, էդ տողացրած ջիւերդ դարտակել տուել. ես քո երեխէ՛ն եմ, որ խաբում ես. չէ՞ որ գողացած աքլորիդ պոչը, վաղի մօլլի նման, փէշիդ տակիցն երևում է. դէ գնա՛, ես ոչ թագաւորական փող ուտող եմ, ոչ գող եմ, ոչ գողի ընկեր եմ. մեր ճակատի քրտընքով Աստուած մի կտոր հալալ հաց է տուել, թող էն ո՛չ կտրուի իմ գլխիցը. քո ասած մարդն ես չեմ, ես հայ քրիստոնեայ եմ, հայը գողութիւն չի կարող անել, անի էլ՝ չի կարող պարտակիլ:

—Ես էլ քեզ պէս հայ եմ, ուստա Սիմոն, քեզ ասացի, որ գողացել չեմ, գտել եմ. իմ բազդս էր՝ Աստուած ինձ տուել է, ընչի՞ պէտք է տանեմ խաղինէն (գանձաբանը) տամ:

—Գնա՛, եղբայր, գնա՛, ում որ կեղծաւոր փարիսեցութիւնով մինչև օրս խաբել ես, էլի նրանց գլուխը կլէկի՛ր, քո ուղածն ես չեմ, քեզ ընկեր կարող է լինել Երևանցի զարգար մաշադի Ռաջաբը, որ երկար շուկայումը խանութ ունի. էս գաւառի բոլոր ճանապարհ կտրող աւազակների կողոպտածը նորա փորն է մտնում, նորա ձեռովը է պարտակում, նա ինքն է հալում. հինգ անգամ դիւանի ճանգն է ընկել, բայց էլի գլուխը դուրս է պրծացրել, նորա համար, որ Երևանի զուլլուղի մարդկանց կնանոնց մատներն ու վիզը նորա ձեռքովը են զարդարում:

—Իմ ուղածն էլ հէնց դա՛ է, հալալ է նորա կերածը, մարդն էդպէս պէտք է լինի, քեզ պէս իւր հացին քացի տուողը քեզ պէս ձեռը դատարկ կը մնայ. մնա՛ս բարեւ, շատ լաւ տեղ սովորեցիր:

Այս խօսքերով Բղդէն ոսկիքը կապեց ու դուրս եկաւ Սիմոնի մօտից:

ԻԲ.

ԷՍՈՐ ԲՕՇԱ, ԷԳՈՒՅ ՓԱՇԱ

1850 թուականների առաջին կիսումն ենք. Երևանու երկիրն ինքն իրան չի նմանում, աշխարհն արիւնի մէջ ծփծփում է:

Շատ ժամանակ չէ այս տարապայման և տարադէպ փոփոխութիւնը. պատմութիւնիցս զեռ մի քանի օր յառաջ՝ դառն ու գայլը միասին էին արածում. մարդիկն իրանց սովորական աշխատանքի հետ էին, իսկ այսօր, ո՛ր կողմը դառնում ես՝ մտքերն յուզուած են և ուշադրութիւնները լարուած:

«Ալէքսանդրապօլ, Կարս, Օսմանցի, Բէհբուղով, զօրք, ասկեար.» — ահա՛ այն խօսքերը, որ ամեն անկիւնում ականջներդ չորս շինած՝ խում ես ու զարմանում:

Ներկարարի լեղակի կարաս չի խանգարուել¹⁾, լուրերը շինծու և ստեղծովի չեն. կատարուած դէպքերը, գիւղերում մտած կենդանութիւնը հաստատում են իրողութիւնը:

Ի՞նչ է այս:

Ամեն տեղ խօսում և պատմում են, թէ իշխան Բէհբուղեանը թուրք հանած՝ ռուսի զօրքի առաջն է ընկել, Ալէքսանդրապօլութեղումն և շրջապատումը բանակներ տուել, Ախուրեան գետի այս կողմի ափերը զինուորներով լցրած՝ պատրաստուում է այս օր կամ վաղը, էս րոպէին, կամ միւս ժամին գնալ Օսմանցուի դէմ պատերազմը. պատմում են նոյնպէս, ճշգրէն, թէ չափազանցացրած՝ որ գետի միւս երեսին ծածկի ասկեարի (չօրք) կարմիր Ֆասերի շատութիւնից՝ հեռուիցն էլ ուրիշ բան չի երևում, կարծես, զիտմամբ դաշտ ու սար լալազար ծաղիկ, կամ կարմիր պուտ ցանած՝ լինի, կամ շիլա է փռած:

Պատմածներից ոչ մինն առասպել չէ, հաստատ փաստ է, որ 50 թուականների պատերազմն անսպասելի կերպիւ մեծ ուժգնութեամբ յանկարծ յառաջ մղուեց և մեր աշխարհի ամեն անկիւնը շարժման մէջ դրեց:

Թէ քաղաքական շրջաններում քանի՛ ժամանակ էր այս հարիւսան եփուում ու հարուում, այդ ժողովրդի խելքից և մտածողութիւնից վեր էր և Կովկասեան համայն բազմատարր և բազմալեզու ազգաբնակչութիւնների համար միանգամայն անմատչելի, սակայն այսօր այլ ևս գաղտնիք չէ, ողջ աշխարհն եռում է, մարդակեր

¹⁾ Ըստ աւանդութեան՝ ներկարարի ներկի կարասը խանգարուելու՝ մինչև մի արտասովոր սուտ չը հուշակեն, չի ուղղուել, ներկը չի բռնիլ:

պատերազմը կամ սկսուել է, կամ սկսուելու վերայ է. Ախուրեանի երկու ափերին Ռուսի և Տաճկի անթիւ անհամար բանակներն են նստել և կռուարար խոցերի նման մէկ իրար են դիպչում, մէկ էլ յետ ու յետ գնում առանց երես թեքելու, որպէս զի նորից յարձակումն գործեն, նորից ճակատ ճակատի շրխացնեն:

Աշխարհը ժողովել է Ալէքսանդրապօլ, տեղից շուտ զարթնողը Նիրակ է վազում. աշխատանքի ու շահի տարի է, փող վաստակելու ճանապարհը հարթուել, լայնացել է, ոսկին թիերով են քերում, չ'օգտուիլը խելքը կորցնել կը նշանակի:

Այս ամենը շատ լաւ, բայց մարդիկը բոլորն ատամնաւոր են. արտաքին համագումար շարժականութեան նման մի ներքին կենսական մեքենայ ևս իւրաքանչիւր անթիւ և անփետուր երկոտանու իւր մէջն է գործում, սրանք ամենքն էլ՝ ուտել են պահանջում, քաղցած մնալ չի կարելի, այսքանի կարիքը ո՞րտեղից պէտք է լցուի: Դիցուք՝ որ Նիրակի ամբարները հազարաւոր տարիներ յառաջ շատակեր Շարաներ են կշտացրել, բայց Շարաներն այն ժամանակը բիւրաւորներ չեն եղել. այսքանին մի' թէ Նիրակը կը յագեցնի. սրանց մի ճար պէտք է տեսած, թէ չէ քաղցած կը կոտորուեն:

Երկիւղ չ'ունինք այդ կողմից, մեր երկրումը ոչ ոք քաղցած չի մեռնիլ, շէն ու հաստատ մնայ բարեկից և արգաւանդաբեր աշխարհը՝ Երեւնու հողն ու ջուրը:

Ահա հասել է օրը, որ աշխարհի միւս ծայրից մարդիկ հաւաքուին մեր հողումը, ականատես լինին մեր երկրի արգաւանդութեանը և յետ գնան, զարմանքով պատմեն իրանց հայրենիքումը:

Այդպէս էլ եղաւ. կռիւլ բորբոքուեցաւ Նիրակումը և մեր երկրի բերքերն այնտեղ տեղափոխուեցին: Բոլորը խլուեց և կրուեց դէպի պատերազմի դաշտը:

Խլողներն եղան իրանք արդիւնահանողները. նրանք թանգ գնով էին վաճառում իրանց արդիւնաբերութիւնը. եղան դրամատէրերը՝ սրանք գնում էին առաջին ձեռքից և կրկնապատիկն օգտուում. եղան նոյնպէս և տեղական վարչութիւնից կարգուած հարկահանները:

Վերջիններս նպատտում էին պատերազմական պաշարեղէն հալթալթողներին: Կապալառուները ձեռնհաս չ'եղան ճշդութեամբ գլուխ տանել իրանց յանձն առած պարտականութիւնը. նրանք կապալը

վերցնելու ժամանակ նախապէս աչքի առաջ չեն ունեցել առաջիկայ պատերազմը և այսօր ընկճուել են ծանրութեան տակ:

Նրանց զիջողութիւն եղաւ, կարգադրուեց, որ տեղացի ժողովրդի կողմից նրանց օգնութիւն տրուի:

Որպէս զի ըստ կարելւոյն շտապեցրուի ժողովրդի կողմից լինելիք գործակցութիւնը, կապալառուները բազմադիմի ներելի և աններելի միջոցների ձգտեցին. նրանք անձնական ներկայութեամբ, կամ իրանց ճարպիկ գործակալների ձեռքով՝ մտերմական յարաբերութիւններ հաստատեցին զիւղական, համայնական և զաւառական վարչական մարմինների հետ, ճնշում գործ դրին միամիտ զիւղականի վերայ, ռամկի յօժարակամ գործակցութեանը պարտականութեան ձև և նշանակութիւն տուին և ծախամուտ բաղդախնդիրների համար որսկանութեան ազատ ասպարէզ բաց արին:

Յաւալի և տաժանելի էր այդ ժամանակ գեղջուկի վիճակը. իւր զառն աշխատանքը—Ատուածոյ տուած բարիքը, որոնցով առատ էր այդ տարին, ռամկի գլխին պատիժ դարձաւ, նորա արդար վաստակն իւր քթերիցն եկաւ:

Բաւական էր, որ անխիղճ կապալառուի ստորաքարչ գործակատարն իւր ոսկով վարձած լրտեսների ձեռքով հոտ առնէր, թէ այս ինչ գիւղում մի որ և է զիւղականի մօտ ամբարած կայ, ինչ տեսակ և լինի միւլնոյն է, հացահատիկ, կամ աղացած ձմեռուան ալիւրի պաշար, — ահա զաւառապետի կամ իւր օգնականի գրազիրը, եասաւուլը, շատ անգամ նոյն պաշտօնատարներից մէկն ու մէկը յանկարծահաս յարձակումն էին գործում, զատարկում էին շտեմարանը, բարձում էին հէնց իրանց պաշարատիրոջ գրաստին և քշել էին տալիս այնտեղ, ուր արիւնը ջրի հետ միացած էր, ուր հազարաւոր մարդիկ բերուածը ուտում, մարսում, սպառում էին և միւս օրը կրկին գտնում էին տեղը լի:

Այդ ապօրինի յափշտակուածի փոխարէն կապալառուն՝ իբրեւ ողորմութիւն՝ չպրտում էր երկրագործի երեսին նախկին էժանութեան ժամանակի զինը, մի վարձատրութիւն, որ այսօր ծաղրալի էր անուանելը:

Շատ անգամ երկուստեք համաձայնութիւն էր դուլս գալիս կապալառուի և զիւղական ստորին վարչութիւնների մէջ, տա-

լիք աննշան գումարը վերցուում էր մի նորաստեղծ, երեակայական հարկի վճարք և հաւասար կիսուում մեքենաներ լարողների մէջ:

Ձենք իմանում ի՛նչպէս և ի՛նչ ճանապարհով, բայց մի օր էլ ամենքը տեսան մեր կօլոտ չարչուն փերեզակութեան ցնցոտիներն իսպառ մի կողմը ձգած:

Բղդէն զարդարուել էր սև լաստիկի արխալուղով, մի կապտագոյն մահուտ ոսկեայ ժապաւէնով Ձէրքեզի չուխայ շատ յարմարում էր իւր անտաշ թիկունքին, և որ ամենից աչքի ընկնողն է՝ ոռւսական մի լացն ծածկոցով Քոթաձէլ ցցուել էր նորա հաստ գլխին, և ի հարկէ այնպէս էր սազում, ինչպէս կովի վերայ արծաթապատ թամբը:

Այս օրուանից բօշի տղայ սև իշուկը չէր Բղդէի համեստ ընկերակիցը. մի սպիտակ խրինջան վառվռուն Ղարաբաղի նժոյգ էր նորա անտաշ կազմուածքը պարսկական թանդագին թամբի մէջ գեղեցկացնողը:

Այս կերպարանափոխութիւնը կատարուեց Սալբու տղայի մէջ՝ զարգար Սիմոնի տանից հեռանալուց մի քանի օր յետոյ:

Բղդէի ցանկութիւնը կատարել էր մաշաղի Ռաջաբը. թուրք ոսկերիչը և՛ հալել էր բոլոր ոսկիները, և՛ իւր համարուեստների մէջ ձեռնտու գնով վաճառել էր հալուածքը՝ զանազան զարդեր շինելու համար, տեղը համարել էր Բղդէի առաջ հազարի չափ նորաձոյլ փոշաթաթախ պօլիմսլերեալներ:

Այս դէպքը պատերազմը հրատարակելուց մի քանի օր առաջ եղաւ:

Բղդէի առաջին դործն այնուհետև էն էր, որ խսկոյն նա Աշտարակումը մի ընդարձակ խանութ բաց արեց:

— Հիմա թող մրցի ինձ հետ Բատինի թոռն իւր խանութով, թող օգնի ջհուտ Աղաջանն իւր փեսին, շատ չի քաշիլ, աչքդ բաց ու խուփ կ'անես և ահա մի յաճախորդ չի մնալ Բատինի թոռի կրպակում, ասաց Բղդէն և կտաւեղէնի ու մանրունքի բեռները թափեց Աշտարակու տանուտէրի բակումը:

Բղդէն իրան ընկեր ընտրեց տանուտէրի որդուն, նորա սենեակներից մէկը դարձրեց կրպակ: Այս թէ ձեռնտու էր Մհօյի դէմ մրցումն գործ զնելու և թէ տեղի յարմարութեան պատճառաւ չափած ու ձեւած էր խանութի համար:

Տանուտէրի տղէն էր կառավարիչն և խանութպանը: Էլ ո՛ր գիւղացիին կը համարձակէր Սհօյից առուտուր անել. տանուտէրն ամեն բանում աշխիսի յանդուգն մարդից վրէժ կը հանէր:

Արդարև, կարճ միջոցից Սհօյի խանութի ոտքը կտրուեց և Բղդէի հռչակը ողջ գաւառը բռնեց:

Այս բանին առաւելապէս նպաստեց Բղդէի նոր պաշտօնը:

Ամէն աչք Բղդէի վերայ սկսեց քաղցրանալ. նորա չարչիութիւնը մոռացութեան տրուեցաւ. ընդհանուր կապալառուի կողմից Բղդէն կարգուեց զլիսաւոր գործակատար և Աբարանի գաւառակից ցորենառու:

ԻԳ.

Է՛ն Ի՛նչն է, ՈՐ ՊՍՏԻԿ Է ՈՒ ՃՍՏԻԿ Է

— Բարո՛ւվ ես էկի:

Այս խօսքերով ողջունեց առաջին անգամ գաւառապետը, երբ երէկուան չարչին իրաւունք խնդրեց և տրորեց նորա բնակարանի շեմքը:

Բղդէն խիստ կոկիկ էր հագնուած: Նա եկել էր կապալառուի կողմից գրաւոր յանձնարարութեամբ:

Մեծաւորը հետազննին աչքով նայեց կապալառուի տարօրինակ գործակատարին, ք[թի] տակին ժպտաց և բարև տուեց:

Բղդէն խորին խոնարհութեամբ մինչև գետին ծռուեց և երկրպագեց:

— Ի՛նչ գուզիս, երկրորդ հարցը տուեց գաւառապետն ուրախ դէմքով և Վրաստանին յատուկ հայ արտասանութեամբ:

— Քո ողջութի՛ւնը, աղա՛, կոկմաց Բղդէն. և ձեռքը գրպանը տարաւ ու սկսեց խառնել:

— Ի՛նչ ես պտուռւմ, զարմացած հարցրեց իշխանաւորը:

— Քո ողջութիւնը, տէ՛ր, կրկնեց խորամանկ կարբեցիին և մի ոտք յառաջ դալով՝ մի նամակ և մի ծրար հանեց գրպանից ու վախժախելով դրեց սեղանի վերայ:

— Այս ի՛նչ նամակ է:

— Կապալառուիցն է:

— Իսկ այս ի՞նչ ոսկիք են, բացեց գաւառապետը կողոված թուղթը
և հարց տուեց:

— Քո մեծութեան համար ընծայեմ բերել:

— Քո տիրոջի՞ցդ է, ի հարկէ:

— Ո՛չ, տիրոջս խոնարհ ծառայիցն է:

— Քեզ համար լսել եմ, որ դու մի հասարակ շարժի էիր ու
յանկարծ մեծ խանութի տէր ես դարձել, գաւառի հարուստներից
մէկն ես հռչակուել ու կապալառուի հաւատարմութիւնն ես ձեռք
բերել. ո՞վ տուեց քեզ այսքան կարողութիւնը:

— Քո հրամանքդ:

— Ի՞նչպէս:

— Երբ քո բարի աչքդ քաղցր է քո ժողովրդի վերայ, աշխա-
տանքն էլ շատանում է, սէր ու եղբայրութիւնն էլ աւելանում է:
Անչի՞ չէի հարստանալ, քո ահիցն երկրի գոյ ու աւազակութիւնը
կտրուել է, ճակատի քրտինքը զատողի գրպանից ոչ ով չի խլում,
գիւղացուն ոչ ով չի վստահանում ասել՝ աչքիդ վերեն յօնք կայ.
ամեն մարդ էլ էդպէսով հացի տէր է դառնում, ամեն բերան քեզ
է օրհնում, քեզ արեւշատութիւն խնդրում. հիմի էլ հօ յառաջ ժա-
մանակներումը չե՛նք, որ մինչև իրիկուն կը չարչարուէին ու ձեռք
բերածն աւազակի ու շուն ու գայլի բաժին կ'անէին:

— Սուտ չես ասո՞ւմ, ա՛յ տղայ, կեղծաւորութիւն չես անո՞ւմ:

— Սուտը սատանայ է:

Գաւառապետը շատ լաւ գիտէր, որ Բզդէի խօսքերի ոչ մի
բառը ճշմարտութիւն չէ, բայց բարեոք համարեց կարճ կտրել
և ասաց.

— Շա՛տ ուրախ եմ, որ քեզ պէս կտրիճ մարդիկն իմ ժողովրդի
մէջ աւելանում են, կարողանում են հարստանալ, խեղճին օգնել,
աղքատի կարիքին հասնել. դու աչքումս խելօք տղայ ես երևում,
ես քեզ իմ հովանաւորութեան ներքոյ կ'ունենամ. նոյնն է խնդրում
քո տէրդ՝ կապալառուն, նամակն աչքի տակով անցնելով՝ շարունա-
կեց գաւառապետը, գնա՛, պաշտօնդ կատարի՛ր ու երբ պէտք կ'ու-
նենաս, համարձակ տուն մտի՛ր, իմ դուռը քեզ համար այսուհետեւ
միշտ բաց է:

— Խնդրեմ, ներող լինես, այս մի քանի կոպէկը ծառայիցդ վերց-

նես, յոյս ունիմ՝ շատ անգամ ոտքդ դամ, գա՛մ լիքը ձեռքով. դատարկ փայտին շուն չի հաչալ, դատարկ ձեռքով սևերես մարդիկը միայն տուն կը խցկուեն:

—Շնորհակա՛լ եմ, ընդունում եմ, բուռն արեց դաւառապետը ոսկիքը և շուռալով կրկին ցած թողեց թղթի մէջ. երևաց, որ համարում էր:

—Նս զգում եմ, զլիիդ մատա՛ղ, ուզում ես հասկացնել, թէ անքաղաքավարութիւն եմ արել. շատ ուղիղ ես հրամայում, տասը ոսկին քո մեծութեանը վայել չէ. բայց եթէ այդքանն ընդունելութիւն կը գտնի, ուրիշ ժամանակ կրկնապատիկը կարող է լինել:

Բղդէի խօսքն ընդհատուեց եասաւուլի ներս գալով:

—Փոքր կնեազն է, խոնարհաբար յայտարարեց եասաւուլը:

—Թող գայ, հրամայեց դաւառապետը և ոսկիքը փաթաթեց, սեղանի արկղումը թաղցրեց:

Ներս ստնողը մի գեղեցկադէմ, գեղեցկակազմ, գանգրահեր, բարձրահասակ երիտասարդ էր. պաշտօնագրետից կարելի էր ճանաչել, որ նա գաւառական վարչութեան ծառայողներէից է. իսկ Բղդէն անուանից հասկացաւ նորա ո՛վ լինելը և մտքումն ասաց. — շատ յարմար ժամանակ էր, նշանակում է գործս յաջող է:

—Ո՞վ էր ներս եկողը:

—Փոքր կնեազն էր:

—Բայց ո՞վ է փոքր և ո՞վ մեծ կնեազը:

—Մեծն ինքը գաւառապետն էր, փոքրն իւր օգնականը:

Այս անունով էին յայտնի այս երկու պաշտօնատարները գիւղացուն. բայց թէ իսկապէս ի՞նչ մարդիկ էին, ի՞նչ ազգից էին, ի՞նչ ազգանուն ունէին, — գաւառացու գիտենալու և դատելու սահմանից վեր էր. բաւական էր, որ նորեկ պաշտօնէին մի անունով կնքեց ամբոխի միջից մի տանուտէր, մի գիւղական պատուելի, և ահաամբողջ գաւառն այդ կոչումով է ճանաչում իւր մեծաւորին՝ առանց ուշադրութեան առնելու, թէ իւր կոչած անունը պակաս-պուտ է, սուտ ու սխալ է: Այդ ուամկի սովորութիւնն է. նա երբէք ճիշդ անունը չի կարողանում տալ, մանաւանդ իւր համար խորթ ազգանուններին: Նա սովոր է ամեն անուն կրճատել, համառօտել, կամ խեղաներիւ. նոյնն անում է և իւր իշխանաւորների վերաբերութեամբ.

Նիկո, Միսո, Գասո—ասում է գեղջուկը Նիկողայոսին, Մխիթարին, Գասպարին. Փռչկով, Սվարով, Փանվոսկի, Մաճարբերի՝ յեղջեղում են օտարազգի անունները: Պատահում է և այնպէս, որ ժողովուրդը նոր անուններ է հնարում ամեն մէկ ծառայողի համար. մէկին մեծ աղայ է ասում, միւսին Խաթաբալա-բէզ, երրորդին ծուռ Կալօ և այլն:

Այս իսկ հիման վերայ, Բղդէին հիւրասիրողը կոչուում էր Մեծ կնեազ, իսկ օղնականը՝ Փոքր կնեազ:

—Ի դէպ, մեր երեկուան խօսակցութեան առարկայ երկոտանի որսն իւր ոտքովն է ընկել, ասաց Մեծ կնեազը Փոքրին՝ Բղդէի համար անհասկանալի լեզուով. էլ հարկաւորութիւն չը կայ սրան անհանգիստ անելու, սա իւր գործը հասկացող է երևում, սրան պինդ պէտք է բռնած:

—Ահա, պարոն Բաղդասար, խօսքը հայերէնի դարձրեց դաւառապետը, Պստիկ կնեազն էլ լսել է քո անունը, ուրախ է, որ քեզ տեսնում է:

—Շա՛տ շնորահակալ եմ երկուսիցդ էլ, ձեր ոտքի հող ու մոխիրն եմ:

—Ես Փոքր կնեազին խնդրեցի, որ քեզ վերայ քաղցր աչք ունենայ, դու այսօր գնա՛, սորա դուռն էլ ճանաչի՛ր:

—Իմ աչքի, իմ գլխի վերայ:

—Ես սրան ասացի, որ դու կապալառուի գործակալն ես, սա խոստացաւ ամեն ժամանակ քեզ օգնել:

—Ես էլ իմ ձեռքիցն եկած ծառայութիւնը միշտ պարտք կը համարեմ կատարելու:

—Գնա՛ ուրեմն դուրսն սպասի՛ր, մենք ինչ հարկաւորն է՝ կը խօսենք, ինչ անելու ենք՝ սորա ձեռքով կ'անենք:

Բղդէն երկիցս և երկցս գլուխ իջեցնելով՝ դուրս դնաց:

Նա այդ օրը ոչ միայն Մեծ ու Փոքր կնեազներին ներկայացաւ, այլ ամենաստորին դռնապանին էլ այցելեց ու ծանօթացաւ: Փայլուն պոլիմպերեալներէից բոլորեքեան մասնաւորութիւնն իրանց կոչման և արժանաւորութեանց համեմատ:

Նասաւուլներն ու զազալներն էին սակայն, որ ոսկու փոխարէն արծաթեայ փոշեթաթախ մանէթներ ստացան և իրանց կողմից խոստացան Բղդէի հաւատարիմ շները դառնալ:

Ուրախ տրամադրութեան դադարէնակէտին հասած՝ դուրս եկաւ Բղղէն գաւառական վարչութիւնից երեկոցեան դէմ և ձի հեծած՝ շտապեց ճրագվառոցին Կարբի մօտել:

—Այսուհետեւ, Շողիկ, փափկացրո՛ւ քարի պէս կարծր սիրտդ, ոսկիքը մածնի չը տուի զլուսս քսելու, տեղին գործածեցի՝ քո սրտին տիրանալու. հիմի տեսնենք՝ քո աչքումն ո՞վ աւելի զին կ'ունենայ՝ Բստինի թո՞ւը, թէ մեծաւորների հետ ոտը ոտին դրած բազմող պ. Բաղդասարը. սպասի՛ր, Շողիկ ջա՛ն, դեռ. հօրդ բերանի զոյն իմանանք: Վա՛յ ջհուտ Աղաջանին, թէ որ է՛է՛ ասի, հոգեց հոգի կը կորցնեմ, Սեծ կնեազին աչքով կ'անեմ, Պատիկ կնեազին կը հրամայի՛ փոշին քամուն կը տայ: Զէ՛, ջհուտ Աղաջանը խելքը հացի հետ չի կերել, օրն էղուց աշխարհը չաւ կը լինի, որ մեծ ու փոքր կնեազների հետ մի մօր կաթը ծծած եղբայրների պէս ենք:

Բղղէն ցուցամատով երեք անգամ ճակատին լսփեցու շարունակեց.

—Հը՛, զլո՛ւս չի՝ զլո՛ւս, խելքի բուն է, որ կայ. մի քանի հատ պսպղուն ոսկիքն էսօր քանիսի՝ աչքերը շլացրին, ի՞նչպէս բուրրին իմ դրան շունը շինեցին. դրա համար է ասած՝ «պստիկ է ու ճստիկ է». ի՞նչ գործ կատարեցին կուպէկի մեծութեամբ ոսկիները:

—Էլ կասկած չը կայ, որ ջհուտ Աղաջանի հոգին բռանա մէջն է, երեք անգամ դրականապէս շարժեց նա զլուսը. երեք օրից տէր-Յակովբը ջհուտ Աղաջանի խնամաքարին կը նստի, Աղաջանի խօսքը կ'աւնի, իրիկունը նշանը կ'օրհնի, մի երկու շաբաթից՝ Շողիկս իմ նոր շինուող տանը սորոր տալով՝ խանութութիւն կ'անի, Բստինենց Սհօյի վերայ թքել էլ չի արժան տեսիլ:

Այս և սոցնանման վերացական մտածութիւններով մութը գետինն առած՝ նախկին չարչին մտաւ Կարբի:

ԻԴ.

Տ Է Ր Յ Ա Կ Ո Վ Բ Ը

Հին Բայազիդից գաղթած, Կարբու նոր բնակիչների մէջ նշա-նաւոր տներից մէկն էր ջոջ աէրտէրենց տունը:

Պատմութիւնը մանրամասն չէ յայտնում, թէ ո՞ր օրից այդպի-սի հռչակ է ստացել այս տունը և ի՞նչ աչքի ընկնող յատկութեան

համար, բայց մի աւանդութիւն տան սերնդների ձեռքին յաջորդաբար քահանայական զաւագանը ժառանգական սեպհականութիւն է արել:

Մեռաւ քահանան, տեղը ուրիշն է հարկաւոր, օտարներին զիմեւում սախմունք չը կար, անշուշտ ջոյ տէրտէրենց տան մի, կամ միւս անդամն ի մանկութենէ պատրաստ է այդ կոչման համար:

Մեծ ուսումն և պաշար չէր պահանջուում նոր քահանայացուից, պատրաստուելու յարմարութիւն և տեղ էլ չը կար, դպրոց կոչուած հիմնարկութիւնը վանքերի շորս պատի մէջ էր ամփոփուած, Սուրբ Գրքի խորին աստուածաբանական հմտութիւնը վանականներին էր բաժին թողած, իսկ քահանայացուներն ուսանում էին՝ որքան անհրաժեշտ էր կնունք անելու, պսակելու, թաղելու և ժողովրդի ալ և ալ, հոգեւոր, ծիսական պաշտամունքը կատարելու համար:

Բաւական էր տէրտէրին որդիներից, կամ արիւնակից ազգականներից մէկին եօթը տարեկան հասակում սպասաւոր տալ մերձակայ վանքի միաբան հայր սուրբներից մէկին, թողնել այնտեղ մինչև տասն և չորս տարեկան հասակը և մանուկը կատարելապէս տիրացուացած՝ վերադառնում էր հայրենի տնակը՝ տեղական եկեղեցում սպասահարկելու մինչև փիլոն ծածկելը:

Աղմկայոյց խռովութիւնների առիթ էր լինում ժողովրդին այն հանգամանքը, եթէ քահանայութիւնը վիճակուում էր աշխարհական տների զաւակներից մէկն ու մէկին:

Պատահում էր, որ միաժամանակ մի յարկի տակ բնակուած երկու-երեք եղբայր միմեանց «օրհնեա տէր» էին տալիս:

Այդ դէպքերում ժողովուրդն առաւել ուրախ էր լինում, հաստատ համոզուած լինելով, որ երբ իրանց հոգեւոր հովիւների մէջ սերն ու խաղաղութիւնը կը լինի թագաւորած՝ զիւղի խաղաղութիւնն անվրդով կը մնայ և քահանայական շարունակ անբաւականութիւններն ու կռիւները գծտութիւնների տեղիք չեն տալ:

Հաստատապէս ասել անհնար էր այս. սակաւ չի պատահել, որ ժողովուրդը ներկայ է եղել երկու հարադատ քահանայ եղբայրների միմեանց հեա տարիներով խռով պատարագելուն, ծեծ ու ջարդին,

մազ ու միրուք փետտելուն, բայց բացառիկ դէպքերը մեծ չարիք չեն. նոյն ժողովուրդը հնումը, թէ նորումս, ամեն տեղ և ամեն օր վհատ ու ուժ է ականատես լինելով իւր համայնքի հոգևոր հայրերի անդրելի անկարգութիւններին:

Հայր Աբրահամու օջաղ կոչուելու տներ այսօր հազուագիւտ երևոյթ են դարձել, իսկ 25, 30 տարի յառաջ և աւելի խորը՝ դա մի զարմանալի բան չէր: Հայր Աբրահամու օջաղ էր կոչուում այն օրհնեալ տունը, որի ծերունի հայր-նահապետը, բոլորած իւր շուրջը բազմաթիւ եղբայրների, հօրեղբօր զաւակների ու թոռների, նրանց որդկանցն ու թոռան թոռներին՝ քաջափորձ զօրականի անձնապատան հմտութիւններով ղեկավարում էր շարժուն գործարանը, ընդհանուր հրամաններ էր արձակում և բոլոր անդամներից իրանց գործառնութեանց հաշիւն ու համարն էր պահանջում: Ի հարկէ, կը կաղար գործը, անիւը կոտորուած սալլի նման կը կործանուէր, եթէ հայր-նահապետին գործակից չը լինէր տան ներքին կառավարութեան մէջ մայր-տանտիկինը — ընդհանուրի յարգանքը վայելող ու հրամայող մեծ նանը, որի ձեռքին էր տանտիկնութեան շերեփը, որի քաղցր խօսքը պատուէր էր տան իգական սեռի բոլոր անդամների համար:

Տասնեակ տարիներ, շատ անգամ և հարիւրամեակներ էին ղրորուում յաւիտենականութեան անդունդը, իսկ հսկայական մեքենան անքակ կերպիւ միմեանց հետ աղխադուած անդամներով գործում ու տնում էր. որդին հօրն էր փոխանակում, հարսն սկեսօրը. մէկը գլուխը վայր էր դնում, միւսն արդէն իւր ծանրատար, բայց քաղցր պաշտօնի մէջն էր:

Այդպիսով սէր ու միաբանութիւնը նշանաբանն էր լինում այն քաղաքային, կամ գիւղական հասարակութեան, որի մէջ հայր-Աբրահամու օջաղներ մի քանիսն էին գտնւում:

Իսկ եթէ աշխարհական տների բարոյական արդիւնքն այսչափ մեծ էր համայնքի համար, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է ժողովրդի ուրախութիւնն ու երջանկութիւնը, բարօրութիւնն ու անգորրութիւնը, եթէ ժողովրդի սուլած առաստ աուրքը մի դռնով էր ներս մտնում, միւսնոյն շտեմարանումն էր ամբարուում:

Չոչ տէրտէրեկնց տունը թէ Բայազիդումն և թէ Կարբի հայր

Աբրահամու օջաղ անունն է կրել. և իրաւամբ. ոչ մի ծերունի էր յիշում իւր կենաց շրջանումը ջոշ տէրտէրենց տան մէջ բաժանութիւն կամ անհամաձայնութիւն. շարունակ երկու-երեք քահանայ իրար հետ ժամ են դնացել և նրանց միջի ծերունին աւագութեան ու հրամանատարութեան արժանութիւնն է վայելել:

Ջոշ տէրտէրենցից երկու հարազատ պատկառելի քահանայ եղբայրներ առաւօտեան և երեկոյեան ժամերգութիւնը կատարելով՝ զաղթականներին առաջնորդեցին Բայազիդից մինչև Կարբի և այստեղ էլ մնացին:

Նոքա էին քաղցրախօս տէր-Սիմոնը և սրտաշահ տէր-Յակովբը՝ Միայն իրանց հօտը չէր, որ սիրում էր իւր քաջածանօթ, առաքինի հայրերին. Կարբի զաղթելուց շատ չ'անցած՝ եղբայր տէրտէրները զրաւեցին շրջակայ գիւղերի հայ ու թուրք ազգաբնակչութիւնների սէրն ու համախրանքը: Այդ նրանց վարք ու բարքի նրանց աղքատասիրութեան ու առատասրտութեան արդիւնքն էր. բերանի պատառը նրանք տնանկի ու կարօտի հետ բաժանում էին:

Սակայն Կարբուն չը վիճակուեցաւ մի կողմից Բայազիդի երջանկութիւնը. շատ չը տևեց, ջոշ տէրտէրենց տունն երկու ճիւղքի բաժանուեցաւ:

Խռովութիւնն ու երկպառակութիւնը չէին, որ երկու եղբայրներին մի յարկի տակից բաժանեցին. մեծ խօլերի անողորմութիւնն էր այդ անողը:

Աշտարակու տէրտէրները զոհ գնացին խօլերի ճիրաններին, ահագին գիւղը մնաց առանց հոգևոր հովուի, իսկ հոգևոր ծայրագոյն վարչութիւնը զիջաւ աշտարակցոնց թախանձանացը՝ հրամայեց Կարբեցի տէր-Սիմոնին Կարբին թողնել իւր եղբայր տէր-Յակովբին և փութալ լցուցանել Աշտարակցոնց հոգևոր պիտոյքը:

Տէր-Սիմոնը վերաբնակուեց Աշտարակ, այնտեղ հովուեց, այնտեղ ապրեց և այնտեղ մեռաւ, իսկ տէր-Յակովբը մինչև վերջին շունչը մնաց Կարբումը, սիրեց ու սիրուեց իւր ժողովրդից և մեռնելու՝ իւր տեղ պարգևեց սիրելի հօտին իւր հարազատ Հայրապետին՝ տէր-Հայրապետ կոչումով և ինքը խաղաղ հոգևով աչքերն յաւիտեան փակեց:

Ահա՛ այս տէր-Յակովբի մօտ մի երեկոյ ներս մտաւ խօջան՝

ասենք, աղա՞յ, թէ պարոն Բաղդասարը՝ մեր նախածանօթ կօլոտ չարչի Բղդէն:

Վերոյիշեալ կոչումներէց դեռ ոչ մէկը չէր սեպհականացել Բղդէին. բայց զուշակելի էր, որ ոչ հեռու ապագայում մէկն ու մէկին տիրանալու էր. այժմ այսքանը յայտնի էր, որ Բղդէ անունը իբրեւ թշնամանք նորա բացակայութեան ժամանակ շատ սակաւները վտահանում էին ասել, երեսին ոչ ոք իրան թոյլ չէր տալիս այդ աններելի սխալն անելու, այդ յիմարութիւնը քարէ կարկուտ կը դառնար վերջը և կը թափուէր ասողի գլխին:

Տէր-Յակովբին խորթ թուեցաւ Բղդէի այցելութիւնը:

—Աստուած օրհնեսցէ, որդի՛, աջ տալով պատասխանեց տէրտէրը Բղդէի «Թրհնեա տէրին»։ Բայց այս ո՞ր քամին է քեզ պտըտել, մեր դռնովը ներս խցկել:

—Մի՞թէ, տէր հայր, ամօթ է ժողովրդին իւր հոգեւոր հօր ոտքը գնալը, ժպտալով ասաց Բղդէն:

—Նշդհակառակը պարտականութիւն է, որդի՛, բայց դէ՛, չարչի ժամանակդ ոչ միջոց ունէիր և ոչ կարիք, այսօր էլ որ հարուստ ես, Աշտարակումը ծովի նման լիքը կրպակ ունիս, կապալառու ես, երկու-երեք ձիաւորով ես ման գալիս, մեծ տներ ես շինիլ տալիս, աղաների ու միրզաների հետ ես նստում, վեր կենում, ինձ պէս մի գիւղական խեղճ քահանային ի՞նչ միտքդ կը բերես, մինչև մի փորացաւանք չ'ունենաս:

—Մի՞թէ դու ուրախ չես, աջիդ մատա՛ղ, քո ժողովրդի բաղդաւորութեան վերայ, որ իմ չաջողութիւնն երեսովս ես տալիս:

—Ձախազա՛նց ուրախ եմ, եթէ մի քանի բաներ, որ պատմում են, թշնամու խօսքեր լինէին:

Տէրտէրը չը քաշուեց թուել Բղդէի անիրաւութիւնները, որոնց մէջ համբաւ էր հանել նա վերջերս և որոց մասին յիշատակութիւնը թող մնաց յետոյ:

—Դու ինքդ ասացիր, տէրտէր ջա՛ն, որ թշնամու խօսքեր են, իմ յառաջադիմութիւնը շատերի աչքը ծակում է, դու դեռ իմ խնդիրս լսի՛ր ու գլուխ բե՛ր, յետոյ կը տեսնես, թէ քո ծուխդ ի՛նչ անուն կը հանի և ի՛նչ ծառայութիւն կ'անի քեզ:

—Սա՛ա՛, որ լսեմ:

—Խնդիրս շատ հասարակ բան է, քո մտածելիքն ես եմ քեզ չիշեցնում, հոգեւոր զաւակներիդ մէկը չափահաս է, Կարբումը ծնուած նրան հասակակից ոչ ոք չը կայ, նրանից փոքրերը բոլորն երեսի ու կնոջ տէր են դառել, իսկ նա դեռ միայնակ չոր կանգառ ի փշի պէս քամու ձեռքից տարուբերուում է, ամենքը նրան մտքից հանել են՝ դու էլ նրանց հետ:

—Ա՛... ա՛... ա՛... հասկացայ, հասկացայ, շա՛տ լաւ, շա՛տ բարի, օրն էգուց ցանկութիւնդ կատարեմ, ուզում ես նոր շինուող տան համար մի նոր հարսը բերել, այնպէս չէ՞, թափանդ իւզոտուել է, մեր տղա՛յ:

—Ամօթ հօ չի՛, որ կարմրացնում ես ինձ, տէրտէ՛ր:

—Ասենք՝ դու կարմրող պտուղ չես, բայց ֆլաս չ՛ունի, եթէ փոքր ինչ երեսդ տաքանայ, իսկ քո առաջարկութիւնդ, ճիշդ՝ որ հարկաւոր է և ժամանակաշարմար:

—Ուրեմն մինչև ե՞րբ պէտք է գործը ձգձգես, աշունքը երկու քալ է մեզանից հեռու, հարսանիքների հոտը փչում է, մի քիչ ցուրտը որ ընկաւ, ամեն տեղ զուռնի ձայնը կը բարձրանայ, մենք ո՞ւմնից ենք պակաս:

—Ո՛ւմ աղջիկն ես ուզում, ասա՛ տեսնեմ:

—Ում դու ինքդ կամ կը տեսնես, ում որ եթէ մինչև այսօր արժան չէի, հիմի քո օրհնութիւնովը հաւասար եմ, կամ մի փոքր էլ անց եմ. այնպէս չի՞, տէրտէ՛ր, որ ես մի ժամանակուայ Բղդէն չեմ հիմա, ուրիշ եթէ ոչինչ չի լինի, հազուադու հօ քարձր է ձայն տալիս: Բղդէն մատով մի մի ցոյց տուեց իւր շորերը:

—Առական անխոտելի է, սրտիդ չ՛առնես, Բաղդասար ջա՛ն, ասած է. էշն էլ էն էշն է, փալանն է փոխել. փողն ու հարստութիւնը, շորն ու զարդարանքը չեն մարդիս մարդի կարգ գցողը, պատիւը մարդիս իւր մէջը պէտք է լինի. բայց, ի հարկէ, ես չեմ ուզում սիրտդ կտրել, ինձ յայտնի է, որ դու լսելօք տղայ ես, մեր Աղաջանի ձեռքովը ոչինչ տեղից հացի տէր դարձար. այսօր էլ եթէ չը գնաս այդ ծուռը և մոլար ճանապարհովը՝ մարդ կը դառնաս՝ ինչ որ մարդին պէտք է ու վայել:

—Դէ՛, հրամանք արա՛ օրհնած բերանովդ, տէրտէր ջա՛ն, տեսնենք՝ ո՞ւմ աղջիկն ես ինձ կամ տեսնում:

Տէր-Յակովբը քաջ ճանաչում էր Կարբու բոլոր հասած աղջիկներին, զիտէր ամենքի ծնողների զիրքն ու աստիճանը: Նա սկսեց ծայրէ ի ծայր, փողոցէ փողոց անուանել Բղդէի համար իւր նախկին դասակարգի տան աղջիկներին:

—Ի՞նչ ես անում, տէրտէ՛ր, այդքան էլ մարդի հողի հետ չեն հաւասարացնիլ. քեզ ի՞նչ, թէ երեկ աղքատ էի, քեզ ի՞նչ թէ ես երեկ բոշայ էի. այսօր չէ՞ որ հարուստ եմ, այսօր փաշայ եմ, դու ինձ էսօրուայ գազով չափի՛ր, քո հաշուած աղջիկները մի քանի ամիս առաջ կարող էին ինձ յարմար նշանածներ լինել:

—Հապա էլ ո՞ւմ անունը տամ, որ սրտերը չը վիրաւորեմ, Բաղդասա՛ր. հօ չե՞մ կարող Ալմաստ խաթունենց, Նանի-Յարթենենց խօսքը մէջ բերել:

Տէրտէրը սկսեց այնուհետեւ առաջիններից մի աստիճան բարձրներին չիշել:

Բղդէն ևս առաւել քիթը շինեց դափի կոմբալ կամ հաւի փուշիկ. տէրտէրի խօսքերը նրան վիրաւորական էին:

—Ինձ ի՞նչ, եթէ ուզում ես մեր իշխաններից մէկն ու մէկի աղջիկը՝ իրաւունք ունիս. դու անունը տո՛ւր, ես կերթամ կը խօսեմ. կը տան՝ իրենք զիտեն, չեն տալ՝ իրանց կամքն է, շատ կարելի է, տալիս են, աշխարհը հիմի փշացել է, հիմի մարդը գլխով ու սրտով չի գնահատուում, այլ զրպանով ու քսակով, իսկ հարստութիւնով, ինչպէս լսուում է, քեզ արժան աղջիկ չի ճարուիլ Կարբու մէջ, պէտք է գնաս Աշտարակիցն առնես:

—Ձե՛, տէրտէր ջա՛ն, զուր ես ինձ փողոցէ փողոց քցում, ես իմ հայրենակիցներից հեռացողը չեմ, իմ կինն անպատճառ Բաղդիդու աղջիկ պէտք է լինի, և հէնց զորա համար եմ քո ոտքն եկել:

—Շատ ես հեռանո՛ւմ, տէրտէր ջա՛ն, ընդհատեց Բղդէն, երբ տէր-Յակովբը կամենում էր տէրողորմի հատիկների վերայ թուել Կարբու առաջնակարգ ընտանիքների աղջիկներին, իմ կորուստը դրանց ոչ մէկի մէջը չը կայ:

—Մնացի ես, ա՛յ որդի, մէկ էլ իմ մեծ եղբայր տէր-Սիմոնը, ինքս, քեզ յայտնի է, որ աղջիկ չ'ունիմ, եղբօրս աղջիկն էլ Աշտարակ նշանած է:

—Ընչի՞, տէրտէ՛ր, ջհուտ Աղաջանի հատն ո՞վ ունիս Կարբու

մէջ. նա ու ես հաւասար կը դանք, երկուսս էլ նոր հարստացած ենք:

—Վա՛հ, դու եօթը սարի էն երեսի՞ցն ես, Բաղդասա՛ր, զարմացաւ տէր-Յակովբը, չը գիտե՞ս, որ երկու տարի է Աղաջանի աղջիկը նշանած է և այս ձմեռ պէտք է պսակենք:

—Կարելի է, ի պատիւ իմ, Աղաջանը նշանը կը վերադարձնի՛:

—Ա՛յ տղայ, Բաղդասա՛ր, Աստուածանից վախեցի՛ր, մարդից ամաչի՛ր, ոչ դու Աղաջանի հաւասար մարդ ես և ոչ նա քեզ մարդատեղ կը դնի:

—Բայց ես Բաղդասարն եմ, տէրաէ՛ր, ես հարուստ եմ, պարկերով ոսկի կը թափեմ Աղաջանի առաջին:

—Եթէ ես Աղաջանի տեղ լինէի, քեզ կ'ասէի՝ ոսկիքդ մածնի տո՛ւր, գլուխդ քսի՛ր:

—Քանի՛ մի քանի ես այդ անիծուած խօսքերը լսեմ, էսքանը մածնի տալ կը լինի՞, բարկացած ձեռքը գրպանը տարաւ Բղդէն և հանելով մի քսակ լի պօլիմպերեալ, շաղ տուեց քահանայի գորգի վերայ:

—Էլ ընչի՞ ես նեղսրտում, որդի՛, երբ որ քեզ ամենքը վատ են ասում. քեզ շատ լաւ յայտնի է, որ Աղաջանի աղջիկն անուն արած է, նշանած է, ուրեմն դու ցանկանում ես Բստինենց Կարապետի հին օջաղի հիմքը շրջել. լսողը քեզ վերայ էլ կը թքի՝ իմ վերայ էլ, թէ որ ես քեզ լսեմ ու զնամ խնամխօս. չը գիտե՞ս, որ ես Աստուծոյ քահանայ եմ և անիրաւ մարդկանցը պէտք է ուղիղ ճանապարհը բերեմ:

—Ի՞նչ անիրաւութիւն եմ արել, տէրտէ՛ր:

—Ուրիշի նշանածն ուզում ես յափշտակել, այդ անիրաւութիւն չի՞:

—Որ սիրում եմ, ի՞նչ անեմ, աջիդ մատա՛ղ:

—Էլ աղջիկ չը կա՞ր, որ նշանած աղջկայ վերայ մատը դրիր:

—Սրան հարցրո՛ւ, կարգիդ մեռնի՛մ, սիրաւ ցոյց տուեց Բղդէն, սորա վերայ նեղացի՛ր, կպել է՝ չի պոկուում. ես ինքս էլ շատ ուրախ չեմ, Աղաջանն աչքիս գրողն է, ուզում եմ մի բուռը մոխրի պէս քամուն տամ, բայց բանն այն տեղն է հասել, որ ինքս եմ գլուխս դնում թշնամուս ոտքի տակը, որ ինձ արորտակ տայ, օրական հարիւրաւոր թքանքներ թափի երեսիս, միայն թէ վերջ ի վերջոյ ինձ խղճայ ու փափագիս հասցնի:

— Իսկ եթէ Աղաջանը չը կամենայ Բստինենց Սհակին տուած խօսքը յետ առնել:

— Օ'... օ'... օ'... Էն ժամանակը շները կապեցէ՛ք, իմ շղթան կտրեցէ՛ք, կատաղի զազանի նման ծուխի-ծուխի, պատառ-պատառ կ'անեմ Բստինենց աղին է՛լ, ջհուռ Աղաջանին է՛լ, ողջ կարողութիւնս արենխում, մարդասպան գողերին կեր կ'անեմ, աշխարհքը սարսափի մէջ դնող աւազակ Եղիկին կ'եղբայրանամ ու Աղաջանի ցեղը բնաջինջ կ'անեմ:

Տէրտէրը զարհուրեց Բզդէի աչքերից դուրս ցայտած կայծերի փայլատակումից. բերանը փրփրակալել էր, ատամների կրծտոցի հետ մատներն ինքնաբերաբար բացուում և խփուում էին, ճիշդ՝ քաղցած դալլի, կամ դիշատիչ անդղի ծուատիչ ճիրանների նման, երբ յարձակուելով թոյլ նապաստակի, կամ անշունչ լէշի վերայ, ազահաբար մի կողմից սուր սուր մագիլներն է ի դործ դնում, միւս կողմից ժանիքով կամ կեռ կտուցով է քաշկուտում, մամառում:

— Հանգստացի՛ր, սիրելի Բաղդասա՛ր, բաւական է, արածս կատակ էր, այս շաբաթ յարմար միջոց կ'ընտրեմ, Աղաջանին կը համոզեմ, քո իղձդ կատարել կը տամ: Վնաս չ'ունի, Բստինենց Կարապետն էլ ինձ կը լսի, Սահակի համար ուրիշ աղջիկ կ'ուզենք, մինը չէ՝ միւսը լինի, միայն թէ աշխատելու է, որ Աղաջանը չը զրկի Սհօյին խանութի ընկերութիւնից, ինեզն երկու տարի է հետը մաշուում է:

— Ե՛ս, ես ի՛նքս Սհօյին կը բաղդաւորացնեմ, զլուխը ոսկու մէջ կը թաղեմ, եթէ նա Աղաջանի աղջկանից ձեռք քաշի:

— Որ այդպէս է, գործը յաջողացնելը թող պարտքս լինի:

— Որ այդպէս է, այսքանը թող առհաւատչեաց լինի քո աջահամբուրի համար, բուն աջահամբուրն էլ յետոյ:

— Ո՛չ, սիրելի Բաղդասա՛ր, ժողովի՛ր փողերդ, քսակդ դի՛ր, ջուռ տէրտէրենց եօթն անգամ եօթը պորտը քահանայ է եղել, Աստուծոյ կարող զօրութիւնով մինչև Քրիստոսի աշխարհք գալը մեր տան տէրտէրը չը պիտի պակասէ, բաց մինչև հօր լսուած չի, յոյս ունիմ, որ այսուհետև էլ չի լսուիլ, թէ մեր տունն էդպիսի կեղտոտ ճանապարհով է հաց աշխատել. Աստուած հաստատ պահի ջերմեռանդ ժողովուրդը, լիաբուռն շահել է իւր քահանային՝ իւր հարամը հալալողին ու էլի կը շահի, մեր աչքը մեր դռանն է պահել, ապրել

ենք՝ կրկին կ'ապրենք, աշխարհքիս գանձն ու հարստութիւնը աշխարհքումս կը մնայ: Աերցրո՛ւ փողերդ, երբ բարով— խէրով հալաւդ կ'օրհնենք, որքան սիրող կը բղխի, կը տաս, ես էլ, առանց վրէն աչք թեքելու, ծոցս կը վնեմ, նորափեսին ու նորահարսին բաղդաւորութիւն կը ցանկամ:

—Ուրե՞մն:

—Ուրեմն դու գնա՛ գիշերս հանգիստ քնի՛ր, վաղը զործդ շարունակի՛ր, Աստու ճանապարհը մի՛ մոռանար, աղքատի ու տնանկի աշխատանքը մի՛ խլիր, մի կտոր հաց կե՛ր և Աղաջանին օրհնի՛ր, որ քեզ մարդի մէջ մտցրեց, յոյսդ Աստուծոյ նախախնամութեան վերայ դի՛ր, որ քեզ մի կտոր ցամաք հացի տէր է արել. եթէ Աստուած կամեցել է, ցանկութիւնդ ինքն իրան կը կատարուի, իսկ եթէ ոչ, հազար էլ տանջուիս ու մաշուիս, ինչ գրուած է, այն կատարուելու է:

—Ամա՛ն, տէրտէր ջա՛ն, էդ վերջին խօսքերը բերանիցդ մի՛ հանիլ, տէր-Յակովբի աջը կաթողին համբուրելով՝ բարի գիշեր ասաց Բղդէն:

—Սպասի՛ր, սպառնաց տէրտէրը նորա քամակից հրամայական ձեռով. նզովեա՛լ լինիս, եթէ այս երեկոյեան խոստովանութիւնը բերանիցդ հանես, կամ թէ աշխատես ճակատիդ գրուածին դէմ կե՛նայ, կամ բացի ինձանից՝ ուրիշների գլուխը ցաւացնես, միջնորդ ձգես. այն ժամանակը թո՛ղ Վայէնի և Յուդայի անէճքը թափուի գլխիդ, փափագիդ ո՛չ հասնիս, երեք անգամ մեծ շարժարանքով աշխա՛րհ մտնես (ածանանալ)՝ երեքիցն էլ անպէտք փշի պէս անպտուղ մնաս, վերջումը մի ժառանգ լոյս ընկնի քեզ համար, որ աչքերդ բաց՝ վատնի, շուայլի կարողութիւնդ և դու տեսնես ու հրուիս, հրուիս ու տնքաս, տնքաս և ոյժ չ'ունենաս յառաջն առնելու, կոպէկի կարօտ՝ շունչդ փչես, հոգիդ սաղայէլի ճանգը ձգես:

Բղդէն դողմանի եկաւ, ոտքերը թուլացան, ծնիները ծալուեցին. բաց շատ չը քաշեց, չը դիտեմ՝ ի՞նչ ներքին զրդմամբ՝ ուժի եկաւ, լուրջ դէմք առաւ և ասաց.

—Շա՛տ բարի, յօժար եմ, միայն թէ դու աշխատես զործը գլուխ բերել, հնգապատիկ անէճքի կը զիմանամ:

Նա էլ չը կանգնեց, դուռը շտապաւ քահանայի երեսին ծածկեց ու հեռացաւ:

ԻԵ.

ԳՈՂԸ ԳՈՂԻՅ ԳՈՂԱՅԱԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՎԵՐՆԻՅ ԶԱՐԲԱՅԱԻ

Ժողովրդի նեղութիւնները հեռզհեռէ աւելանում են. երկրագործ, այգեգործ, բոլորեքեան միատեսակ ճնշուած են. կապալառու Բաղդասար աղայի քամու նման թռչող նժոյգի սմբակներից՝ կրակի կայծերը փայլակից աւելի են պէծաւորուում. անբան անասունն արդէն ճանաչում է զաւառական տանուտէրների դուռը, նա բնագլմամբ հասկանում է իւր գնալու զիւղը. զաւառական վարչութեան զոմուֆն իւր տեղը որոշած ունի և մի տեսակ ներքին հաճութեամբ և հպարտութեամբ սիրում է կեր ուտել ուսական ձևի մարքում:

Բղդէն այժմ միայն չի մանգալիս, չորս զինավառուած կտրիճ թուրք թիկնապահ ձիաւորներ նորա անբաժան ընկերներն են, իշխանութեան կողմից էլ մի եասաւուլ շարունակ նրան առաջնորդում է:

Բղդէն յաճախակի է այցելում զաւառական վարչութեան բնակատեղին. շատերի մօտ է ել ու մուտ անում, սիրով ընդունուած է Մեծ և Փոքր կնեազների մօտ:

Մի այգալիսի այցելութիւն կատարուեց տէր-Յակովբի հետ տեսակցութիւնից մի քանի օր յետոյ:

Նոր էր վերադարձել նա Աբարանից Կարբի և սլատրաստուում էր գնալ տէր-Յակովբից լուր իմանալու, որ մի ձիաւոր իջաւ նորա դրանը և մի փոքրիկ նամակ տուեց նրան: Նամակը զրած էր Բղդէի ստորագրեալների մէկից. նա յայտնում էր, թէ զիւղերից շատերը ոտքի են կանգնել և ցորին չեն տալիս. եթէ յառաջը չ'առնուի, զրում էր գործակատարը, բոլորը կ'ապստամբին:

Բղդէն ամեն բան մոռացաւ, ձի հեծաւ և երկու ժամից իջաւ զաւառական վարչութեան մօտ եղած գինետան առաջին:

Նա կանգնեց գինետան դրան շեմքին, գլուխը ներս խցկեց և մանրախոյզ հետաքրքրութեամբ խորքը դիտելուց յետոյ՝ ապահովացաւ, որ օտար ոչ ոք չը կար ներսը, ուստի և ձայն տուեց.

—Սաքօ'...

—Հը՛, Բղդէ՛, դու ե՞ս, ներս մտի՛ր, ընչո՞ւ ես հեռու կանգնել, աչքերը չալ (խաթալէն) կովի նման մտիկ տալիս, վստահ սկստաս-

խանեց գինու տկի բերանն ամրացնելով Սաքօ կոչուածն և շարունակեց ¹⁾).

—Տօ՛, ա՛յ մեռած, էլի եկել ե՞ս, չե՞ որ ես քեզ ասել եմ՝ խաթէդ (խորչանք) մեղանից հեռու պահի՛ր. դու մեր զլուխը մի փորձանքի մէջ բանդ կ'անես:

—Ի՛նչ փուչն ես, Սաքօ՛, «չեմ ուզում»՝ զրպանս զի՛ր, որպէս թէ ուրախ չեմ իմ դալուն, իբր թէ չը զիտես՝ որ առանց քեզ էս երկրումը ծառի տերեւն էլ իրաւունք չ'ունի շարժուելու:

—Հանաքը թող, ասա՛ տեսնենք՝ ընչի՞ ես եկել, չե՞ որ մի քանի օր առաջ գործի կարգի գրինք՝ գնացիր:

—Ինչպէս չը գայի, ամեն տեղ ոտս քարին է առնում, Աբարանի ժողովուրդն էլ է, էն տեղ ատամն կտրում է, բաց դաշտի մեծ գիւղերից մի քանիսը, համարեա, երեսն թեքել, ձեռքները պասն են քսում, խօսք չեն ուզում հասկանալ, տուն չեն կամենում թողնել:

—Ի՛նչ են ասում:

—Ասում են՝ մեր դաւառի մեծ ու գլխաւոր գիւղն Աշտարակն է, աշտարակցիք են գինու-արաղի կէսը ջուր անում, Ալէքսանդրապօլումը ոսկի շինում, օգուտ տեսնում, Աշտարակը մի բուռը ցորեն չի տալիս, մենք ընչի՞ պէտք է տանք:

—Եթէ Աշտարակը ցորեն չի ցանում, ո՞ր տեղից պէտք է տայ:

—Գն'ա ու հասկացրո՛ւ. կուպիտ գիւղացի են, ո՞ր մէկի գլխումը խելք նստացնես:

—Ինձ ի՛նչ ես տալիս, որ օրն էգուց աչքս աջ ու ձախ դարձնեմ, ամենքը քո ղուլը դառնան:

—Աշտարակն է՞լ:

—Աշտարակի անունը մի՛ տալ, նա թթու խնձոր է, մի՛ աշխատէք կծել, ոչ դու, ոչ քո կնեազները, բոլորիդ ատամներն էլ կ'առնի, էլ բան չէք կարող ծամել, քաղցած կը մնաք:

—Հողն ու ջուրը լաւ գիտի, Սաքօ ջա՛ն, ի՛նչպէս ես պաշտպանում քո հայրենիքդ:

¹⁾ Միկիտան Սաքօյի համար տե՛ս «Հացի խնդիր» աշխատասիրութիւնս:

—Դու քո Կարբին չես պաշտպանի՞լ:

—Պարտքս է:

—Ուրեմն էլ չը համարձակուիս հը ծուռն աչքդ Աշտարակի վերայ թեքել, թէ չէ էս զաւառից մի բուռը հաւի կուտ չես կարող դուս տանել:

—Միւս գիւղերի համար ինչ ես ասում:

—Տեսնենք՝ ո՛րքան ես ցնծում:

—Ա՛յ եղբայր, տղրուկ ես դառել, ինձ արենքամ արել, տուածս հերիք չի՞:

—Լռի՛ր, լռի՛ր, թէ չէ հինգ օր չի քաշիլ, պոչդ կը խուզուի. դիմացինդ միկիտան Սաքօն է, Սարգարաբատի մոկրոյնների միկիտանը, քո ցերեկուայ ման եկած տեղերն ես գիշերն եմ ման եկել, ինձ լաւ յայտնի է, թէ ո՞ր գիւղումն ինչքան աւաղ է բանում, թէ ամեն մի խալվար ցորենին ո՛րքան ես վճարում, ինչքա՛ն հաշիւ տալիս:

—Սաքօ ջա՛ն, չէ՞ որ էս բանի մէջ իմ վարժապետը դու ինքդ ես, հիմի էլ կանգնել ես, հակառակն ես ասո՞ւմ:

—Հանաք եմ անում, քանի ես ողջ եմ, դու քո էշը քշի՛ր, միայն թէ տեսնենք՝ քանի՞ պօլիմպերեալ ես համարում առաջիս, որ բացի Աշտարակից՝ մնացած գիւղերը կամքի զան, ցորեն տան:

—Ինչքա՞ն ես կամենում:

—Շատ չեմ ուզիլ, ամեն մի ջուալին մի կօտ ¹⁾ աւաղ էլ ինձ համար աւելացրօ՛ւ:

—Իմ աչքի վրայ, ահա այս էլ թող բէհը լինի:

Բղդէն մի բուռը ոսկի ցրիւ տուեց հանրահռչակ միկիտան Սաքօյի առջևը:

—Ուրեմն ձիդ նստի՛ր գնա, երեք օր չը քաշած՝ ամեն գիւղից զործակատարներդ քեզ աչքալուսէք կը գան:

—Մնաս բարեւ, ասաց Բղդէն և ձիու քամակն անցած՝ իջաւ գիւղերից մէկում տանուտերի տանը:

Տան տիբոջ և հիւրի մէջ մի տեսակ լուռ մեջկատակութիւններ տեղի ունեցան:

Ներկայ եղող օտարները բարեւք համարեցին արգելք չը լինել նրանց պարզ խօսելուն:

¹⁾ Մի կօտը 12 դրուանքալ է պարունակում:

— Ի՞նչ արիր, տանուտէ՛ր, փակուելով տանուտէրի հետ՝ հարցնում է Բղդէն:

— Ի՞նչ պէտք է անէի, պարոն Բաղդասա՛ր, հազարիցը մի անգամ գործդ ինձ է ընկել, այն է՞լ չը կատարեմ:

— Աամ եկա՞ն (համայայնէլ):

— Վիզներն էլ եօթը գազ չ'երկարե՞ց. իրանց որ մնար, մի հատիկ ցորեն չէին ուզում տալ, բայց էնպիսի խաղ խաղացի, որ իրանք աղաչեցին ու տուին:

— Ի՞նչ արիր:

— Ի՞նչ պէտք է անէի, յայտնեցի, որ հրաման է դուրս եկել, թէ ինչ գիւղում ցորեն չեն տալիս, ամեն մի տանը մի կով թողան, մնացած չորքոտանին քաշեն, տանեն Ալէքսանդրապոլ, մորթոտեն, զօրքին կշտացնեն: Այս որ լսեցին, փորները կտուռ ընկաւ. ամեն մէկի տանը տառը քսան կլթան ու լծկան կան, չիմար հօ՛ չէին, որ մի քանի խալվար ցորենի համար իրանց ապրանքից ձեռք քաշէին:

— Հիմի մեր ամբարումը ցորեն կա՞:

— Երեկ երեսուն խալուար բրնձի նման աղունիլ տուի ու քո ամբարդար (շաբարաւարդ) Պապիկին պահ տուի. էս երկու օր է, Պապիկը տուն էլ չի գալիս հաց ուտելու, բեռները կապում է, գրում է ու չը գիտեմ ի՞նչ է անում:

— Ե՞րբ պէտք է, ուրեմն, ճանապարհ զնէք:

— Երբ որ Պապիկը կ'ասի:

— Շնորհակալ եմ, տանուտէ՛ր, ա՛ռ, ահա, էս քեզ մի չուխագին:

— Ատուած կեանք տայ, աղա Բաղդասա՛ր:

— Հիմի գիւղին որքա՞ն փող եմ պարտ:

— Քո կամքն է, պարոն Բաղդասա՛ր:

— Ընչո՞ւ, քեզ յայտնի չի՞, խաղնիցը խալուարին տասն ու հինգ մանէթ է նշանակած, էն էլ զեռ փողրաթի՛ն մի կոպէկ չի ստացել, ինչքան էլ տալիս է, իւր քսակիցն է համարում:

— Շատ ուղիղ է քո խօսքը, Բաղդասա՛ր ջան, բայց ես ու իմ հո՛գին, ժողովուրդը մեղք է, քանդուեց ու քարատակուեց, աղիքդ փորումդ կտոր կտոր կը լինէր, եթէ բարի աչքովդ տեսնէիր, թէ ո՞նց մեր ու մանուկ գլխներին վայ տալով՝ աչքերիցը կրակ էին դուրս թափում, երբ գզիրը կօտն առած՝ Պապիկի հետ հորերիցը

դուրս էր բերում ցորենը և զլուխ զլուխ չափելով՝ ջուախներն էր լցնում։ Ես երեսս յետ էի դարձնում, արտասուքս չէի կարողանում պահել։ զլուխը վիա՛յ, խօջայ Բաղդասար, աջնդխի չքաւոր տանից ենք ցորեն հանել, որ միւս օրուայ համար տաշտումն ուտելու հաց չեն ունեցել։ Շատ որ մղկտացին, ես խեղճ եկայ ու իմ կողմից խոստացայ, որ քո ոտքերն ընկնեմ, խալուարին 25 մանէթ խնդրեմ։ Յոյսս դու ես, աղայ Բաղդասար, ինձ կախ սո՛ւր, կտոր կտոր արա՛ ու դատարկ ձեռքով ժողովրդի երեսը մի զրկիլ։

—Ախար, էդպէս անկարելի խոստումն ըն՝ո՛ւ ես անում, տանուտէ՛ր, ես ինքս հօ՛ւ չեմ փողրաթչին, ես էլ քեզ պէս մի հրամանակաւոր մարդ եմ, շատ էլ կը ցանկանայի քո խօսքը գետին չը ձգել, 25 մանէթ տալ, կարող ե՞մ, իրաւունք ունի՞մ, իմ ձեռքիցը կը գա՞ջ։

—Խնչ կ'անես արա՛, ինձ հասարակութիւնի լեզուի տակիցն ազատի՛ր։

—Վնաս չ'ունի, քո ազիզ խաթեր՝ քսան մանէթով հաշիւ կ'անեմ, չեմ թողալ քո երեսիդ մի սառը խօսք դայ ու ինքս երեսս գոմշի կաշի կը շինեմ, փողրաթչու եախիցը (օջիւղ) կախ կ'ընկնեմ, խալուարին հինգ մանէթ աւելի կը պոկեմ։ Եթէ չը տայ էլ՝ քո ցաւը տանի՛, իմ քսակիցը կը տամ։

—Է՛յ, աղայ Բաղդասար, ո՛ւմ յայտնի է, ո՛ւմ չէ, ինձնից հօթագուն չի, հաստա՛տ մնայ մեր գետը, աւազին հաշիւ ու համար չը կայ, ինչքան քո սիրտը կ'ուզի՝ աւելացրո՛ւ։

—Ա՛յ եղբայր, տանուտէ՛ր, մէկն ասում ես, միւսը թողնում, չը գիտե՛ս, թէ ամեն մի հատիկի վերայ քանի աչք կայ, էդ մի փոքր խառնուրդն էլ որ չը լինի, խեղճ փողրաթչին ո՞ր մէկի ծակ աչքը պէտք է կշտացնի։ Դու հաւատո՞ւմ ես, որ ձեռքիս մէկը քսակիցս չի դուրս գալիս, Սեժ կնեազին հարկաւոր է, Փոքրին՝ նմանապէս, զրազրի պէտք է տաս, եասաւուլի ուելը կրծելու ոսկր պէտք է քցես, զազախն արադի փող է ուզում, միկիտան Սաքօյի բերանը եօթը խուրճը խոտով չես կարող փակել։ Հիմի էս կողմնարի՛, —տանուտէր կայ, գզիրը նորա պոչիցը կպած է, գիւղի իշխանաւորը մի կողմիցն է փէշդ քաշում, ծառան ձեռքն է դէմ անում, ո՞ր մէկը համարեմ, լեզուով ասելը հեշտ է, սրանց փող կը դիմանա՞յ, խոտի նման սարի թմբին հօ չի՞ բռնանում։

—Վնաս չ'ունի, խօջաջ Բաղդասար, փողրաթիւն մի մարդ է, հասարակութիւնը հարիւր ու մի, դու ինձ լսի՛ր, խալուարը 25 մանէթով հաշիւ արա՛ւ:

—Մէջտեղն իմ օգուան ի՛նչ է:

—Եթէ կամենաս, երեսուն մանէթի ստացական տանք, հինգը դու վերցրո՛ւ:

—Ո՛չ, երեսունը շատ է աչքի ընկնում, քսան և հնգի զիր տո՛ւր՝ քսան ստացիր, զրանից՝ տասնութը ժողովրդին՝ երկուսը քեզ, հոգ չէ, մեր տանուտէրն ես, դու էլ օգուտ տես:

—Յետոյ քո բաժինը շատ չի լինո՛ւմ:

—Ա՛, պա՛, պա՛, պա՛... ինձ հարամ լինի, էն հինգն էլ պէտք է մոնի վերեն յիշածս մարդկանց փորը:

Եւ Բղդէն 20 մանէթով համարեց տանուտէրի յառաջ՝ 30 խալուարի զինը ու 25-ով ընկալագիր ստացաւ:

Ապահովագրին բացի տանուտէրից ստորագրել էին և երկու գիւղական առաջաւոր անձինք:

—Էս երկսի կտուցն էլ մի քիչ մեղը քսի՛ր, մասնացոյց արեց տանուտէրը Բղդէին ձեռք քաշողների ստորագրութիւնը:

—Ի՛նչ ես ինձ ձեռն առել, տանուտէ՛ր, երեսս կակուղ տեսա՞ր, ատամներս համարեցի՞ր. ես չը գիտե՞մ, որ ցորենատիրոջ զրպանը կոպէկ չը պէտք է մոնի, բոլորը մարսելու էք դու և քո այդ ձեռք քաշող մարդիկը. մի գոգ փող եմ համարել առաջիդ, եթէ դու ապերախոտ մարդ չես, պէտք է դորա մի մասն ինձ բաժին հանես, ա՛յ, թէկուզ այս երկու հատ թղթի կտորը:

Բղդէն ձեռքը ձգեց և յետ վերցրեց երկու հատ 25-նոց:

—Ը՛... Ը՛... Ը՛... խօսքը ծամծմոտեց կուչ ու հուպ գալով տանուտէրը և արտասանեց.

—Քո ցաւը տանի՛:

—Ուրեմն հիմի գնամ, տեսնեմ ի՛նչ գործի է մեր ամբարդար Պապիկը, ասաց Բղդէն և տեղիցը վերկացաւ, իսկ մինչև իմ գալս՝ դու ճաշի պատրաստութիւն տես, շատ քաղցած եմ:

—Հը, Պապի՛կ, ի՛նչ գործի ես, յանկարծ շտեմարանի դուռը բաց արեց Բղդէն, ներս մտաւ և ողջունեց իւր շտեմարանապետին:

Շտեմարաններ գիւղերումը չը կան, նրանց փոխարինում են դատարկ սենեակները:

— Բարե՛, հաղար բարի՛, աղայ ջա՛ն, էն է՛, հա՛, էս գիշեր ջուալ-
ները կը լցնենք, բերանները կարելուց կը պրծնենք, էգուց կը
բարձեմ, ճանապարհ կը դնեմ:

— Աւագը խոշոր հօ չի՞, սև հօ չի՞:

— Ես բանական չեմ, հացակեր չեմ, աղայ՛, խոշոր ու սև
աւագը խառնեմ լսի նման սպիտակ ցորենին, որ մօրիկ տուողի աչ-
քին երևի: Ա՛յ, զլիխդ մեռնեմ, թէ չես հաւատում, համեցէք քո
բարի աչքովդ տե՛ս, աւագն իմ աչքի առաջին եմ՝ մաղիլ տուել ու երեք
օր արևումը փուել, չորացրել. ա՛յ, էս մի շեղջ ցորենն առանց աւագ
խառնելու է, մէկէլը խառնուած պատրաստ է, տե՛ս, կարողանո՞ւմ
ես երկու շեղջի ցորենները մէկս մէկից զանազանել:

— Ինչքա՛ն ես խառնուրդ անում:

— Ասենք՝ տասնին մէկ եմ՝ խառնում, բացց աչդ հաշիւ չի, մի
բուռն աւագը տասը բուռը ցորենից ծանր է, մեզ էլ քաշն է
հարկաւոր. ախար չէ՞ կուտատեղը մեզինից քար ու կշիւքով են ստանում:

— Ի սէ՛ր Աստու, Պապի՛կ, աւելի չը խառնես, կարող է աչքի
ընկնել, յետոյ հօտը վեր կը լինի, մեզ համար ամօթ է:

— Ես ի՛նչպէս քո հացին կոյր մօրիկ կը տամ, աղայ՛ ջան,
զլուսս աւագի միջին թաղուի լաւ չէ՛, քան թէ քո երեսին մի
սաւը խօսք դիպչի:

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, ա՛ռ քեզ համար մի արխալղացու:

Բղդէն մի հատ արծաթի նորաձոյլ մանէթ երեք մատի մէջ բռնած՝
մօտ կանչեց իւր ստորադրեալին ու լեզուով թաց արեց, փակցրեց
նորա ճակատին:

— Էս քիչ է, դեռ քանի՞ էսպէսը պէտք է ինձանից ստանաս,
Պապի՛կ, եթէ գործիդ արի ու հաւատարիմ կենաս:

Այնուհետև մի քանի ուրիշ կարգադրութիւններ արեց նա և
դուրս եկաւ, գնաց դէպի տանուտէրի տունը՝ իւր մէջ մտածելով.

— Շատ խելօք և վարպետորդի էմեր Պապիկը, կարծում էի, թէ
նեղացած կը լինի ինձանից, որ անցեալ օրը փողրաթ չու կողմից նշանակած
ռոճիկի կէսը կարեցի իմ օգտի համար, բացց ո՛չ, ինչպէս երևում է՝
իւր գործը հասկանում է: Հը՛, ժպտաց իւր մէջ Բղդէն, մեր խե-
լօք Դաւիթ-Պապիկն իւր խելքովն էլ կարծեց, թէ կծու կծու երդում
ներով ու քաղցրախօսութիւններով ինձ միանգամայն վստահացրեց

իւր հաւատարմութեան վերայ, իբր թէ ես չը գիտեմ, որ եթէ շահ չ'ունենար մէջ տեղը, ամսական հինգ մանէթով ինձ գերի չէր դառնալ ու փոշի կուլ տալով չէր խեղդուիլ. թող անի, ի՞նչ ինչ, իմ վաստակած ու քրտնածը հօ՛ւ չի ուտում. ասած է՝ ինչ որ պահասի, բաղիցը կը պակասի, բաղմանչու ի՞նչը պէտք է պակասի. մեզը ծախողը մատը կը լպսսի:

—Գնա՛, Աստուած քեզ հետ, Բղդէին ճանապարհ դնելուց յետոյ՝ նորա քամակից գլուխը շարժում էր Պապիկը. քո խելքովը լաւ բան արիր, որ վարձիս կէսը կտրեցիր, ես էլ տեղը հանեցի. քո կարծեօքդ տասին մէկ եմ խառնում, էն էլ գետի աւազ. ի՞նչպէս չէ, խելքս հացի հետ էի կերել, որ հինգ մանէթի համար կօլտո չարչի Բղդէի մշակը դառնայի. ընչի՞ չեա ասում՝ տասին երկու եմ խառնում, ապառաժ լեռ քարն եմ ջարդել տալիս, փշրում ու խախալով մաղում, խառնում. մի ձեռնաչափ քարի մանրունքը տասն այնքան աւազից ծանր է. մի սոմար ցորենը քեզ համար դառնում է երկու սոմար, տակին էլ մի սոմար ինձ է մնում. հիմի սորա վերայ էլ աւելացրո՛ւ էն աւելորդ կօտը, որ ամեն մի խալուարին ստանում ենք ցորենատիրոջից: Ասենք էս վերջինի մէջ ինքը տանտէտէրը հետս մասն ունի, մի քանի բունն էլ գգրին է հասնում: Եղպէս է, պարոն Բղդէ՛, «գողը գողից զողացաւ, Աստուած վերնից զարմացաւ»:

(Նը չարունակի)

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԵՎ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆԻ

«Բազմութիւն խնայող ժողովուրդն է աշխարհ-
հայը» (Առակ)

«Կրթիցէք զանձինս ըստ ժամանակիս նախա-
աակութեան» (Ոսկերեւան)

«Այլ մարդոյ, թէ և իցէ ոք խնայողն, չէ ա-
մօթ՝ բազում ինչ ուսանելի...» (Սոփոկլէս)

Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՅԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ ՄԻՆՁՆԻ ՊԵՍՏԱԼՈՅՑԻ

Քրիստոնէութիւնը մտաւ Գերմանիայ բաւական ուշ, աչն է Տ-րդ դա-
րում, ըստ որում և դպրոցական աշխարհի մարդասիրական ծաւալման
ճշմարիտ սերմերը յանւեցան աստուածային բանի քարոզութեամբ։ Քանի
տարածւեց քրիստոնէութիւնն, աչնքան աւելի բազմացան եպիսկոպո-
սական նստավայրերը, նոցա հետ ևս հաստատուեցան դպրոցներ։ Ազգային
վարժերից ամենանշանաւորն էր Ֆուլդայի վանքն, որ իւր միաբանութիւ-
նով և լիառատ նւիրատութիւններով օր ըստ օրէ ծաղկում էր, որտեղ և
մեծ անուն ոտացաւ Ալկլինի աշակերտ Ռաբանուս Մաուրուս, որ «առաջին
վարժապետ» տիտղոսն էր կրում։ Ալկլինի հեռանալուց վատը, լանձնւում է
դպրոցը սրան, որ և առաջինց ստանում է քրիստոնէական խրատներ
աշակերտներին կրթելու, նոցա ճշմարիտ օրինակ լինելու և պատւիրել
ուսանիլ, որ հապա ուսուցանել կարողանալին, վաճառօր չուրջ գտնւում
էին 12 արեղաներ, որոնք դպրոցական դործին աջակից խորհրդատու-
ներ էին. դպրոցի տնտէջն էր Ռաբանուսն, որն «մագիստրոս» կոչումն էր
ստացած։ Դպրոցի դրութիւնը շատ բարդաւած էր, աչնպէս որ ամենավե-

րին ընտանիքներից իսկ աշակերտներ էին չաճախում. աչնտեղ աւանդուում էին քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, թւաբանութիւն, երկրաչափութիւն, գեղարանութիւն (արեւստ բանաստեղծութեան), երաժշտութիւն, աստղագիտութիւն, բնագիտութիւն, իմաստասիրութիւն և աստուածաբանութիւն: Գործի չառաջանալուց զգալի եղաւ կարեւորութիւն հոգենւէրներին բաժնելու աշխարհականներից, ըստ որում առաջինները տարւեցան վաճառ, իսկ երկրորդները հեռու մնացին նոցանից: Վաճառական բաժնի վերաջ դարձրեց նա իւր բոլոր ուժերն ամենայն հաւատարմութեամբ, ուսուցանելով իւրաքանչիւրին աչն մասնաճիւղերը, որոնց ընդունակ էր ամեն մի աշակերտ: Ժամանակի ուսումնաստեւնչ կրօնաւորները գիմում էին նորա մօտ ուսումն և գիտութիւն ստանալու համար, սակաչն ոչ լոկ աստուածաբանական: Այդ դպրոցը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ամբողջ երկրի վերաջ, իսկ Մաուրն առաջինն եղաւ ուսուցման գործում:

Մաուրի աշակերտների մէջ անուն հանեց Սարաբօ, որ իւր ժամանակի ուսուցման և կրթութեան օրագրութիւն կազմեց, որ իւր տեսակի մէջ միայն լինելով, շատ ուշագրաւիչ է: Նա հաղորդում է իւր ուսման ընթացքը մանրամասնաբար. ուսուցումն չառաջ է գնում փոքր առ փոքր, իւրաքանչիւր վեցամսեակում մի առարկայ և ամենքի մէջ դոց անելը գլխաւոր տեղն է բռնում, աչնուամենայնիւ կանոնաւորութիւնից ղուրկ չէ եղել: Բացի կրօնական գրութիւնները որում էին աշակերտների ընթերցանութեան յիկերոն, Յւսիբիոսի և Բեդաի քրոնիկոնները, Մալուտո, Տիտոս Լիվիոս և ալք: Լատիներէն խօսել և թարգմանել, ճարտասանական բերանացի և գրաւոր վարժութիւններ անել և ոտանաւորներ գրել՝ աշակերտների մշտական զբաղմունքներն էին լինում: Գործանւէր ուսուցիչների աշխատութիւնը չաջողութեամբ պսակում էր, վասն զի դպրոցական գործին աջակից էր Կարլ Մեծն, որ Ալկինի ազդեցութեանն էր ենթարկւած: Նորա շուրջը ժողովւած ուսումնականներն անվլօ-սաքսեր էին, որոնք գիտնական առատ պաշար ունէին իրանց չանձնւած դպրոցներում օգտակար լինելու համար: Կարլ Մեծը ձգտելով առաջնորդելու իւր ազգը գէալի լուսաւորութիւն և եկեղեցուն պաշտպան և գլուխ զինքն հաստատելով, ջանում էր հառվմէական սերունդը գերմանների հետ ի միասին մէկ քրիտոնէական պետութիւն կազմել իւր իշխանութեան ներքոյ և հէնց ազդ նպատակով ղեղում էր իւր շնորհները սպաւերի վերաջ, որով վերջիններս զաղարում էին ինքնազլուխ լինելուց: Նա եկեղեցական կալւածներն ու հարստութիւններն աւելացնելով, դպրոցներին կանոնաւոր ապահովութիւն տւեց, որոնց կառավարութիւնը գտնւում էր եպիսկոպոսների ձեռքում: Մինչդեռ պապական իշխանութիւնը սկսում էր ձգտել ուսումն ու գիտութիւնը նեղ սահմանների մէջ գնելու, Կարլ Մեծը հասկացաւ քրիստոնէութեան խնդիրը մարդկութեան լիակատար կրթութիւն ու ուսումն տալու:

հատկացաւ նորա բազմապարունակ շրջանը ղանազան ազգերի առանձնա-
 չատկութիւններն և հոգևոր բարձր տարրերն իւր մէջ ընդունելու տրամա-
 դրութեամբ և ջանաց ազգայինը, պետականը նորա մէջ ամփոփելու և նորա
 հետ ձուլելու: Նա ինքն առաջինն մտցրեց ուսման մէջ գերմաներէնն և
 գեղաբանութիւնն, ինքն եւ սկսաւ ուսանիլ իւր լեզուի քերականութիւնն
 և ժողովիլ տւեց ժողովրդական երգերն, որոնք ազգային գրականութիւն
 պիտի կազմէին: Նա դրաւ գերմաներին գերմաներէն ուսուցանելու հիմքը,
 սակաւն չը ժխտելով հին լուսաւորութիւնն՝ իրրեւ լինարան նորի համար,
 ըստ որում, հին դասականներն (կլասիկները) ընթերցանութեան նիւ-
 թեր էին թէ աշակերտների համար և թէ նոյն իսկ իւր համար: Նա նկա-
 տելով որ ամենաբարձր լուսաւորութիւնը քրիստոնէութեան ծաղկումն է,
 ալն համոզմունքին եկաւ, որ հոգևորականներն եւ գիտութեան և արեւտի
 առաջնորդներ պէտք է լինին, ըստ որում վերջիններս ամենաբարձր ու-
 սումն և կրթութիւն պէտք է ստանալին: Ա իրաւ, նա բարեփոխ քահա-
 նաների դրութիւնը, քաջակրեց գրքերի արտագրութիւնն, ուշք դարձրեց
 եկեղեցական երգեցողութեան վերաջ և ազգային լեզուով գրել տւեց քրիս-
 տոնէական վարդապետութիւնները: Որտեղ եպիսկոպոսանիստ չէր, ալնտեղ
 եւ հրամայեց, որ քահանաների վարչութեան տակ դպրոցներ բացւեն՝ կար-
 դալ, գրել, հաշու և երգելը դասընթացք դարձնելով, ըստ որում կարգա-
 դրեց 813 թւին Մաքնցի ժողովում, որ ծնողներն ուղարկեն իրանց որդոց
 կամ վանքերը կամ քահանաների մօտ՝ «Հալը մեր» և կաթողիկական կրօնն
 ուսանելու: Հանրային կրթութիւնը լաւաջ ստանելու համար էր, որ հրա-
 մալից ծաղկեցնել եպիսկոպոսական կամ թեմական և վանական դպրոց-
 ներն, որոյէս դի հոգևորականներն ուսման մեծ պաշար ունենան ուսուցա-
 նել կարողանալու համար: Նա ասում էր՝ «թէ եւ աւելի դին ունի դործելը
 (ուսուցանելը) քան գիտնալը, բայց և ալնալէս մարդ պէտք է գիտենալ ու-
 սուցանել կարենալու համար»: Ամբողջ գիտութիւնը բաժանւած էր երեքի՝
 բարոյագիտութիւն, բնագիտութիւն և աստուածաբանութիւն—Աստուած,
 մարդ և բնութիւն՝ երեք շրջաններին զուգահեռաբար: Ամենաբարձր ու-
 սումնաւարն էր արքունի դպրոցը (schola Palatina), որտեղ ուսանում
 էին ազնւականները պետական ծառայութիւնների պատրաստուելով, և որ
 գոյութիւն ունէր ալ գրութեամբ Մերովինգների օրից, սակաւն Կարլի
 ժամանակ մեծապէս լաւաջացաւ և կրթեց ոչ միայն նորա տղաներին ալ և
 արքունի կանանց: Արքունի դպրոցն օրինակելի եղաւ, ըստ որում ծաղկեցան
 քանի մի ալ դպրոցներ, որոնց ուսումնաւարիչներն էին Ալկլիճի աշա-
 կերտները, նալն օրինակից հիմք ստացաւ հապա Պարիզի հռչակաւոր հա-
 մալսարանը: Ուսման այս լաջողութիւնը շատ երկար տևողութիւն չ'ունե-
 ցաւ. Կարլ Մեծի մահից վտալ հետզհետէ գնում էր դէպի անկում և ու-
 սումը կենդրոնանում էր օր ըստ օրէ կրօնաւորների ձեռքում: Միական
 դպրոցներում նշանակւում էին ալ եւ ոչ թէ փոքր ի շատէ ուսեալ աչ-

ձինք, ալ մեծ մասամբ տղէտ և անարժան հացաստրուկներ: Ամենուրեք կրօնը միակ աւանդելի առարկան դարձաւ և ճշմարիտ գրագէտները բացառութիւն էին կազմում, ըստ որում գրագիտութիւնն հոգևոր արւեստ էր կոչուում (ars clericalis): Հասկանալի է՝ որ ուսման այս միակ շտեմարաններում պէտք է կրթւէին և գիտութեան պաշար ստանալին ժամանակի լաւաջալարները, պետական գործիչներն և իշխաններն, և ահա տեսնում ենք, որ ամենաբարձր պաշտօնեաներից սկսած մինչև դատաւորները չը գիտէին ստորագրել իրանց անուններն անգամ: Պապերի կողմից ուշագրութիւն չը կար, վասն զի նոքա իսկ զանազան սիրուհիների ձեռքում խաղալիք էին. միայն երբեմնապէս կաշտներն ուշքի գալով բարւոքում էին դպրոցները, սակայն ոչ երկարատեւ: Այս անկումը զգալի եղաւ մանաւանդ, երբ վանքերի դռները փակեցին աշխարհականների առաջ:

Գիտութիւնը խորտակեց ամենայն ուժով Գրիգոր Է. (1073—1083), որի օրով դժոխքը տօնում էր իւր չաղթանակը և խորին խաւարը տիրում էր ժողովրդեան: Այդ կրօնաւոր ծպտեալ աշխարհակալը հիմնեց եկեղեցապետութիւն և աստուածալին փոխանորդութեան զառանցանքի մէջ իւր ձեռքն առաւ եկեղեցալին և աշխարհալին գործերի վարչութիւնը: Նա հրամայեց դպրոցների մուտքը երթեկներին արգելելու, որ իբր թէ կրօնաւորներն իրանց ջերմեռանդութեան խանդարիչներ չ'ունենան, ընդ նմին և և ոչնչացրեց ուսման և գիտութեան ծաւալը հոգևորականների համար, կարծելով թէ աղքատիկ վեասակար են հաւատքին և բարեպաշտութեան: Արժարժումն ստացաւ վանական խիստ ձգնական կեանքն, որ հաւածեց հոգևորականների բարեկարգութեան և խլեց ժողովրդից լուսաւորութեան աղբիւրը. իսկ ապա ալդ հարւածը մեծ ուժ ստացաւ զպրոցականութեան (սխօլաստիկա) աղղեցութեան տակ, որի հաւակներն էին Լանֆրանկ և Անսելմ Բենեդիկտեաններ Բեկի վանքում: Օր ըստ օրէ զարգացաւ օտար և եկեղեցու բռնութիւնը Կերմանների վերալ, ըստ որում և աղղալին դրակաւնութիւն, լեզու և ալն կորցրին իրանց արժէքն ժողովրդի մէջ, որ անձեռնհաս էր որ և է մտաւոր գործունէութեան առանց ժամանակի ուսեալներին՝ կրօնաւորներին, բոլորովին անտրամադիր լինելով ինքնախոհութեան: Ժողովրդի մտաւոր անկումը չարակից է կրօնաւորների կատարեալ մտամերկութեան և անբարոյականութեան, որոնք տեղի տւին եկեղեցական անկարգութիւնների և սնապաշտամունքների, որպիսիք էին «գիմարատօն» «փշատօն» և ալն, որոնք աչնպիսի չարդ էին ստացել, որ քանի մի պապերի խտտարգելութիւններն անօգուտ էին անցնում: Կրօնաւորներից գիտութիւն չէր պահանջում, բաւական էր եթէ նոքա եկեղեցական պաշտամունքը գիտէին. իսկ կախարդութիւն, սնապաշտութիւն, գիւլապաշտութիւն և ամենայն տեսակ մոլախաղեր նոցա մէջ սովորական բաներ էին, ըստ որում դիւական արւեստը կամ դիւագիտութիւնը նոցա մենաշնորհը լինելով, ժողովրդի մէջ տարածած առօրեայ ամենայն չարիքներ և թերութիւն-

ներ դեերի անմիջական ներդրութեան էին վերադրում: Հարկաւ, հոգեւոր հովիւների մտաւոր կենաց ալսպիսի ոչնչութեան հետ զուգահեռաբար անմիջական կերպով պէտք է լինէր ժողովրդի կացութիւնը...

Խաչակրաց պատերազմը նոր շարժում տւեց գերմանական կեանքին, երբ ասպետները, մինչդեռ Հռոմը պարժենում էր սուրբ երկրի գրաւմամբ, փոքր ինչ մտախռովեան գալով, սկսան վիպական, քնարական և խրատաբանական բանահիւսութեան անձնատուր լինել, որով դարձան ժողովրդի լուսաւորութեան և մտքերի զարթուցման մանկապարտեզներ. սիրերգուներն և վարպետերգուներն (Minnesänger, Meistersänger) մեծ ժողովրդականութիւն ստացան: Ժողովուրդն ևս ինքնադիտակցութեան եկաւ, չփակով թէ ասիական ազգերի հետ և նոցա գիտութիւններին և արեստներին ծանօթանալով և թէ եւրոպական աշխարհի խաչակիրների հետ, իրանց աղաւթին մտաշրջանն ընդլայնելով: Գիտութիւնն և բանասիրութիւնն անցաւ աշխարհագրագիտական ձեռքը, որոնք սկսան պարապել պատմադրութեամբ, իրանց տեսածները դրի առնելով, իմաստասիրութիւնը դարձաւ աստուածաբանութիւնից անջատ առարկա (Պարիզի համալսարանում 1270): Մինչդեռ Իննոկենտիոս III-ի աշխարհակալական և եկեղեցապետական ձգտումներն և Իսաւրիան օտարից աղատելու ջանքերը նման սերմեր էին ցանում Գերմանիայում, եկեղեցականներն ևս ուշքի գալով, չը թող տւին ձեռքից ուսուցման գործը: Արկին բացեցան դպրոցները ժողովրդի աշակցութեամբ միադն ալս անգամ, բազմապիսի ուսումնականները: Դոմինիկեաններն ուսման վարիչներն էին, որոնք և 13-րդ դարում բացին Թոմասեան վարժարանը Լաւպիդում. ապա մի եկեղեցական ժողով հրամայեց, որ երեխաներն 7 տարեկանից ուղարկեն տոն և կիւրակէ օրերն եկեղեցի հռովմէական հաւատքն և «Հարմերը» սովորելու: Նկատելի է, որ ալս դպրոցները ժողովրդականութեան և աղքատութեան շատ սակաւ հետքեր ունէին, վասն զի լատիներէն էր դասաւանդութեան լեզուն, որ եկեղեցական և գրական կիրարկութիւն էր ստացել: Իրերի նոր վիճակն և ուսման տեղը մանաւանդ արեւելեան գիտութիւնները ծանօթութիւնը մղեցին ժամանակի ուսեալներին դէպի համալսարանի դաղափարը. ալս նկատմամբ Ֆրանսիան խաչակրաց արշաւանքներից զգալի և խոր մտաւոր ցնցում ստանալով 1170 թ. հիմնեց Պարիզի հռչակաւոր համալսարանը (Սօրբօն կոչւած), որ օրինակ եղաւ ալսոց և անչափ աղքեցութիւն գործեց գիտութեան, իրաւանց և ալսն վերադ: Անտի լոյսը տարածեց և Գերմանիայի վերադ, որտեղ 14-րդ դարուց զինի համալսարաններ երեւեցան Կոլոնի Պրադ 1348 թ., որ Յուսեանների վրդովումների պատճառով Լաւպիդի ճիւղը տւեց 1409 թւականը:

Թէ գրավարժոցներն և քաղաքային ուսումնարանները, թէ համալսարանները չէին կարող անշուշտ մեծ օգուտներ տալ կամ լուսաշողիմութիւն ունենալ թղթի և գրչադիր դասաւորների անմատչելիութեան կամ

թանգութեան պատճառով: Շատ ժամանակ չ'անցաւ և ահա լուսնաց գիտնականները խոյս տալով թիւրքերի տիրապետութիւնից, անցան Խաւրիպ, իսկ ապա թղթադործութիւնը և տպագրութիւնը նպաստեցին զրաւոր հնութիւններն ի լոյս ածելու և հսկայական դարկ տւին ուսման, գիտութեան և լուսաւորութեան լաւաջադիմութեան: Զարգացման զօրաւոր միջոցները կալին—մտքերի կաշկանդանքների թօթափումը պէտք է հետեւէր անհրաժեշտաբար...

Հռովմէական եկեղեցականների հակադդալին բռնի վարչութիւնը, հակաւեռարանական ձգտումներն և վարարքարչ անբարոյականութիւնը չը կարողացաւ ալլ ևս իւր ներքին փթրանք մտքերի կաշկանդելով և ինքնախոհների հալածելով վարազուրել: Ոչ մի ղէպք չը կարողացաւ նրան սթափեցնել: Խաւրիպում երեւցան բողոքողներ եկեղեցականների աղէ անօրինակ անկման դէմ, որոնք թերեւս փրկէին Հռովմը և իրանց եկեղեցին, սակայն խարուլին և տանջանքը պսակում էր նոցա իբրև հերձաւորներ: Գեռ Արնօլդ Բրեսչիա բողոքի ուժգին ձայն բարձրացրեց Խաւրիպում, քարոզեց և իւր պարտքը կախադանի վերաջ վճարեց 1155-ին: Նոյն դարում երեւցաւ Պետրոս Վալդուս և բողոքի աւելի հիմնաւոր սերմն ցանց, հիմնելով Լիօնում մի առաքելա-քրիստոնէական համալնք, որն իննուկենտրոս III-ից սաստիկ ճնշման հանդիպեց, բայց և այնպէս նոքա տարածումն ունեցան Ֆրանսիայում, Իտալիայում և ապա Գերմանիայում: Լսելի ձայն բարձրացրեց 14-րդ դարում Վիկլիֆ Անգլիայում, որ իւր նախորդ բողոքողների (Սալիսբուրի, Բակօ և այլն) զօրաւոր լաջորդն էր, և գրեց պապի բռնութիւնների, կամապականութիւնների և ալլն դէմ, բայց հարկադրաւոր ծրարտունը կտրեց: Նոյն դրօշակը կրեցին Յ. Հուս Պրազայում և Սաւանարոլլա Ֆլորենցիայում և պապական կրակին լանձնելով ոչնչացան:

Ճշմարտութեան սերմերը ցանկւ էին, պապութիւնը ղենելով իւր հիմքը «դու ես Պետրոս և ի վերաջ աղղը վրմի շինեցից ղեկեղեցի իմ» խօսքերի սխալ մեկնած հետեութիւնների վերաջ և ապա իւր եկեղեցականներին շնորհալաճառութեան փերեղակներ դարձնելով և ձիգութիւնութեան անդունդի մէջ խորասուզելով, չէր կարող լարատեութիւն ունենալ. վաղ թէ ուշ ընդդիմութիւնը պէտք է զօրանար և ահա վերջապէս գերմանական քնաթարթաթի ազգը դարերի ընթացքում մոտաւոր ցնցումներ ստանալով՝ ինքնագիտակցութեան շարժում առաւ: Աւետարանի մտքերի հետ միացաւ ազգային գաղափարը, որ և բարձրացրեց օտարի լծի թօթափման դրօշակը: Շահասէր ժողովրդի համար կատաղելու միջոցներ ևս կալին՝ վանական-կալաւածքները: Խռովութիւնը հետեանք ունեցաւ և վերանորոգութեան առաջնորդները լաջողեցան ժողովրդի մի մասը Հռովմի բռնութիւնից ազատելու, ըստ որում լաւաջադիմութեան դարկ ստացաւ նոյն իսկ հռովմէական աշխարհը:

Հռովմէականութիւնը վիժեց նորակրօններին, որոնք ալժամ սկսան

ըստ կարեաց տարածել աւետարանը ժողովրդի մէջ: Յիկեղեցին դարձաւ ազգի և ժողովրդի սեպհականութիւն, ուսումն էլ անցաւ նոցա հոգատարութեան: Ուսումն որ մինչև այդ ժամանակ ժողովրդին անմատչելի էր և նրանից անջատ՝ տարածումն ունեցաւ և գիւրին ոճերի մշակմամբ, զանազան խոչընդոտների անհետացնելով և որ գլխաւորն է մայրենի լեզուի վերականգնացմամբ կամ շաւ ևս սոսա՞ծ՝ ստեղծակերպւելով շարմարեցաւ հում մտքերին: Մի երկրում, որտեղ թէ եկեղեցական պաշտամունքները թէ ուսման, դրագիտութեան մէջ ժողովրդի ականջին խուժաղութ, բոլորովին օտար, մայրենի լեզուի հետ ոչինչ շարաւերութիւն չ'ունեցող լեզու էր կիրարկութեան մէջ՝ նորովեւ մայրենի լեզուն և ամենաչն շարաւերութիւն թէ առ Աստուած, ուսումն և գիտութիւն և թէ դէպի միմեանց գիտակցական կացնել, — աչք արդէն մի աշնայիսի մեծ գործ էր, որ պակաս լեզափոխութիւն չը պիտի մտցնէր կեանքի մէջ: Սակայն սկզբում մայրենի լեզուն չ'արտաքսեց հիմնովին լատինը. շատ տեղեր դեռ ևս ի վարդի էր վերջինը, մանաւանդ չը կորցնելով իւր ազդեցութիւնը թէ հռովմէական դպրոցների նոր շարժումից և թէ Պետրարքայի ոգևորած մարդասէրների (հումանիստ) լոյն և լատին գրականութիւնը ուսումնասիրելու տենչանքից զարկ տալով: Իսկ ապա Կոստանիկեանների փորձերն, աստղագիտական և այլ գիւտերն ուղեցիկն բանասէրների մտքերն առ բնախուզութիւն, որով բացւեց գիտութեան մի նոր ասպարէզ:

Այս նոր ուղղութիւնը բարերար հետեանք ունեցաւ փորձի և զննութեան աշխարհը բանալով, որ պարունակում էր իւր մէջ նոր իմաստասիրութեան սաղմերը. այդ երեաց առաջին անգամ իւր փոքր ի շատէ զարգացման մէջ 1620 թիւն Բակօ Վերուլամ անգլիացու գրաւորում: Այնուհետև մանկավարժութեան զարգացումն ևս սկիզբն առաւ այդ ուղղութեան ազդեցութեան տակ: Բակօն՝ Անգլիայի Նդիսաբէթ թագուհու կնքապահապետի որդին՝ ծնաւ 1561 թ., ուսումն ստացաւ Պարիզում և ապա հասաւ նախարարութեան ատոյծանի Յակոբ Ա. ի օրով: Նա զնում է գիտութեան մէջ 3 շրջաններ, ըստ որում և մեր ճանաչողութեան երեք առարկաներ՝ Աստուած, բնութիւն և մեր սեպհական էութիւնը: Բնութիւնը ներկայացնում ենք մեզ տնմիջաբար, Աստուած՝ բնութեան միջոցով — ապա միջնորդաբար, անդրադարձաբար մեզ ինքեանցս: Այսպէս, այդ մեծ մտածողը աստուածային բանի՝ բացնութեան վերայ է զնում իւր ճանաչողութիւնն Աստուծոյ: Նորա գլխաւոր նշանակութիւնը «առաջադաշական» (գեներալիական) ոճն է բնական գիտութիւնների շրջանում, ըստ որում պիտի տալ սկիզբը, տարրականը և ապա մէկ կէտից մէկն անցնել չափորդաբար. նա ասում է նոյնպէս, որ ուսուցումը հպեցողական պիտի լինի, «մարդիկ պիտի սովորած և ձեռք բերած հպեացքները առ ժամանակ թողնեն և դառնան իբրև նորածին մանուկներ զննական պարզ իմացքով դէպի աշխարհը», ուրեմն իրանց բաց աչքերով և ոգով կենդանի բնութիւնը

դիտեն: Այսպիսով Բաղն մանկավարժութեան իրադիտական (ընտանական) ուղղութեան հայրն է համարուում: Ըստ աստուածալին բանին, իշխել երկրի վերայ, ճանաչել իրերի զօրութիւնը և նոյա ինքեան օգտակար կայցնել,— այս եղաւ զխտութեան շրջանաբար սկզբունքն, որ տւեց Բաղօ Վերուլամցին: Այնուհետեւ մանկավարժութեան ճանապարհ շաւղեց Յովհանն Ամուկումենիոս, որ Պատարացոյ լարանման նախորդն է. ալդ «նախատեսն մանկավարժների մէջ» ծնաւ 1592 թ.-ին, ըստ նոր կենսագիրներին Ունդարիալի (Մաճառաստան) Մեհրեն գիւղում, ուսումը կատարելագործեց ի Հերբոյն և Հալեքերեղ. Նա նւիրելով դպրոցական գործին, անօրինակ շրջապէսութեամբ, մտախոհութեամբ և հիմնաւորութեամբ մտահոգ եղաւ ուսուցումը վերակերպելու: Հաստատուն հաւատքով քրիստոնեայ էր նա, որի ուրախութիւնը Աստուծոյ մօտիկ լինելն էր հոգով և ամենալն մտածողութեամբ: «Ինչպէս Մեծն Աղէքսանդր, ասում էր նա, որն երբ Հընդկաստան արշաւեց, իւր բոլոր աւելորդ ռազմագործիներն ալիւ տւեց, ալնպէս ևս ես պիտի ալս կեանքի բաղմաթիւ անկարեոր հոգսերը տակաւ առ տակաւ ինձնից թօթափեմ և նւիրեմ մէկ կարեւորին և եթէ Մի խղճուկ խըճիթ բաւ է ինձ իբրև բնակարան: Իմ գրադարանս պիտի կազմէի աստուածալին երեքկին գրքերից՝ չարտնութեան, բնութեան և խղճի»: «Մէկ անհրաժեշտի» վերայ էր կանգնած նորա ամբողջ մանկավարժութիւնը (unum necessarium) և նորա մանկավարժական հիմնասկզբունքն էր «Ակիղը իմաստութեան՝ երկիւղ Տեառն»: «Պիտի ցոյց տալ մանուկներին, ասում էր նա, Աստուծուն որոնել, Նրան հնազանդ լինել և ի վեր բան զամենալն սիրել և ալդ շատ վաղանից սկսելով: Քո՛ղ չը կարծեն ոմանք, թէ նոքա անհասկացող են. եթէ սկզբում չը հասկանան թէ ինչ են անում, ապագայում կը գալ և հասկացողութիւնը»: Երեխաներն Աստուծոյ որդիներն են, որոնք մկրտութեամբ լնտ են տրուում Արարչին և Փրկչին. կանխապէս պէտք է նոյա սովորեցնել, որ մեր զօրութեան նպատակն է ոչ թէ ժամանակաւոր, ալ լաւիտենական կեանքը, մինչ ժամանակաւոր կեանքը նախապատրաստութիւն է լաւիտենականին.... Ուստի պատանիները պէտք է առ տն ուղղւին, որ ինչ առ Աստուած է տանում, ալն է՝ Ս. Գրքի ընթերցանութիւն, պաշտամունքների ներկայութիւն և բարեկարգութիւն: Հաւատք, սէր և լոյս—այնա նոյա ուսման հիմնակէտերը:

Կումենիոսին է պատկանում՝ կրթութեան ձևը մարդկալին ունակութիւններից դուրս բերելու զազաւիարը, որին հետեւեցին Ֆրանկէն և Պատարացիներ: Նա բաժանում է ուսուցումը 4 աստիճանի՝ մանկութեան, երկսայութեան, պատանեկութեան և երիտասարդութեան, ըստ որում լուրաքանչիւրի համար զատ ուսումնարան—1) մայրական կրթարանը (schola materna), 2) գերմանականը (schola vernacula), 3) գիմնազիա (schola latina) և համալսարանը (Academia). առաջինը ամենքի տանը պէտք է լինի մինչև 6 տարեկան մանկան համար, երկրորդը լուրաքանչիւր համալսարան

6—12 տարեկաններն համար, երրորդն ամենայն քաղաքում 12—18 տ. և համալսարանը գաւառում 18—24 տ.: Գլխաւոր տեղն է բռնում մայրականն, որտեղ «առաջին 6 տարեկան միջոցին երեխաներն մէջ ամենի հիմքն է դրւում»... Նախ ծնողները պարտ են բարի օրինակ լինել, ապա մանուկների իմացութիւնը՝ բարւոյն, գեղեցկին, կանոնաւորին ընդլայնել, բոլոր ուսմունքների հիմքերը տալ—պատմութեան, աշխարհագրութեան, երաժշտութեան, ճարտասանութեան և այլն, մանաւանդ շրջակայքը և հանդիպած իրերը դիտել սովորեցնել, ամենաչնչին իրերն անգամ աչքաթող չ'անելով:

Նա տարբերութիւն կամ որոշումն չէ դնում հասակների և դիրքերի միջև. հարուստ, աղքատ, մանուկ, պատանի, տղայ, աղջիկ—ամենքն էլ պէտք է ուսանին, ամենքն էլ հաւասար են Աստուծոյ առաջ՝ ամենքն էլ պէտք է ձգտեն աստուածանմանութեան և իրանց ապագայ կոչման ընդունակ դառնան: «Ամենքն էլ պէտք է ուսանին ամենայն ինչ. իւրաքանչիւր մարդ մի մանրաշխարհ է (միկրոկոսմոս)»: Ոչ թէ իւրաքանչիւրին մի գիտութիւն հիմնելու կարողութիւն տալ պէտք է, այլ ամենքն էլ պէտք է անպէս ուսուցւին, որ իրերի հիմքերին, ցարաբերութեանց և նպատակներին ուշադիր լինին, նկատել կարենան, որպէս և սահմանաւած են ոչ թէ դիտող, այլ գործող լինելու այս աշխարհում: «Գպրոցներն, ասում է նա, արհեստարաններ են մարդասիրութեան, որոնցում աշխատում են որ մարդիկ ճշմարիտ մարդիկ լինին, ալսինքն հոգով իմաստուն, ձեռնարկութեան մէջ ճարպիկ և սրտով երկիւղած»: Ինչ որ հարկաւոր չէ այս կամ այն կեանքին, պէտք չէ ուսուցանել: Հարկաւ, ժողովրդական դպրոցները պէտք է աղղալին լինին. միջնակարգում պէտք է վարժեցնեն ի միտ առնւած բոլոր իրերի պատճառաբանական առընչութեան հասկացողութիւնը և դատումը տրամաբանութեան, քերականութեան և ճարտասանութեան և այլն միջոցով, ի հարկէ ըստ հիմանց և սկզբանց գիտութեան և արեւստի: Ուսուցման մէջ խիստ անցնել ներքինից արտաքինը, ընդհանուրից մասնաւորը, աստիճանաբար, առանց ոտտիւնների, դժւարից հեշտը, սակաւով շատանալ, չը շտապել, կանոնի և կարգի տակ վարել, ակներև օգտակարը տալ, բաց ամենայն ինչ իւր ժամանակին—այս է Կոմենիոսի գլխաւոր ուղեցույցը, որ ցոյց է տալիս մեղնոյն խիստ ընդլայնել: Նորա աղկանոնը պէտք է ոսկէ տառերով գրել՝ omnia sponte fluant absit violentia.

«Պէտք է նախ զգալութիւններն վարժել, ապա վիշտութիւնը, քնտոյ հասկացողութիւնը և ի վերջոյ բանադատութիւնը», հիմնւած հոգու երեք կարողութիւնների վերաջ իմացք (nosnanie), հասկացողութիւն և միտք: Հասկացողութեան չարակից է խօսքը, «պէտք է սովորեցնել ոչ միայն հասկանալ, այլ ընդ նմին և հասկացածը արտայայտել և բանավարել»: ալ և սովրել ասածը հասկանալ:

Ուսման ընթացքում ստորին դասարանները պէտք է նախապատրաստ լին

լինին, վերինները կրկնել տալով մտապնդին: Ոչ թէ շատ բան տալ, այլ հաստատուն և չափորոշմամբ—non multa, sed multum!

Բոլոր ուսուցումները պէտք է փորձնական լինին, առընչական առարկաները զուգարգւած և ամենայն ինչ վարժութեամբ: Վերջապէս վիշենք, որ Կոմենիոս իւր բանահիմն էր արել Ծն. Բ. 19, որում Ադամ անուններ է տալիս կենդանիներին, բաւց կարճ և պարզ:

Մանկավարժութիւնն իւր ալս ծաւալման և ծաղկման մէջ էր, երբ երկրի խաղաղութիւնը կրկին ալիկոծման հանդիպեց. երեսնամեա պատերազմը, հռոմէականներէ ալդ սոսկալի զրգուութիւնը տալին ու վրալ արաւ ամբողջ երկիրը, սակաւն վերջացաւ առանց բռնապետական հետեանքների: Երբ 1648-ին խաղաղութիւնը տեղի ունեցաւ, իննոկէստ պապը նշովեց Նպատակաւարմար պատերազմի ալդ դադարը և խաղաղութիւնը չ'եղած հրատարակեց, ամենքին աղատ հրատարակելով զաշնադրութեան բոլոր լօղւածներէց. դորան հետեց սովը, մարդակերութիւնն և ընդհանուր լուսաշածներէց. դորան հետեց սովը, մարդակերութիւնն և ընդհանուր լուսաշածներէց, որ մեծ հարած տաւ երկրի բարօրութեան և հանգստութեան: Ալդ թշուառութեան ժամանակ Սաքս-Գոթալի դուքս Էրնստ երկուշածն էր (1640—1675), որ առաջինն ալս խառն հանգամանքներում նորոգեց ուսումնարաններն իւր երկրում և ուշք դարձրեց վարժապետների զարգացման: Ալդ ամի մանկավարժ էր իշխանների մէջ և իշխան մանկավարժների մէջ, սլոք ուստալ և խոհուն անձը միակն եղաւ իւր գործերով, որ իրապէս ձեռք զարկեց ժողովրդին լոյս մատակարարելու և ալդ նրան ալնպէս չաջողեց որ առած էր դարձել թէ՛ աղւթս Էրնստի ղեղձուկներն աւելի ուստալ են, քան աղնականներն ամբողջ Գերմանիալում: Նա գահ բարձրանալով, ալցեւեց բոլոր դպրոցները, հանդիպեց Արնօլդ Բալհէրին, որին և հրաւիրեց Գօթալի գլխնաղիալի տեսչութեան և իւր իսկ խորհրդակցութեան: Բալհէրը մշակեց ուսուցման ձեւը, որ և առաջին անգամ հրատարակեց 1648-ին, որում ցոյց էր տրած թէ ինչպէս պէտք է ժողովրդաւակեց 1648-ին, որում ցոյց էր տրած թէ ինչպէս պէտք է ժողովրդական դպրոցներում ղիւրապէս աւանդել զանազան առարկաներ: Ապա դուքսը հաստատեց մի նոր կանոնադրութիւն, ըստ որում բոլոր մանուկները թէ տղալ թէ աղջիկ պէտք է դպրոց ուղարկէին և քահանան նոյա անունները պարտաւոր էր որոշեալ մատենում արձանագրելու: Իսկ եթէ ծնողներն ուշացնէին, պարտ էին առաջին ժամի համար մէկ գրօշ (5 կոպ.), երկրորդին 2 գրօշ, երրորդին 3 և ալն վճարել, իրրն տուգանք: Դրոցներէ հոգան էլ վերաթողեց համալնքներին և հողաբարձուններին, որոնք պարտաւոր էին օր ըստ օրէ բարեկարգել և բարենորոգել թէ շինութիւնը թէ ուսման ամենալն պարագաները. նա գրեց՝ «ով իրաւունքներ ունենալ է ուղում, նա պէտք է պարտիք ևս չանձն առնէ»: Իւր չաջողներին ևս կտակեց մի ուսուցչանոց հիմնել:

(Կը շարունակուի)

Ք Ն Ն Ա Դ Ա Տ Ն Ե Ր Ի Ն

Ե. ՄԱԴԱԹԵԱՆԻ

Սրանից մի քանի ամիս առաջ մեր բանասերների ուշադրութեանը ես առաջարկեցի իմ անդրանիկ քննական փորձը՝ «Փառասոս Բուզանդ»։ Համոզւած լինելով, որ աղղ ամենանշանաւոր, բայց և ամենից քիչ ուսումնասիրւած հալ պատմիչներից մէկին վերաբերեալ հետազոտութիւնս ղերծ չի լինիլ նոյն խել խոշոր պակասութիւններից, ես աջնու ամենաշու սովորական ներողամտութեան փոխարէն սպասում էի խիստ և անաչառ քննադատութեան, ինչպէս ասել եմ նաև գրքովիւ ներածութեան մէջ։ Նշան մարդիկ, որ աչքաթող արին իմ սղ հրաւէրը և բաւականացան համառօտ գրախօսական նկատողութիւններով կամ իմ խեղճ գլուխը գովելով, բայց բարեբաղդաբար աւելի շատ եղաւ աջնալիսիների թիւը, որոնք կամեցան կամ ցոյց տւին թէ կամենում են լրջօրէն վերաբերել գործին, որոշելով իմ աչխատութեան խակական արժէքը և լոյս սփռելով իմ չօչափած մութ խնդիրների վերաջ։ Նթէ առաջին կարգի քննադատներից չնորհակալ պիտի լինիմ միաջն ևս, երկրորդ կարգի կրիտիկոսներին՝ ինձ հետ միասին երախտապարտ պիտի լինի նաև բանասէր հասարակութիւնը։ Խնդիրը աջն է միաջն թէ սրքան լաջողութեամբ են կատարել իմ լարգելի կրիտիկոսները իրանց լանձն առած Դատասխանատու գերը։

Փառասոսին վերաբերեալ խնդիրները պտտում են հետեւեալ երեք հարցերի շուրջը. նախ՝ թէ ով էր Բուզանդ, երկրորդ՝ թէ ինչ լիղուով պատմագրեց, և երրորդ՝ թէ ինչ գրութեան մէջ է հասել մեղ նորա պատմութեան ընագիւրը։ Իմ ներկալ լացատրութիւնը գրւած է հէնց աջն առարկութիւնների առիթով, որոնցով ոմանք կարծում են խախտել իմ տեսութեան հիմքը։ Ընթերցողը կը ներէ ինձ, որ ստիպւած եմ ալտեղ երկրորդել գրքովիւ մի քանի կէտերը։

Փառասոսի ծագման խնդիրը լուծելու համար՝ անհրաժեշտ է ուշադրութիւն դարձնել մանաւանդ հետեւեալ հատւածի վերալ, որ գրած է Բուզանդարանի վեցերորդ գլրութեան ցանկի վերջում. «Ատորտ ամենաջն

պատմութեանց չաղաղս իմ տեղեկութեան, որք մի անդամ զմատեանս ընթերցողք, տունք տասն՝ համարական թուօք»։ Այս հատուածը զիտնականները հասկանում էին աճպէս, իբր թէ պատմիչը իւր աշխատութեան վերջում տեղեկութիւն է տւել իւր մասին. ուստի չը գտնելով այդ տեղեկութիւնը, ենթադրում էին թէ Բուդանդարանի վերջից պակաս է տասը տուն։ Իմ փորձի մէջ դռն հատածին ես տալիս եմ տարբեր մեկնութիւն. «Իմ մասին տեղեկութիւններ բովանդակող բոլոր գլուխներինց չեսոյ, ընթերցողներդ կը գտնէք թուով տասը գլուխ», և այդ է Փաւստոս եպիսկոպոսին և նորա եղբօր նւիրած գլուխներին չաջորդող չօղածների թիւը։ Ես չեմ տւել այդ հատուածի բառացի թարգմանութիւնը, այլ ներկայացրել եմ միայն միտքը (եր. 6), բայց և աճպէս ես պատրաստ եմ պատասխանել եմ կրիտիկոսներին ¹⁾, որոնք քննադատում են իմ այդ մեկնութիւնը, որպէս բառացի թարգմանութիւն։ Ինձ ասում են. 1) Ինչո՞ւ Փաւստոս ցանկի վերջին է դրել այդ նախադասութիւնը, եթէ պատմութեան վերջին չը պիտի տար իւր մասին տեղեկութիւն։ «Եթէ հինգերորդ գլխոյն մէջ պիտի կատարէր իւր խոստումը, — նկատում է նոյնպէս «Հանդէս Ամսօրեայ» քննադատը, — ցանկին մէջ ալ բնական էր որ Ե. գլխոյն տեղը դրէր այս ծանօթութիւնը։ Աւելի բնական է կարծել թէ՛ որովհետեւ Փ. գլխոյ ցանկէն անմիջապէս ետքը դրած է այս խոստումը, ճշդիւ հոն ալ պիտի գտնէր գրւած, աշխնքն գրոց վերջը, և իբրեւ չի չա տ ա կ ա ր ա ն»։ Զարմանալի լօգիկա. ուրեմն այդ հատուածի միտքը կախւած է իւր տեղից և ոչ թէ աճ բառերից, որոնք տալիս են նախադասութեանը իմաստ... Եթէ իւր կարծիքը քննադատը համարում է աւելի բնական, հետեւաբար, նոյն խնդիր տեսակէտից, բնական է նաև իմը։ 2) Ինձ ասում են, տուն չէ նշանակում գլուխ։ — Թարգմանեցէք տուն. բանի էութիւնը դրանից չի փոխւել։ Պատմիչը տուն է անուանում Զ. զպրութեան գլուխները սկսած Բ. գլխից, որովհետեւ դրանք բոլորն էլ, ունենալով մի ընդհանուր պէս լինում են սովորաբար ոտանաւորների կամ սաղմոսի տները։ 3) Ինձ ասում են. հինգերորդ գլխից չեսոյ տասըմէկ գլուխ է դալիս և ոչ տասը։ — Բայց չէ՞ որ պատմիչը ասում է. «ստորոտ ամենաչն պատմութեանց չաղաղս իմ տեղեկութեան», և միայն վեցերորդ գլխից ենք մենք տեղեկանում, որ Փաւստոս «ազգով հոռում» էր։ Ինձ ասում են. 4) եթէ տեղեկութեան բառի փոխանակ տեղեկութիւն լինէր, աճ ժամանակ իմ մեկնութիւնը ախալ կը լինէր։ — Այո, բայց չալտնի է որ բոլոր զրչադիրներում

1) Իր. քոյկի մասին հրատարակեցան յօդածներ հետեւեալ պարբերական հրատարակութիւններէ մէջ. «Մուրճ» 1890 թ., № 1. «Աղբիւր» 1890 թ., № 1. «Արաքս» 1889 թ., № 2. «Հանդէս Ամսօրեայ» 1890 թ., № 3. «Արձագանք» 1890 թ., № 4, 6. «Նոր-Ռար» 1890 թ., № 38.

տեղեկութեան ենթ կարգում, և չը կա մի հատիկ զըջաղիր տեղեկութիւն վարկանառով:

Ապացուցանելու համար, որ Փաւստոս լուծարէն է պատմադրել, ևս 1) հաստատել եմ, որ Նորա երկը չորրորդ դարու գործ է, որովհետև պատմութեան լաւաջարանում ակնարկած թագաւորների շարքը՝ Զ. դարութեան մէջ վերջանում է Խոսրովի և Արշակի անուններով, իսկ «ղլխաւոր հայկականները» շարքը՝ Ասպուրակէսի անունով, որի հովութեան տնօրէնութիւնը չէ որոշւած (եր. 13): Այս առիթով «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի քննադատը նկատում է. «Եթէ կը զօրէ ալս ցուցումն, ապա ուրեմն Խորենացի ալ 441-ին գրած լինցուցած է իւր պատմութիւնը, վասն զի մինչև ալն ժամանակ կը հասցնէ իւր աւարտարանութիւնը»: Սակայն ալս ակնյալտնի թիւրիմացութիւն է. իմ ասածը ալն չէ թէ՛ որովհետև Փաւստոս մինչև Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան ժամանակն է հասցրել իւր պատմութիւնը, ուրեմն հէնց ալ ժամանակն է վերջացրել է իւր գործը: Այդ եղբակացութիւնը ես դուրս եմ բերել Բուղանդարանի լաւաջարանի («խոստարանութեան») և վեցերորդ դարութեան («աւաջարանութիւն վճարման») զուգադրութիւնից: Յաւաջարանում պատմադիրը խոստանում է հասցնել իւր պատմութիւնը «մինչև ի վերջին ժամանակն...», իսկ Զ. դարութիւնից երևում է, որ ալ «վերջին ժամանակը» Խոսրովի և Ասպուրակէսի ժամանակն է: Քննադատի մէջ բերած Խորենացու օրինակը չառ անշաջող է. ալ կը նշանակէր վէճ բանալ քերթողահօր վերաբերեալ մի շարք խնդիրների մասին, որոնք կարօտ են առանձին հետազոտութեան:

2) Ես քննադատութեան եմ ենթարկել ալն կարծիքը թէ չորրորդ դարում հայերէն գրելու սովորութիւն կար՝ պարսից, լուծաց, և ասորոց գրերով: Փոխանակ քննելու իմ բերած փաստերը, «Արաքս»-ի քննադատ պ. Նումէնը (էջ 120—121) ընդհանրացնում է խնդիրը և մատնանիչ է լինում Վիկտոր Լանդլուալի հեղինակութեան վերաջ որպէս զի հաստատէ, որ «Ե. Մ. (իմ նշատութիւնը) հալոց հին գրականութեան հետ լաւ ծանօթ չէ», և որ ինքը՝ պ. Նումէն՝ Վիկտոր Լանդլուալի Collection-ի լաւաջարանը կարդացել է, ուրեմն «հալոց հին գրականութեան հետ լաւ ծանօթ է»...

3) Պրօֆ. Պատկանեանի ալն կարծիքի առիթով թէ Բուղանդարանը կարող է թարգմանւած լինել ասորերէն թարգմանութիւնից, ևս նկատել եմ որ ալն ենթադրութեանը կշիռ տալու համար հարկաւոր էր մէջ բերել Բուղանդարանից՝ խորթ ասորաբանութեան օրինակներ, իսկ ինքս, իմ կարծիքս հաստատելու համար, առաջ եմ բերել մի երկու լուծաբանութիւն և մի քանի սակաւ զործածական լուծարէն բառեր: Ես առանձին նշանակութիւն եմ տւել ալն հանգամանքին՝ որ Բուղանդարանում Վահագնը Հերակլ է անուանւած, իսկ նախարար բառի փոխարէն մի քանի անգամ կարդում ենք սասարապ: Ինձ աւարկում են թէ ալն բառերը կարող էին լի-

նել և հալ ժողովրդի բերանում («Նոր-Գար», № 38):—Այն, բայց խնդիրը այդ չէ. լուծարէն բնագրում միայն Հերակլէս է եղել, իսկ թարգմանիչը մեկնել է այդ անունը «Հերակլալ՝ ալսինքն Վահագնի» (Գալր. Գ. դէ. 14): Դիցուք, սա առաջ բառը կարող էր նմանապէս ծանօթ լինել ժողովրդին, բայց ինչով մեկնենք որ նորն իսկ Բուզանդարանում անհամեմատ աւելի լաճախ է գործածւած նախարար բառը:

4) Ես պնդել եմ, որ իւր ձևով և բովանդակութեամբ Բուզանդարանը սահմանւած է երևում ընդարձակ չրջանի ընթերցանութեան համար. այդ պատճառով նորա լեզուն քիչ ունի օտարարանութիւններ և աւելի բնական է քան մեր «կլասիկական» բարբառը, որ անմատչելի է եղել ժողովրդի մեծամասնութեանը: Այդ ասելով ես մտքովս անգամ չէի կարող անցկացնել թէ մի նոր բան եմ ասում: Բանից դուրս է գալիս, որ այդ quasi «համարձակ և նորագիւտ դադարարը» զայրացրել է իմ գիտնական քննադատներին: Ես չեմ պաշտպանիլ ինձ, թող խօսէ պրոֆ. Ք. Պատկանեանը, որի աւտօրիտէտը, կարծում եմք, չեն ժխտում նաև իմ քննադատները. «Этотъ литературный языкъ, Востаникъ,—ասում է հանգուցիալ պրոֆէսորը, даже и въ IV вѣкѣ, не былъ народнымъ и живымъ. потому что съ тѣхъ поръ и до самаго нашего времени онъ не развивался далѣе и остановился при тѣхъ грамматическихъ формахъ, какія мы встрѣчаемъ въ немъ въ началѣ IV (?) вѣка. Видно по всему, что это былъ искусственный языкъ, который былъ въ употребленіи при дворѣ и канцеляріяхъ». (Исследование о составѣ армянскаго языка, стр. XIV).

Հիմնելով պատմիչի խօսքերի վերադ («է ինչ մեր պատմութիւն՝ որ առաջին է, և է ինչ՝ որ վերջին է»), ես ապացուցել եմ որ Փաւստոս զրեկ է նաև հայոց հեթանոսական պատմութիւնը, որ մեր ձեռք չէ հասել: Փոխանակ ցոյց տալու իմ սխալը, «Հանդէս Ամսօրեալ»-ի քննադատը խորհրդաւոր եղանակով նկատում է. «խնդիր մեծ է թէ ինչ է ճշդիւ իմաստն այս խօսքերուն»: Պ. Փարամեանը չէ «կարծում» որ «կարելի լինի ասել, որ նորա պատմութեան մի նշանաւոր մասը կորել է, քանի որ դորա հակառակ է խօսում Փարպեցու խիական լաւաջարանը: Դիւրութեամբ կարելի է ընդունել,—չարունակում է «Արձագանք»-ի կրիտիկոսը, որ այդ առաջին զլուխը խմբագիր-թարգմանչինն է և ոչ Փաւստոսինը, որով խնդիրը լուծւած կը լինի» («Արձագանք», № 6, էր. 8): Ինչպէս տեսնում էք, պ. Փարամեանը նմանապէս նեղութիւն չէ տալիս իրան մտածելու թէ «ինչ է ճշդիւ իմաստն այս խօսքերուն» և դիւրութեամբ ընդունում է մի ենթադրութիւն, որ ոչինչ հիմք չ'ունի և հակասում է նորն իսկ իւր աջ կարծիքին թէ Բուզանդարանը բովանդակում էր մի քանի աղբերի պատմութիւն: Բայց ինչո՞ւ հիպոթէզներ սխալ կրիտիկոսը չէ ուղղում ընդունել, որ Փարպեցու ձեռքի տակ եղած օրինակում կարող էր պակաս լինել Բուզանդի պատմութեան մի մասը:

Այս հիմունք չեմ տեսել պնդելու թէ փառատուր բնագիրը լի է օտարամուտ գրածներով, քանի որ էական տարբերութիւն չը կա մեզ չափնի գրչագիրների միջև: Իմ կարծիքի դէմ փաստերով լինելու փոխարէն, իմ քննադատները բողոքում են ենթագրութիւններով: Ի հարկէ, ամեն ոք ազատ է ունենալ իւր կարծիքը և ես հարկ չեմ տեսնում գերադասելու իմ հակառակորդների սուբիեկտիւ տեսակէտը:

Սրանով ես պէտք է վերջացնէի խօսքս, եթէ կարելի լինէր լռութեան տալ այն անփութ վերաբերութիւնը դէպի կրիտիկոսի ծանր պաշտօնը, որ աչքի է ընկնում իմ փորձի առիթով գրած մի երկու լողաձուռ և որ բացառիկ երևութ չը լինելով մեր մամուլի մէջ, արժանի է վիշատակութեան: Բանն այն է, որ իմ կրիտիկոսներից ոմանք, բացի իմ գրքուկի թույլ կողմերը վիշատակելուց, ձգտում են ցոյց տալ, որ աւելի վիտեն քան որ վիտեն իսկապէս և աղջ նպատակով գործ են դնում ներքի և աններքի միջոցներ: Ներքի եմ համարում ես, երբ քննադատը չեղում է բուն հարցից, մանրամասն է կանգ առնում մանր խնդիրների վերաջ և կրկնում է վաղուց չափնի և ձանձրալի դարձած ճշմարտութիւններ: Բայց աններքի է հեղինակի խօսքերն աղաւաղելը, նրան չը հասկանալու դժուր և բանագործութիւնների անելը... Այս մէջ կը բերեմ մի քանի փաստեր:

»Արաքս«-ի սրախօս քննադատ պ. Նումէնը, նկատելով որ իմ գրքուկի մէջ լանձախ է դործածւած համարեալ բառը, իւր կողմից աւելացնում է. »Մենք ես մեր կողմից նկատում ենք, որ Պ. Ս. Մ. Նույնպէս համարեալ թէ առանց աւելի հարկաւոր գրքեր կարդալու լանձն է առել փառատու Բուզանդացուն քննադատել. հակառակ դէպքում չէր համարձակի, ի միջի ալոց, Փ. Բուզանդացու և Աղաթանգեղոսի պատմութիւնների մէջ նմանութիւն ելրակացնել այնպիսի հտուածներից (էջ 34), որոնք կարող էին չիշալ պատմութիւնների մէջ սպլուկել Ս. Գրքից, օրինակի համար՝ »Ո՛վ չափեաց զերկինս« և այլն հանւած է Նոալի գրքից, գլ. խ. 12^ա: Այն ինչ արժէք միայն չիշել իմ նոյն եր. 34 ծանօթութիւնը, որտեղ ասւած է. »Նիթ չենք սխալուում, առաջին հատւածը ունի և Նորին, իսկ վերջինը (իման »Ո՛վ չափեաց զերկինս« և այլն) կա և Ս. Գրքում«:

»Արձագանք«-ի կրիտիկոս պ. Քարամանը, միանգամայն լանդէպս մէջ բերելով Ղազար փարպեցու պատմութեան լռաւջաբանի վաւերականութեան խնդիրը, նկատում է. »Չարմանալու է արդարեւ, որ յարդ ոչ ոք ուշադիր չէ եղել փարպեցու լռաւջաբանին, որի անկող և բաղմաթիւ ընդմիջարկութիւններով խանգարւած լինելը ոչ ոք չէ նկատել«: Այս բոլորից բուն խնդիրը մեզ չէ գրադեցնում, բայց թէ որքան իրաւայի է պ. Քարամանի նկատողութիւնը, ընթերցողը կարող է գտնել, կարդալով պ. Խալաթեանի »Ղ. Փարպեցի և գործք նորին« աշխատութեան երես 55—57 ¹⁾:

1) Ի դէպ յիշենք նոյն կրիտիկոսի մի ուրիշ համանման վարմունքը նոյն պ.

Նորն պ. Քարամանը նկատում է. «Պ. Մ. Փաւստոսի հեղինակութիւնն չ'ունենալը բացատրում է նրանով՝ որ նա ճապաղ լիզուով է գրած, չորն ժամանակադիր է և հակակաթողիկոսական ձգտումն է ցոյց տալիս. համաձայնելով այս պատճառաբանութեան, ես (այսինքն Քարաման) առաւել մեծ պատճառ եմ համարում նորա հեղինակութեան անկման արն հանգամանքը, որ Խորենացու պատմութեան անհամաձայն էր պատմում, ուստի ինքն ըստ ինքեան խոտելի էր այն պատմագիրներին, որոնք Խորենացու աշակերտներն էին ամենքն ես» («Արձագանք», № 4, էջ 10): Ահա ինչ եմ ասել ես իմ փորձի ներածութեան մէջ (եր. II). «Կարդալով մեր միջնադարեան պատմիչներին, միեք նկատում եմք, որ Փաւստոսի երկասիրութիւնը նրանց համար ծառայել է միայն որպէս երկրորդական աղբիւր: Այն սակաւաթիւ վկայութիւնները, որ քաղում են նրանք Բաղանդարանից, մեծ մասամբ այն տեսակ իրողութիւններ են, որոնք ուղղակի չեն հակասում Մովսէս Խորենացու պատմութեանը: Առհասարակ քերթողահօր հեղինակութիւնը անհամեմատ աւելի բարձր է եղել հին հայոց գրականական աշխարհում»:

Այնքան է որ պ. Քարամանի խօսքերը հիմնած են իմ խօսքերի վերաջ. բայց զուր է նա կարծում որ եթէ Խորենացու հեղինակութիւնը բարձր էր, ուրեմն Փաւստոսի վարկը ընկած պիտի լինէր: Աւելի մօտ կը լինէինք ձգարտութեանը եթէ ասէինք՝ որովհետեւ Խորենացին Բաղրատունեաց պատմիչ է, այդ պատճառով նրան հետեւել են այն հալ պատմագիրները, որոնք ապրիւ և գործել են Բաղրատունեաց թագաւորութեան շրջանում կամ Բաղրատունի իշխանների անմիջական հովանաւորութեան ներքոյ, իսկ այնուհետեւ այն մեծ համարումը, որ մեր նախնիք ունէին քերթողահօր անմահ գործի մասին, անցաւ աւանդաբար սերնդէ սերունդ մինչև մեր օրերը:

Նկատելով որ Փաւստոսի ձեռագիրների մասին ես չատ քիչ եմ խօսում, պ. Քարամանը աւելացնում է հետևեալ լանդիմանութիւնը. «Այդ առաւել ես պահանջելի էր պ. Մ.-ից, որովհետեւ գտնելով Էջմիածնում և Վիեննայում՝ շատ չարմար առիթ ունէր Փաւստոսի ձեռագիրները աչքէ անցնելու»: Նախ՝ ես ըստ իմ թոյլ կարողութեան ուսումնասիրել եմ Էջ-

Թարթեանի նկատմամբ: Մօսկայի Հնագիտական ժողովի նիստերէց մէկում պ. Խալաթեանը կարդացել է մի աւփերատ Հին Հայոց նորագիտ Անգեղ չատուածի մասին: Այդ աւփերատի բովանդակութիւնը յայտնի եղաւ նաեւ պ. Քարամանին «Արձագանք»-ի այս տարւայ տուածին համարում հրատարակած մի զեկուցումից, որտեղ է մէջի այլոց յիշւած է պ. Խալաթեանի այն ապացոյցը թէ «Սեբէոս Հայոց պատմագիրը... նոյնպէս Անգեղին աստուած է կոչում»: Բայց արեւ ու տեսէք, որ «Արձագանք»-ի կրեւիկոսը նոյն լրագրի միջոցով մի և նոյն պ. Խալաթեանի ընդած փաստը ցիտառով հանդերձ հարկ է համարում հրատարակել, որպէս ազնիւ ու ապացուցութիւն, որի մասին «Արձագանք»-ի № 1 զեկուցման մէջ երբ թէ խօսք չէ եղել! (Արձագանք, № 3)

միածնի մատենադարանի գրչադիրներին երեքը, ինչ վերաբերում է Վիհնային, պ. Քարամեանին լալտնի պիտի լինէր, որ աղտեղ փաւստոսի գրչագիր չը կալ: Վերջապէս, աղտեւակ լանդիմանութիւն անող կրիտիկոսը, որ աւելի «լարմար առիթ» է ունեցել Բուզանդի ձեռագիրները քննելու, պէտք է ծանօթացնէր մեզ իւր հետադօտութիւնների արդիւնքներին և ոչ թէ իմ խօսքերը կրկնելով բաւականանար, ինչպէս կը համոզւի ընթերցողը հետեւեալ համեմատութիւնից.

Ե. Մ. ասում է՝

«Փաւստոսին լինող հաւ մատենադիրները ճանաչում են նրան որպէս «Ներսէսի պատմութեան» կամ «Հալոց պատմութեան» հեղինակի: Պրոկոպիոս Կեսարացին դո՛ւն անունն է տալիս իր աղբիւրներից մէկին որ ինչպէս կարծում են, Բուզանդի երկն է: Սակայն Ս. Էջմիածնի մատենադարանում մեր տեսած երկու գրչագիր օրինակները կրում են ըսկ «Բուզանդարան պատմութիւն» վերնագիրը: Նո՛յն մատենադարանի ձեռագիր ժողովածուներից մէկում կալ մի ծաղկաքաղ «Ի Բուզանդարան պատմութեան»:

(«Փաւստոս Բուզանդ», եր. 24—25, ծնթ. 3)

պ. Քարամեանը ասում է՝

«Ինչպէս տեսանք Ղ. Փարպեցու իսկական չառաջարանի մէջ Փաւստոս Բուզանդացու գործը կոչում էր «Հալոց պատմութիւն», իսկ ոմանք անուանում են աղտեւ «Ներսիսի պատմութիւն», բայց աղտեւ անուամբ չը կալ և մի հատիկ ձեռագրի բոլոր մեր լալտնի ձեռագրների ժողովածուների մէջ, ինչպէս անձամբ ստուգել եմ, վեհեռկի և Էջմիածնի բոլոր ձեռագիրների վերնադիրն է «Բուզանդարան պատմութիւն»...

(«Արձագանք», № 6, եր. 6)

Խօսելով Մեսրոպ երէցի և Փաւստոսի գրւածների չարաբերութեան մասին, պ. Քարամեանը նկատում է. «Իմ (Քարամեանիս) համեմատութիւնիցս երևում է, որ Մեսրոպը ծաղկաքաղ է արել միմիայն Բուզանդարանից և չէ օգտուել ուրիշ պատմագիրներից, ինչպէս կարծում է պ. Մ. եր. 47. Ծանօթ. 1. եթէ պ. Մ. որ և է ալ աղբիւր էր նկատում Մեսրոպի գործում, պարտական էր լալտնել, որովհետեւ աղտեւ խնդիրը մեծ կապ ունի Բուզանդարանի հետ» («Արձագանք», № 6, եր. 8):—Համարձակում եմ չը հաւատալ պ. Քարամեանին և շատ հաւանական եմ գտնում որ, իւր մեթոդին հաւատարիմ կրիտիկոսը իրան է վերագրում իմ («Փաւստոս Բուզանդ», եր. 47) արած համեմատութիւնը: Եթէ նա ճշմարիտ համեմատաբար ուսումնասիրած լինէր Փաւստոսի և Մեսրոպի աշխատութիւնները, չէր կարող ասել թէ ինքը՝ պ. Քարամեան «թեթեակի համեմատութեամբ» («Արձագանք», № 6, եր. 8) է բաւականանում, չէր կարող ասել թէ Մեսրոպ

„արտագրում է Բուզանդարանի մի հատւածը“ (»Արձագանք«, № 4, եր. 10), քանի որ այդ մատենագիրը բացի իմ մատնացուց արած հատւածից, արտագրած ունի Բուզանդարանից ուրիշ՝ մանր հատւածներ էլ, որ ես աւելորդ եմ համարել չիշել գրքուկիս մէջ. պ. Քարամեանը չէր կարող չը նկատել և աչն, որ բացի Բուզանդարանից Մեսրոպ օգտուում է նաև ուրիշ աղբիւրներից, օրինակի համար՝ Խորենացուց և Նղիշէից։ Ես դիտմամբ որոշակի չեմ ցույց տալիս տեղերը որպէս զի իմ անձնապատան կրիտիկոսը նեղութիւն քաջ է իմ ասածները ստուգելու համար՝ աշխատել աչն գրքերի վերալ, որոնց ուսումնասիրութեան համար ոչ թէ չաբաթներ, այլ տարիներ են հարկաւոր...

Յամենաչն դէպս ես չնորհակալ եմ իմ ոչ կատարիլապէս խղճմաւոր քննադատներից և արդարացնում եմ նրանց՝ ռուս կրիտիկոս Գոբբոլիւբովի խօսքերով. „Восторженные хвалители вообще рѣдко бывают истинно-полезны для объясненія публикѣ дѣйствительнаго значенія писателя: порицатели въ этомъ случаѣ гораздо надежнѣе: выискивая недостатки (даже и тамъ, гдѣ ихъ нѣтъ), они все-таки представляютъ свои требованія и даютъ возможность судить, насколько писатель удовлетво-ряетъ или не удовлетворяетъ имъ“.

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՏԵՐ.ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, բժշկապետ (Թիֆլիսցի),—«ԽՕԼԵՐԱ ԵՒ ՆՐԱ ԱՌԱՋՆ ԱՌՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՅՆԵՐ»։ Հանրամատչելի զրոյց, Թիֆլիս, տպարան «Արօր» Տ. Նազարեանի 1890 թ., փոքր քառաձալ, 32 էրես, տառ № 10. զինք 5 կոպէկ:

Այս մաքուր տպած գրքովում նախ պատմում է թէ ինչ է խօլերան, որոնք են խօլերայի տարածւելու միջոցները, ուրքեր են աւելի տրամադրւած խօլերայով հիւանդանալու. լստոյ գալիս է խօլերա հիւանդութեան նկարագրութիւնը ու հիւանդների հոգատարութիւնը, դէղինֆեկցիան, մինչև բժշկի դալը հիւանդին օգնութիւն տալու եղանակները և նախապաշտպանողական միջոցների թւելը:

Անկասկած, ներկայումս շատ ի դէպ է խօլերայի մասին ոչ միայն պարբերական թերթերում հանրամատչելի զրոյցներ տպելը, այլ նոյն իսկ առանձին գրքովներով ժողովրդական է ժանազին գրքովներ հրատարակելը ալի համաճարակումի մասին. սակայն ժողովրդական հրատարակութիւնները պէտք է ուրիշ կերպ գրած, լարմարեցրած լինին, քան լրագրում կամ ամսաթերթում տպած

լօգւածները: Պարբերական հրատարակութիւնների համեմատաբար նեղ ընթերցող շրջանը ուրիշ պատրաստութիւն և զարգացում ունի քան ժողովրդը, մասսան ընդհանրապէս, որի մէջ հէնց գրքովիս որքան կարելի է ընդարձակ տարածւելը առաւել պէտք է ցանկալի լինէր, դոնեա եթէ ուղեհանք ճիշդ որ գործնական լինել և մասսային պատրաստել խօլերայի դէմ կուելու: Քաղաքացին կամ փոքր ի շատէ զարգացած ունեւոր դասը, ապալէս թէ ալնալէս, աւելի միջոցներ ունի խօլերայի նման սարսափելի համաճարակումների առաջը առնելու՝ քան ժողովրդի մասսան՝ խաւար, աղքատ ու նախապաշարւած գիւղացիք և արհեստաւորները, որոնք բոլորովին անօգնական են և առանց խորհրդատուների, բալց սոցա խաւերում աւելի հեշտ է կարող մուտք գործել մի որ և է փոքրիկ է ժանազին բրօշլուր, քան լրա-

գիր կամ ամսագիր: Իսկ որպէս զի գիրքը մասնաւորն գործնականապէս օգուտ տալ՝ պէտք է նա նորա հասկացողութեան չարմարեցրած լինի և մատչելի: Մի գրեալք կարող է բաւական պարզ և հասկանալի կերպով արտապատմած լինել մտքերը սովորական—փոքրի շատէ ինտելիգենտ ընթերցողի համար, և ալնու ամենալին բուն ժողովրդի մարդուն մնալ դժւար հասկանալի, եթէ նորա մտածողութեան և մտքերը արտապատմելու ձևին չարմարեցրած չը լինի: Կարելի է գոհակարանութիւններից հեռու մնալ, սակաւն միտքը արտապատմել գրել-կարդալ իմացող հասարակ մարդուն հասկանալի ձևով. միայն պէտք է դորա համար լինել պարզ, կարճ, հեռու աւելորդաբանութիւններից և ինտելիգենտին սովոր ոճերից: Բացի ալդ, պատմածը զատաւորելի պէտք է գործնական լինել, որպէս զի հեշտ ըմբռնելի խորհուրդը:

Այսպիսով չառաջ է դալիս երկու տեսակէտ «հանրամատչելի» հրատարակութիւնների մասին. կարելի է մի գրքով հրատարակելիս աչքի առաջ ունենալ կամ սովորական աչքապէս ասած գրական, կիսաինտելիգենտ ընթերցողներին, կամ թէ բուն ժողովուրդը, ստոր ընթերցող մասսան—գիւղացիներ, մշակներ, արհեստաւորներ, տիրացուներ, մանր-մունր վաճառականներ, գործակատարներ, ծխական-դպրոցական կըրթութեան տէր երիտասարդներ և ալն: Գլխաւորապէս այս վերջին տեսակի ընթերցողներին է պէտք, մեր կարծիքով, աչքի առաջ ունենալ «հանրամատչելի» գրքովներ հրա-

տարակելիս, նա մանաւանդ երբ պէտք է գրեալքը գործնական նպատակների հասնի:

Նախելով առաջին տեսակէտից, բժշ. Տէր-Գրիգորեանցի «Խօլերա» գիրքը գրեալ է թեթե և հետաքրքրական լեզուով և կարող է հասնել իւր նպատակին, աչքինքն՝ «բացատրել ինչ է խօլերան և ինչպէս կուէլ նրա դէմ»: Սակաւն, ինչպէս երևում է, երկրորդ, և մեր կարծիքով աւելի համապատասխան տեսակէտը, չէ ունեցել հեղինակը սոյն գրքովը հրատարակելիս, թէ ոչ ամբողջ գրեալքի լեզուն՝ թէ բառերի, թէ ոճերի և թէ արտապատմելու ձևի կողմից՝ աչքնքն գրական-ինտելիգենտաւին չէր լինի՝ որպէս զի հասարակ դասին լիապէս մատչելի լինէր: Աւելորդ կը լինէին ալն ժամանակ մի քանի չեղումներ (օր. եր. 5, 8, 9) և նոյն իսկ հատուածների վերանագիրները ալն կերպ գրեալ կը լինէին, որ հէնց վերանագիրը ինքը ուշադրութիւն զարձնէր սկզբից նորա մասին ինչ բացատրուելու է. օրինակ, փոխարէն գրելու «ինչ է խօլերան», կը գրէր՝ «խօլերան վարակիչ հիւանդութիւն է», և ապա դատողութիւններով ալդ կը պարզէր, կամ փոխարէն հատուածի գլխին դնելու «խօլերալի տարածուելու միջոցները» և փոսոյ չաջորդ երեսների մէջ ցոյց տալու ալդ միջոցները, առաւել չարմար կը լինէր ուղղակի գրել, զիցով՝ «խօլերան տարածում է մարդկանց, ջրի, կերակրելէնների և ճանճերի միջոցով»—թէ ոչ փոսոյ, երբ արդէն բացատրութիւններն են գալիս, հասարակ ընթերցողը հոցա մէջ մոլորում է և կորցնում էական կէտերը:

Այս կերպ գրած վերնադիրները չեն տուել էականը ամենայն էլ մեծ չեն կարող դուրս գալ, երբ առելի որոշ, կարճ և բուն խնդրին վերաբերեալ գրած կը լինի իւրաքանչիւր հաստատած. օրինակ՝ «մինչև բժշկի գալը հիւանդին օգնութիւն տալու եղանակները» հաստատում չը տեսք է լինէր թէ հիւանդի առողջանալու ժամանակ ինչ օգտակար կը լինի, մինչև բուժորոշին առողջանալը ինչ ղիտա պիտի պահի, կամ եթէ հիւանդը մեռնում է, ղիտկի հետ ինչ անել և ալն (տես եր. 25): Հաս-

կանալի է, որ այս ամենը շատ լաւ խորհուրդներ են, սակայն կապ չունին «մինչև բժշկի գալը» տալիք օգնութեան հետ: Մի խօսքով բոլոր գրածքի ձևը և շինածքը ուրիշ կը լինէին, եթէ գլխաւորապէս երկրորդ տեսակի ընթերցողներին ի նկատի ունենալին այս օգտակար գրքովի հրատարակիչները: Այնու ամենայնիւ ներկայումս «Ժողերա» բրօշուրը շատ ժամանակին է գուրս գալիս և ցանկալի է նորա լալն տարածումը մեր երկրի ամեն անկիւններում:

Լ. Ս.

ԲՕԴԵՆՇՏԵԴՏ, ՖԻԴԻԴԻՍ, ՖՕՆ — «ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԻՄ ԿԵԱՆՔԻՅ».

I և II հատոր: Հրատարակութիւն «Գերմանական գրականութեան ընդհանուր ընկերութեան». Բերլին. 1890 թ.

Հալ ընթերցող հասարակութեանը ոչ մի աշխուս գերմանացի նշանաւոր գրականագէտի անուն ամենայն ծանօթ է, որքան Ֆրիդրիխ ֆօն Բօղենշտեդտինը: Հալկական աշխարհի հետ նա մի քանի իւր համար նշանաւոր բողոքներով է կապւած: Գեռ ևս երիտասարդ, 40 թականներում նա ալցելից Կովկասը, գնաց Երևան, Էջմիածին: Նա մեծ տպաւորութիւններով վերադարձաւ մեր երկրից, և ալդ տպաւորութիւնները, որպէս մենք ալդ ղիտենք անձնական ծանօթութիւնից, վառ են նորա մէջ ալժի, որպէս առելի քան քառասուն տարի առաջ: Կովկասում նա ծանօթացաւ Միրզա Շաֆֆիի հետ, որի անունով նա գրեց արեւելեան ճաշա-

կով ալն սքանչելի բանաստեղծութիւնները, որոնք չալտնի են նախ հեռու շրջաններում: Իւր ճանապարհորդական մի քանի տպաւորութիւնները նա գրեց «Ճանապարհորդութիւն դէպի Հալաստան» վերնագրով, որ նաև «Մուրճ»-ի ընթերցողներին իւր լօղածներով չալտնի դօքտ. Յովհաննէս Բարխուդարեանց թարգմանօրէն տպել է «Հանդէս Գրականական և Պատմական» Մօսկալի կիսամեալ հանդիսի երկրորդ գրքում (1889 թ.): Բողենշտեդտը չալտնի է մեղ, վերջապէս, իւր գրախօսական նկատողութիւններով պ. Աբգ. Յովհաննիսեանի հրատարակած «Հալկական Գրադարանի» գերմաներէն գրքերի մասին: Այդքանը, ինչ ուղ-

ղակի միւլ է վերաբերում. բայց Բօղենշտեղտը առհասարակ ալժմեան նշանաւոր գրական անձերից մէկն է Գերմանիայում, չափնի իւր բաղմակողմանի գրական գործունէութիւնով, մանաւանդ իւր բանաստեղծութիւնով, ձեռնարկում է իւր «Վիշոգութիւնները» գրել և հաւատացած լինել, որ նորան ազահութեամբ կը կարգան ընդհանրապէս բոլոր գրագէտ մարդիկ, — զորա համար պէտք է որ մարդս վաղիւ բաւականին մեծ ժողովրդականութիւն։ Եւ Բօղենշտեղտը ալ ժողովրդականութիւնը վաղեւում է։

Ֆր. Փօն Բօղենշտեղտը իւր Վիշոգութիւնները հատցրել է ալժմ մինչ 1850 թւականը։ Առաջին հատորում, որը զրւած է արտասովոր հետաքրքրական կերպով, նա նկարագրում է իւր երկրասարգութիւնը և իւր երկարամեալ բնակութիւնը Ռուսիայում, որպէս նաև իւր ճանապարհորդութիւնը Առկասի վերայով և Պօլիս և ալլն։ Ալժմ նա, երկրորդ հատորում, խօսում է 1846—1850 թւականների մասին, ալլինքն սկսած նորա հաստատուելուց Միւնխէնում, մինչ իւր երկրասարգութեան վերջը։ Միւնխէնի ժամանակից նա առաջ է բերում մի շարք հուշակաւոր մարդիկ, և ըստ մի ճանապարհորդութիւն Շէլլեյարիայում, ուր մեծ լուզումն էր տիրապետում՝ կանտոնական պատերազմի պատճառով, և վերջապէս ուղևորութիւն Իտալիա՝ Միլան, Տուրին, Ֆլորենց, Հռոմ, Տրիեստ և վերադարձ Գերմանիա։

Ալլ ժամանակ լուս տեսան նորա երկը Առկասի ազգերի մասին, որի

համար նա Հռոմում ի զուր 4000 Ֆրանկ էր սպասում իւր հրատարակչից, որը ալլ ժամանակ անանկացու և Ամերիկա փախաւ։ Ալլպիսով Բօղենշտեղտը իրան խաբած տեսաւ իւր երեք տարեալ աշխատութիւնների պալմանաւորած վարձատրութեան համար։ Այա Բօղենշտեղտը ընդունեց պր. Փօն Բրուկ'ից նրան առաջարկած Տրիեստի «Աւստրիական Լլլլի լրագրի» խմբագրութիւնը, որը նա երեք ամսից չեւոյ Վիլենա տեղափոխեց։ Ալլտեղ նա ականատես եղաւ 1848 թ. հոկտեմբերեան լեղափոխութեան։ Լրագրի խմբագրութիւնը թողնելով, նա անցաւ Բերլին, որտեղից նա 1849-ին, իւր ներկաւացուցիչ Բերլինի և ալլ քաղաքների, ուղարկեց Պարիզ, ուր գումարած էր «Ազատաւաճառների կոնգրեսը», որին բոլոր լուսաւորեալ երկիրները մասնակցեցին։ Պարիզեան նշանաւոր գէպքերի նկարագրութիւնով կը սկսի Բօղենշտեղտի «Վիշոգութիւնները» երրորդ հատորը։

Ալլտեղ մենք կը հաղորդենք երկրորդ հատորից մի քանի հետաքրքրական և ուսանելի կտորներ Միւնխէնում եղած ժամանակից։ Ալլտեղ նա, իւր աշխատութիւնների համար, օգտուեց պատական արեւելալէտ պրօֆ. Միւլլիւր'ից և մեծ լեղաւաբան Փօն Թիւրշ'ից։ Միւլլիւրը նորան օգնեց զտել արեւելեան դժարին ձեռագրերը, որ Բօղենշտեղտը մեծ քանակութեամբ իւր հետն էր բերած։ Միւլլիւրը ալլքան լաւ չէր ծանօթ թաթարերէնի հետ, ուրտան արարերէնի և պարսկերէնի հետ. ալլտեղ նրան օգնեց պրօֆ. Ֆալլմերալէր, որը իւր երկարամեալ

կեցութեամբ արեւելքում՝ մեծ եռանդով լիզուարանական ուսումնասիրութիւններ էր արած: Ֆալմերայէր արդէն մեծ անուն էր ստացել իւր երկիրով «Պատմութիւն Մօրէալի» և «Պատմութիւն Տրապիլոնտի կայսերութեան», երկեր, որոնք վկայում էին հեղինակի ընդարձակ գիտութիւնը: Բայց հռչակաւոր դառաւ նա միայն, երբ զբքի ձեով հրատարակեց «Ֆրագմենտներ Արեւելքի»՝ ալգալիսի հռչակ չէր ստացած այն ժամանակ ոչ ոք Միւնխենի գրողներէ: Այդ հռչակին շատ նպաստեց այն հանգամանքը, որ Ֆալմերայէր իւր «Ֆրագմենտները», իւր երկարամիտ ճանապարհորդութեան միջոցին, Թիւրքիայում և Յունաստանում, հրատարակեց Աուգուստըրգի «Ալլգեմանէ Ֆայտունգ» լրագրում և ալգտեղ այնպիսի թեղիւններ պաշտպանեց, որոնք մեծ վրդովմունք գցեցին գիտնականների շրջանում և որոնք խիստ ցարձակումների տեղիք տւեցին: Բայց Ֆրագմենտիստը, բանակուի մէջ, իւր բոլոր հակառակորդներից իրան գերազանց ցուց տւեց: Իւր «Մօրէալի պատմութեան» մէջ զեռ. նա այս թեղիւնը դրեց և ապա աշխատեց հիմնաւորապէս ապացուցել, թէ այժմեան լոյները իբր թէ հին լոյների հետագաները չեն, այլ մոսկովցիներին արեւով աղպական՝ բայց գոյնը փոխած սլաւոնացիք, որոնց վայրենի հրոսակները աւելի քան հազար տարի առաջ իբր թէ Պելաօսնէզը ամալացրած և ալդ երկրի հին բնակիչներին վաւորած լինէին: Բնական է, որ Բաւարիայի թագաւոր Լուդովիկոս I, որը բոլոր ֆիւհելներէից

ամենաողորմածն էր և հալո Յունաստանի թագաւոր Օտտօի, Ֆալմերայէրին ծուռ աչքով էր նայում: Այդ չը խանդարեց, որ Բաւարիայի թագաժառանգ Մաքսիմիլեանը Ֆալմերայէրին իւր հետ բարեկամացնի: Բողենշտեղտը ալգ ժամանակ ոչ մի չարաբերութիւն չ'ունէր թագաժառանգի հետ, այլ ծանօթացաւ նորա հետ վեց տարի չնոց, երբ նա թագաւոր էր, երբսա հրաւրեց Բողենշտեղտին Միւնխէն: Առիթը տւեցին Բողենշտեղտի ալգ միջոցին զուրս եկած «Ալվկասի ալգեր» վերնադրով գրքերը, որոնցից մէկը հռչակաւոր Ֆրագմենտիստ Ֆալմերայէրին էր նւիրած, մի հանգամանք, որը բնականապէս թագաւորի ուշադրութիւնը գրաւեց և բաղմիջս իւր վերաջ էր դարձնում խօսակցութիւնը: Յետոյ Բողենշտեղտը իմացաւ, որ Ֆալմերայէրը անձնական չարաբերութիւնով թագաւորի վերաջ ուրիշ աւելի աննպաստ տպաւորութիւն է արել, քան երբ նա նորան ճանաչում էր նորա գրածներով:

Աուգուստըրգում Բողենշտեղտը ծանօթացաւ երեւելի քաղաքատնտես Ֆրիդրիխ Լիստի հետ, որը նորանից չեւ չուտով Միւնխէն գնաց: Այդ ժամանակ Լիստը Գերմանիայի առաջին հռչակներից մէկն էր: Պատահեց, որ Բողենշտեղտ և Լիստը մի տան մէջ բնակարան վարձեցին, անգամ իրանց ճաշը միասին էին անում, քանի որ Լիստը իւր ընտանիքը Աուգուստըրգում էր թողած: Ճաշից չեւ գնում էին զբօսնելու, բայց ոչ շատ հեռու, որովհետեւ Լիստը թէ գէր էր և թէ սովորութիւն ունէր կանդենէ,

երբ մի հետաքրքրական առարկայ էր տեսնում, իւր նկատողութիւնները անելու համար. և երբ խօսքը ծիծաղելի բանի մասին էր, անպէս սըր տանց ծիծաղել գիտէր, որ փողոցով անցնողները ստիպւած էին զարմացմամբ նայել նորա վերայ: Առաջին անգիւղիկները, որի համար Բօդենշտեդտը խառնել էր, որից Բօդենշտեդտը մի չափազանց հետաքրքրական քաղաքներէստիկ է տալիս:

Իւր «Այովկասի աղբեր» երկը օրեկան չորս ժամ էր խլում, բայց և այնպէս Բօդենշտեդտը առիթներ չառ ունէր ծանօթութիւններէ համար: Այդպիսինքն ինքն իր կողմէն կոչուած Մաքս Բօթմեր և լատուալ գեներալ Փօն Պասաւանտ: Նրոնք էլ իրանց կենդանութեան օրօք մինչ վերջ մնացին բանաստեղծի լաւագոյն բարեկամներ: Բարեկամութիւնը հէնց սկիզբից մեծ դեր է խաղացել Բօդենշտեդտի կենանքում: Մի քանի տարի առաջ ջրում խեղդուած Բաւարիայի անբաղդ թաղաւոր Լուդովիկ II-ի գրասեղանի վերը կախւած դտան խնամքով շրջանակած և թաղաւորի սեպհական ձեռքով դրած ու ստորագրած մի ոտանաւոր, որ մենք տալիս ենք ալստեդ թարգմանաբար, առանց հետեւելու բնագրի ոտ ու չափին.

«Նրբ մէկը բարեկամիդ վրայ խօսում է վատ,

Նորանից դուռ կայ՝ մի ընծալիր հաւատ.

Թէ որ ողջ աշխարհ բարեկամիդ վատաբանէ՝

Աշխարհքին մի հաւատալ, բարեկամիդ նալէ:

Միայն ով ալսպէս ամուր բարեկամներին սիրէ՝

Արժանի է, որ երկինք բարեկամներ պարգևէ:

Բարեկամ մարդու սիրտը անքան մեծ դանձ է,

Որ ամբողջ աշխարհք նորա տեղը չի տալ.

Դա մի գոհարեղէն է սրբազան հրաշքի ուժով,

Որ հրաշքներ է գործում միայն պինդ հաւատով.—

Բայց ամեն մի կասկածով նորա փալը կը պղտորէր,

Եւ թէ որ մի զամ կոտորեց—ամբողջ չի դառնալ երբէք:

Ահա ինչու, երբ ալսպիսին մէկը ունենաս,

Նորա փալը մի պղտորիր, զին տուր անսպաս,

Նորան մի կոտորի! Աշխարհքը ընդունիր

Իբր շրջանակ, որ ալ գոհարը պահում է,

Եւ որին արժէք է տալիս ինքը ալդ գոհարը.

Եւ ուր նա չը կալ—սղծւած է աշխարհը:

Բայց թէ լինես չքաւոր, մութաց կան անդամ,

Դու հարուստ ես, եթէ ունիս բարեկամ,

Եւ արքայի թէ ձեռք էլ բերես զահր,

Բայց ոչ մի բարեկամ՝ դուք ևս մեծ թշուառ:

Կարծում էին, թէ դրա հեղինակը Լուդովիկ II-ն է. բայց դա՛

Բօղենշտեղտինն է, գրած և հրատարակւած դեռ ալն ժամանակ, երբ հանգուցեալ անբաղդ թագաւորը փոքրիկ պրինց էր:

Ճաշից վտոռները Բօղենշտեղտը մի քանի ժամանակ շարունակ լսում էր ծերունի Գօրբէս-ի դասախօսութիւնները հին դերմանական կապերութեան պատմութեան մասին. երեկոցները, եթէ թատրոն չէր գնում, անց էր կացնում բարեկամների շրջանում, որոնց թւում, բացի վերոյիշեալներից, կալին նաև լանդշաֆտների մեծ նկարիչ Կարլ Ռօտման և երկու հռչակաւոր բոտանիկոսներ՝ Փօն Մարցիուս և Փօն Լեդէբուր: Մարցիուս մանաւանդ սիրում էր պատմել իւր խօսակցութիւններից Գեօթէի հետ, որը նորան, իւր երիտասարդ և իւր ճանապարհորդութիւնով Բրադիլիայում (1817—20) շատ շատ հռչակւած գիտնականին իւր մօտ՝ Վէյմար էր հրաւիրել, և վտոռ նամակագրութիւնով մօտ չարաբերութիւններ էր պահպանել:

Բաւարիայի առաջին թագաւոր Մաքսիմիլիան Յովսէփի ժամանակ (Բաւարիայի պետը թագաւորի տիտղոս ստացաւ միայն Նապօլէօն I-ի ժամանակ), որը գիտութիւնների եռանդոտ նպաստող էր,—կաղմեց Բրադիլիա ուղարկելու համար մի բնագիտական էքսպեդիցիա, ղեկավարութեամբ Մարցիուս և Սպիքս պրօֆէսորների 100.000 գուլդէն նշանակեց աչդ էքսպեդիցիայի համար: Երբ թագաւոր դառաւ Լուդովիկոս I, սա չ'ուզեց աչդ մասին խօսք անգամ լսել և չ'ուզեց տալ գումարը: Մարցիուս և Սպիքս դանդաղ տւին

պետութեան զանձարանի դէմ, և դատը տարան, որի պատճառով թագաւորը որ միմիայն գեղարուեստով էր ոգևորւած, նոցա վերալ սկսեց անողորմած կերպով նալել, աջնպէս որ երբ նոցանից մէկին տեսնում էր, միշտ չփոթւում էր, ընդունելով նորան միւսի տեղ: Թագաւորը, հանդիպելով Մարցիուսին, ասում էր՝ «Բնչպէս էք, սիրելի Սպիքս, և ինչ է չինում Մարցիուսը, աչդ չիմարը, որը ինձ աչքան փող նստեց իւր բրադիլիական դարմանի համար, որով ես մի նոր եկեղեցի կարող էի շինել»: Եւ երբ թագաւորին հանդիպում էր անբաղդ Սպիքսը, նա ասում էր սորան՝ «Բնչպէս էք, սիրելի Մարցիուս, և ինչ է չինում Սպիքսը, աչդ չիմարը, որը նոյնպէս մի բնագէտի տեղ է դնում իրան»: Եւ պատասխանի չը սպասելով՝ խկոյն հեռանում էր թագաւորը:

Շատ ծիծաղալի է նաև այս փոքրիկ պատմութիւնը, որ Բօղենշտեղտի բարեկամները՝ Նէուրեութէր և Ֆորստէր ունեցան թագաւորի հետ:

Ինչստ Ֆորստէր աստուածաբանութեան և ֆիլոսօֆալութեան ուսանողից դառել էր մի նկարիչ և աշակերտ Կօրնէլիուսի, որին նա ուղեկցեց Միւնխէն, ուր նա սորա հետ աշխատակցեց Գլիպտօթէի և Արկադների որմանկարների վերալ, իսկ ապա նաև թագաւորական պալատի պատինկարների վերալ հանձարեղ Նէուրեութէրի հետ, որը լանձն էր առել թաղուհու սալօնը նկարիչ տեսարաններով Վիլանդի Փերոնից:

Ճաշից առաջ մի անգամ գալիս

է թագաւորը գործերի գրութիւնը տեսնելու համար:

«Բարի լուս, սիրելի Ֆորստէր»:— Սա խոնարհարար գլուխ է տալիս: «Բայց ուր է Նէուրէուլթէր, ես նորան չեմ տեսնում»:

«Մեծութիւն, Նէուրէուլթէր միշտ ժամը 12-ին գնում է ճաշելու և գալիս է ժամը 1-ին: Յետոյ ես եմ գնում ճաշելու»:

Այդ միջոցին թագաւորը արդէն ղենաբար նալած էր նկարները, իբր թէ նորա խօսքերին ուշք չը դարձնելով, և իւր բաւականութիւնն է պատնում, ասելով՝ «Գեղեցիկ է, շատ գեղեցիկ: Բայց հրէն ասն տաճիկը շատ է հաստ: Այդքան հաստ տաճիկ չի սագում թագուհու սալօնի համար: Ասացէք այդ Նէուրէուլթէրին: Մնաք բարեաւ»:

Ֆորստէրը ճիշդ կատարում է պանձնարարութիւնը: Նէուրէուլթէրը չի գտնում, թէ տաճիկը շատ լինի հաստ նկարած, բայց պէտք է հպատակէր և վճռէր մի աւելի բարակ տաճիկ նկարելու:

Մի չարաթ անց կրկին դալիս է թագաւորը և նոյն ժամին ինչպէս առաջին անգամ:

—«Բարի լուս, սիրելի Ֆորստէր: Ո՛ւր է Նէուրէուլթէրը, ես նորան չեմ տեսնում»:

«Մեծութիւն, Նէուրէուլթէրը միշտ ժամը 12-ին գնում է ճաշելու և գալիս է ժամը 1-ին: Յետոյ ես եմ գնում ճաշելու»:

Այդ միջոցին թագաւորը արդէն ղենաբար նալած էր նկարները: «Գեղեցիկ է, շատ գեղեցիկ, բայց ասն տաճիկը շատ է հաստ, Նէուրէուլթէրը

այդ պէտք է փոփոխէ: Մի այդպիսի հաստ տաճիկ չի սագում թագուհու սալօնի համար: Ես ձեզ արդէն մի անգամ ասացի»:

«Մեծութիւն, ես այդ խօսքն նրան հաղորդեցի և նա շտապեց տաճիկն որքան կարելի է բարակացնել»:

»Ես ձեզ ասում եմ, տաճիկը շատ է հաստ«, կրկնում է թագաւորը դուրս գնալիս: Նէուրէուլթէրը իւր վերադարձին իմանում է, որ տաճիկը դեռ ևս շատ է հաստ և վճռում է տաճիկն բոլորովին փնջել և նորա տեղը մի սիրուն արաբ մանկլաւիկ է նկարում: Մի քանի շաբաթից չետոյ կրկին գալիս է թագաւորը նոյն ժամին և անում է նոյն հարցը խեղճ Նէուրէուլթէրի մասին, որին նա երբեք գործի վերայ չի գտնում: Թագաւորը իւր ուրախութիւնն է պատնում գործի առաջադիմութեան համար, լսոյց գտնում է, որ տաճիկը դեռ ևս շատ է հաստ: Ի դուր Ֆորստէրը աշխատում է ուշք դարձնել, որ տաճիկը այլ ևս չը կայ և որ նորա տեղը արար մանկլաւիկ է նկարած. թագաւորը, իբր ոչինչ չը լսած, թողնում է թագուհու սալօնը ալս խօսքերով՝ «Տաճիկը շատ է հաստ, ասացէք այդ Նէուրէուլթէրին»...

Բօղենշտեղտի «լիշողութիւնները» լիքն են այդպիսի մանր հետաքրքրական պատմութիւններով: Բայց ուսանելի բաներ էլ շատ կան, որովհետեւ Բօղենշտեղտը ոչ միայն լաւ պատմող է, այլ և մեծ գիտութեան տէր գիտնական է:

Ա. Ա.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԻՔԵՐ

1) ՍԱՀԱԿԵԱՆՑ ՍԱՀԱԿ քահանայ.— «ԴԱՍԱԳԻՐԻՔ ԿՐՕՆԻ», ուղեցույց հայ կրօնականների համար: Նոր-Ուխտի մշակութիւնը. հատոր Բ. մասն I. Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1890 թ., գինն է 1 ռուբլի:

2) ՆԱՐ-ԴՈՍ.— «ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԵԱՆ», Էտիւդ: VI-դ. հրատարակութիւն Բարսեղ Քամալեանի, Թիֆլիս, տպար. Տ. Նաղարեանի, 1890 թ., գինն է 30 կոպէկ:

3) ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ ԳԵՈՐԳ.— «ՕՐԻՈՐԴ ՆԱԴԻԿ ԿԻԼԻԿԵԱՆ» և լաւելած (բանաստեղծութիւններ): Թիֆլիս, տպարան Մ. Ռօտինեանցի, 1890 թ., գինն է 30 կոպէկ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՕՆԻԿ

„ՎԱՐԺՈՒՅԻ“

ԿՈՄԵԴԻԱ ՆՐԵՔ ԱՐԱՐԻԱԾՈՎ

Գէորգ Չմշկեանի

Ապրիլի 5-ին, Աղնականների կալածական բանկի թատրոնում, կա-
լացաւ պ. Գէորգ Չմշկեանի «Վարժուհի» կոմեդիայի առաջին ներկայացումը:

Պարոն Չմշկեանը ընդհանրութեանը արդէն վաղուց է լայտնի իւր
բազմակողմանի գործունէութիւնով վերաբերեալ հալկական թատրոնին:
Նա դերասան է, աչդ մէկ. նա թատրոնական գործիչ է, աչդ երկրորդ,
նա թատրոնական թարգմանիչ է, աչդ երրորդ. նա թատրոնական քրո-
նիկէօր է, աչդ չորրորդ. աչժմ նորա տիտղոսների վերաջ աւելացաւ նաև
մի հինգերորդը՝ պ. Չմշկեանը իբր թատրոնական հեղինակ:

Իսկապէս ես աչստեղ մի ժամանակադրական սխաւեմ գործում. պ.
Չմշկեանից իրանից եմ լսած, թէ նա տարիներ առաջ գրել է և բեմի վե-
րաջ գրել, անգամ երեք անգամ կրկնել «Մախլաս» անունով մի գրածք, էլ չը
գիտեմ՝ կոմեդիա, թէ վողբիլ, թէ ֆարս: Բայց զորանով արդէն բաւական
է ասւած, որ հասարակութեան աչքում պ. Չմշկեանի դերիւտը, իբր թատ-
րոնական հեղինակի, իսկապէս սկսւում է նորա «Վարժուհի» ներկա-
յացումով:

Հարուստի որդի Աղիզեանցը, վերադառնալով իւր հայրենի քաղաքը՝
Թիֆլիս, սիրահարւում է Նունէ անունով մի վարժուհու վերաջ: Վերջինս
նոյնքան էլ սիրում է Աղիզեանցին: Աղիզեանցը տեղական Նախապա-
շարունակներից զուրկ մի երիտասարդ է, որը ամուսնութեան մէջ չի թա-
ցնում կողմնակի նպատակներ: Նա սիրում է Նունէին, և հէնց աչդ պատ-
ճառով կամենում է Նունէին իւր կին ունենալ: Նա ինքը գալով Թիֆլիս,
հալոց դպրոցներից մէկում ընդունւում է ֆիզիքայի դասեր և մտնում

հալկական չըջանը: Նունէն չքաւոր ընտանիքի որդի է, ունի դուրեկան արտաքին, իսկ իւր ներքին չատկութիւններով նա աչքի է ընկնում, որպէս ազնիւ ճաշակի ու զգացմունքների տէր աղջիկ, ընդունակ սիրելու և արժանի սիրուելու, ընդունակ անձնւիրութեան, բայց և խելօք, իրան զսպիւղու ընդունակ աղջիկ:

Բայց ահա դժարութիւնը. Ազիզեանցի մայրը (հայրը վախճանւած էր) միշտ մտածում է եղել, թէ իւր որդին, ուսումը աւարտելուց վատ, կը գալ Թիֆլիս և կը լինի կամ մի բարձր աստիճանաւոր, կամ մի հարուստ վաճառական: Բնական է նորա զարմանքը, երբ իմանում է և տեսնում, թէ իւր որդին կատակ չի անում մտնելով հալկական չըջանները և ուղում է առաջարկութիւն անել վարժուհի Նունէին: Մայրը աշխատում է արգելել այդ ամուսնութիւնը: Ճանաչելով Նունէին իբր մի աղջիկ, որը զիտէ հանգամանքները կշռել, Ազիզեանցի մայրը առանձին խօսակցութիւն է ունենում Նունէի հետ, որին չպտնում է, թէ իբր այդ ամուսնութիւնով կը դժբաղդանայ իւր սիրածի քույրը, որը դեռ ևս մարդու տալու աղջիկ է և որը բարձր թողի արւած կը լինի, և թէ իրանց ընտանիքի միակ նեցուկը, որդին՝ ամուսնանալ ում հետ և իցէ: Բայց Նունէն շատ լաւ հասկանում է, որ Ազիզեանցի մայրը խկապէս ուղում է խանդարել և ոչ թէ վտաճղել իւր որդու ամուսնութիւնը մի հալ վարժուհու հետ, այն երդու, որի հարսնացուն, Ազիզեանցի մօր սպասածին համեմատ, պէտք է լինէր մի հարուստի և բարձր դիրք ունեցողի աղջիկ և ոչ թէ մի տնանկ աղջիկ և այն էլ՝ մի հալ վարժուհի: Նունէն, ոչ առանց հեղնութեան Ազիզեանցի մօր պատճառաբանութեան վերալ, Ազիզեանցի մօրը հանգստացնում է, խօսք տալով չ'ընդունել նորա որդու առաջարկութիւնը:

Ինչո՞ւ Նունէն այդ խոստմունքը տալիս է և իւր խօսքի վերալ մնում:

Նունէն նմանապէս ունի մայր—Եփեմիա, որը նոյն կերպ է մտածում, ինչպէս և իւր աղջիկը: Նունէն արդէն տեսնում է, որ ինքը, ամուսնանալով երիտասարդ Ազիզեանցի հետ, պէտք է Ազիզեանցի տանը երկալաւակութեան պատճառ դառնալ: Ազիզեանցի ընտանիքում Նունէն պէտք է նկատւած լինի իբր մի բարեբաւ արւած աղջիկ. նորա վերալ, հակառակ իւր մարդու կամքին, Ազիզեանցի տանը պէտք է բարձրից նալն: Նունէի մայրը Ազիզեանցի ընտանիքում պէտք է ընդունւի ոչ որպէս մի սիրւած հարսի մայր, այլ իբր մի չքաւոր կնիկ: Իսկ Նունէի մայրը հպարտ է չքաւորութեան մէջ, որպէս և Նունէն ինքը: Այդ բոլորը գուշակել են տալիս, որ Նունէն իրան չը պիտի բաղդաւոր զգալ Ազիզեանցի ընտանիքի և նորա սովորական հասարակութեան մէջ: Բայց երիտասարդ Ազիզեանցը պատրաստ է բաժանւել մօրից, առանձին ապրել իւր սիրած կնոջ հետ, անգամ հետեւել Նունէին, եթէ սա կամենալ վարժուհի մնալ և գնալ մի ուրիշ քաղաք: Նունէն այդ լսում է իւր սիրածի բերանից, բայց դորանից այս եզրակացութիւնն է դուրս բերում, որ նա

ալն գէտըում, երբ Ազիզեանցը չ'ընկճւի իւր մօր և շրջապատողների կամքի տակ և ուրեմն լանձն առնի կռիւը իւր ընտանիքի գէմ, նա ստիպւած կը լինի հէնց առաջին քաղիք՝ մօրից բաժանել ու քանդադդացնել մօրը, քրոջը և ալլն: Հասարակաց կարծիքը կը մեղադրէ Նունէին, ասելով, որ հարսը բաժանեց որդուն՝ մօրից, քորիկից, աղբականներից:

Ազիզեանցը անում է իւր փափաքած առաջարկութիւնը և Նունէից ստանում մերժում: Վերջինս իւր մօր հետ հեռանում է Ղզլար, որտեղից Նունէն վարժուհու թեան հրաւէր է ստանում: «Թող փորձուի խառը և փամփուլէ կ'անէ իւր ունեւը», ասում է Նունէն և հեռանում:

Ահա պ. Զմշկեանի պիեսի թեւը: Բաց պիեսի մէջ կան ես և մի քանի ուրիշ գործող անձեր: Այդ երկրորդակարգ գործողներից նշանաւորագոյններն են՝ օր. Սաթենիկ և Գէորգ, մէկը վարժուհի միւսը վարժապետ: Սաթենիկը, Նունէի ընկերուհին և մտերիմը, սիրում է Գէորգին, իսկ Գէորգը ալք բանից ոչինչ չը գիտէ և սիրում է Նունէին: Ահապէս որ Նունէին սիրում են և՛ Ազիզեանցը և՛ Գէորգը, մինչդեռ Նունէն սիրում է միայն Ազիզեանցին, իսկ Գէորգի հետ վարւում է որպէս եղբօր հետ, ցարգելով նորա անձնաւորութիւնը: Գէորգը լոյսը չի կտրում, ճանաչելով Նունէի կամքի հաստատութիւնը և հարստութեան համար ունեցած արհամարհանքը. Գէորգը շարունակ կարծում է, որ Ազիզեանցը մի փչացած տղայ է հէնց որովհետեւ Թիֆլիսի հարուստ ընտանիքից է: Նունէն, լալտնելով իսկութիւնը Գէորգին, որը վատութեան մէջն է ընկնում, մատնանիչ է լինում Սաթենիկի վերայ, իւր սիրելու արժանի աղջկալ վերայ, որին միայն պէտք է մի փոքր ուսումնասիրել՝ նորա հոգեկան արժանաւորութիւնները գնահատելու համար: Սաթենիկն էր, որին Գէորգը լանձնարարեց հաղորդել Նունէին իւր սիրու մասին, իսկ ալժամ Նունէն է, որ հաղորդում է Գէորգին Սաթենիկի սիրու մասին:—Անձնաւորութիւններից մէկն է, վերջապէս, Ազիզեանցի մօր՝ Եփեմիայի եղբայր Միմոսեանցը, որը, սակաւն, միմոսութիւնով չի զրադւած: Պիեսի մէջ նա երկու անգամ է երևում՝ մի անգամ օր. Սաթենիկին հրաւիրելու իւր որդիկրանցը հաւոյ լիզուի դասեր տալու համար, իսկ երկրորդ անգամ նա ներկայանում է Նունէի մօր՝ Մարթայի մօտ, իւր քրոջ կողմից խնդրելու, որ նա, Մարթան, համոզի իւր աղջիկ Նունէին՝ հրաժարւել երիտասարդ Ազիզեանցի առաջարկութիւնից: Բանը սորանումն է, որ Եփեմիան իրան խաբւած էր կարծում Նունէից, որից խօսք էր առել՝ իւր որդի Ազիզեանցի առաջարկութիւնը չ'ընդունել և շտապել էր իւր եղբայր Միմոսեանցին Նունէի մօր Մարթայի մօտ ուղարկելու և խնդրելու, լանուն իրանց ընտանիքի բարօրութեան, համոզելու, որ նա իւր աղջիկ Նունէին լիս կանգնացնի Ազիզեանցի հետ ամուսնանալու մտադրութիւնից: Բաց դա՝ թիւրիմացութիւն էր Ազիզեանցի մօր կողմից. Նունէն արդէն մերժել էր Ազիզեանցի առաջարկութիւնը, թէև ազդ բանից դեռ ևս տեղեակ չէր Նունէի մայր Մար-

Թան: Մարթայի համար դա մի լաւ առիթ էր ցոյց տալու Աղիղեանցի մօրը, որ սա չը կարծէ թէ Նունէն և ինքը չլացել են Աղիղեանցի հարստութեան վերայ և որ Նունէն այնքան խելօք է, որ կարօտութիւն չի զգալ մի այդպիսի խնդրի մէջ դժարանալ և հարկաւոր դիւրքը բռնել, նաև առանց իւր մօր խորհուրդի:

Ա. Զմէկեանի «Վարժունիւն», որպէս տեսնում է ընթերցողը, Բաւականին կենդանի բովանդակութիւն ունի: Եւ հէնց այդ պատճառով նա չաջողեց, որպէս բեմական զրեածք: «Վարժունիւն» ըստ ամենայնի բեմական է: Այդ իսկ չատկութեան համար «Վարժունիւն», որպէս ես կարծում եմ, կը մնալ հաշկան բեպերոտարի մէջ դեռ ևս մի քանի տարիներ: Տիպերը—բնական են: Հալ վարժուհու տիպարը վերցրած է կեանքից. Աղիղեանցը, որը հարուստ ընտանիքից լինելով, հալ դպրոցներում դասեր է տալիս և մտնում հաշկական կեանքը,—եթէ սովորական երեւոյթ չէ, դոնէ իրականութեան դէմ չի մեղանշում: Աղիղեանցից յառաջ շատերն են նոյնը արել Թիֆլիսում: Որ Աղիղեանցը չափաւորում է մի վարժուհու և առհասարակ մի անօժիտ աղջիկով—եթէ Թիֆլիսում դա մի կանոն չէ, բայց և անբնական չէ: Աղիղեանցի մայրը—կեանքն է որ կալ: Նունէի մայրը—թէն իդէալացրած է, բայց անբնական չէ: Նունը կարելի է ասել և ուրիշների մասին:

Մի խօսքով «Վարժունիւն» իբր մի կօմեդիա Թիֆլիսի կեանքից, հիմնւած է իրականութեան վերայ. տիպերը կամ սովորական են կամ բնական:

Բայց ահա մի հանգամանք: «Վարժունիւն» զրեածքում «եղբ չի պատուհան»: Աղիղեանցի և Նունէի սէրը փոխադարձ է և բնական: Ինչո՞ւ այդ սէրը չը պէտք է ամուսնութեան հասցնէր: Հեղինակը այդ սիրոյ զիմաց դնում է Աղիղեանցի մօր սպանջը: Զիչդ է, այդ մայրը կ'ուզէր իւր որդու համար մի հարսնացու մեծ ու հարուստ տնից. բայց որ մի տղէտ ու նախապաշարած մօր պահանջը պէտք է աւելի նշանակութիւն ունենար, քան թէ երկու սիրահարւածների ձգտումը—ահա թէ ինչն է դժար հասկանալը: Մայրը այնպէս, ինչպէս ներկայացւած է պիեսի մէջ, մի անընդդիմադրելի ուժ չէ դուրս բերւած. իրաւապէս և նիւթապէս այդ մայրը չի կարող խանդարել իւր որդու ամուսնութիւնը Նունէի հետ: Մայրը կարող էր միայն բարոյապէս ազդել: Արդ, հէնց այդ բարոյական կողմովն է, որ մայրը մեղանշում է: Եթէ Նունէն սիրում է երիտասարդ Աղիղեանցին և այնքան խելօք, որ հասկանում է Աղիղեանցի մօր ձգտումները, նա, այդ Նունէն, շատ լաւ պէտք է հասկանար, որ Նիփմիան կը հասցնի իւր որդուն բարոյական անկման և դժբաղդ ամուսնութեան: Միթէ Նունէի պէս սիրող սիրտը և խելօք աղջիկը կարող էր դժբաղդութիւն

համարել անհամաձայնութիւնը մօր և որդու մէջ, երբ նա, նոյն Նունէն, շատ լաւ գիտէ, որ երիտասարդ Աղիղեանցը, տեսնելով իւր մօր տգէտ և վատ ձգտումները, պէտք է շարունակ կուէր իւր մօր դէմ և կամ, ընկճւելով ալդ մօր կամքի տակ, ստիպւած պէտք է ամուսնանար մի չը սիրած և դեռ ով գիտէ ինչ թեթևստիկ կամ տգէտ աղջկաչ հետ և զժբաղդանալ, կամ շարունակ կուէր իւր կնոջ դէմ կամ մեռցնելով իւր մէջ բոլոր մաքուր զգացումները և լաւ ձգտումները:

Ի դուր է հեղինակը դրել Նունէի բերանում ալսպիսի մարդարէական խօսք՝ «Թող փարատուի խաւարը և ժամանակը կ'անէ իւր անելիքը»։ Եւ ինչպէս կարող է փարատուի ալդ խաւարը, քանի որ դուք կը սպանէք սէրը լանուն նոյն խաւարի։ Գուք բաց էք թողնում մի հիանալի դէպք՝ լոյս մտցնել խաւար ընտանիքի մէջ Նունէի միջոցով և ձեռքներդ ծալած սպասում, որ ալդ խաւարը փարատուի, քանի որ, սպանելով Աղիղեանցին, դուք աւելի ևս թանձրացնում էք ալդ խաւարը?!

Որ Նունէն կարող էր աչնպէս վարել, ինչպէս ու. Չմէկեանն է կամեցել,—դորա վերալ ես չեմ զարմանում. այո, անբնական չէ Նունէի վարմունքը. բայց անբնական չէր լինի նաև, եթէ նա արհամարհէր Աղիղեանցի մօրը ի սէր երիտասարդ Աղիղեանցի։ Եւ Նունէն, երկու չարիքներից ընտրելով փոքրագոյնը և հետեւելով իւր սրտի թելադրութեան, նոյնքան և աւելի մեծ իրաւունքով կարող էր բացականչել՝ «Թող փարատուի խաւարը, ժամանակը կ'անէ իւր անելիքը»։

Բայց ոչ. ու. Չմէկեանը քաջութիւն չի ունեցել ալսպէս վարելու. նա դժարացել է Նունէին դուրս բերել ոչ որպէս մի բացասական հերոսուհի, այլ որպէս ներդործական հերոսուհի, որովհետև «Այրթուհու» մէջ Նունէն մի բացասական հերոսուհի է. Նա զժբաղդացնում է իրան, դժբաղդացնում է երիտասարդ Աղիղեանցին—«անց մի փոքր փոքրէլու»։ Ես շատ լաւ եմ հասկանում, որ կարելի էր սէրը խեղդելով հերոսանալ. ես միանգամայն թող եմ տալիս, որ կարելի է սէրը թաղցնել—մի ալ սէր ազատելու համար և կամ լանուն մի որ և է առաքինութեան. բայց ես ոչինչ առաքինութիւն չեմ տեսնում, խանդարելով մի ամուսնութիւն՝ հասարակական խաւարը աւելի թանձրացնելու հետեանքով, խանդարել մի ամուսնութիւն՝ պատւական երիտասարդի և ալն էլ մի սիրած մարդու՝ ձահճի մէջը դրելու համար։

Եւ վերջապէս ինչու անպատճառ ենթադրել, որ, եթէ Աղիղեանցը պոսակէր Նունէի հետ, դոցա ընտանիքում պէտք է մեծ փոթորիկ լինէր, մալր ու որդի բաժանէին և ալն։ Ես կարծում եմ, որ Աղիղեանցի մալրը կը խօսէր, կը փնթփնթար ու վերջը... կը լռէր, կը հաշտէր կատարած իրողութեան հետ, նամանաւանդ որ Աղիղեանցի արածը մի հրէշաւոր բան չէր լինի հասարակութեան աչքում, գոնէ ալժմեան Թիֆլիսի հասարակութեան, որը տեսել է ամուսնութիւններ ալապէս բոմանտիքական, քան

կը լինէր Ազիզեանցի արածը, Նունէն, որպէս Ազիզեանցի կին, կը գտնէր լաւ շրջան նաև աշխման Թիֆլիսում. եւս մինչև անգամ կարող էր իւր կապը չը կտրել ուսումնարանական գործի հետ:

[illegible]

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ «Արթուր» գլխավոր միտքը քննադատությունն է դիմանում: Նա թող չ'ասեն ինձ, թե հեղինակը ուզեցել է միմիայն կեանքը նկարագրել և ոչ թե տենդենցիա մտցնել իւր պիեսի մէջ: Այդ առարկությունն ես ուղղակի կը պատասխանեմ.—կեանքը արդէն ինքն ըստ ինքեան նկարագրուում է, երբ հեղինակը մեղներկապեցնում է Նոնէի հոգեկան կռիւը Ալիդեանցի մօր Նիեմիլայի դէմ. բայց թէ ինչ եւք է ստանում այդ կռիւը, ա՛յս թէ ա՛յն՝ դա արդէն կախած է նորանից թէ ինչ է ուզում ասել հեղինակը: Նա ես ասում եմ, որ հէնց դորանումն է, որ կաղում է «Արթուրին»:

Մի լաւ կոմեդիա լինելու և թատրոնական ընպերտութիւնը երկարամեալ սեպհականութիւն զարձնելու համար, ալփմեան «Վարժուհին» պէտք է փոփոխութեան ենթարկել. և նա ալն ժամանակ կը լինէր ոչ թէ երեք, ալ չորս կամ հինգ գործողութիւնով:

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԼԵԶՈՒԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Վենետիկի «Բազմավէպը» իւր այս տարւալ մարտ ամսուայ համարը (հատոր խը) սկսում է Հայր Բարսեղ Սարգիսեանի մի լօղւածով, որի վերնագիրն է՝ «Աշխարհաբարը գրաբարի ձեռքով զարգացնելու և կանոնաւորելու և գրաբար լեզուն աշխարհաբարի մէջ կենդանացնելու խնդիրն»:

Ահա այդ լօղւածի բովանդակութիւնը, լօղւածի, որը գրւած է շատ անմարսելի հալերէնով և որի մտքի թելը՝ գրւածքը մի քանի անգամ կարգաւորվ և, նախընթաց մտքերը չը մոռանալու համար, կարևոր կէտերը գրչի անցնելով, այն էլ՝ չափոնած մտքերը լետ ու առաջ դնելով միայն կարելի է որոշել: Յօղւածի բովանդակութիւնը մենք ամփոփում ենք հետևեալ կէտերի մէջ:

1. Հալոց լեզուն իւր կազմը ստացաւ սկսած Արամից մինչ Տիգրան և Տիգրանից մինչ Վաղարշակ:

2. Այդ լեզուն նոր կենդանութիւն առաւ Պարթև-Արշակունեանց ընտանիքի հաջորդաւորութեամբ, որով հալերէնի մէջ մուտ գործեցին պարթևական բառեր ու խօսքեր:

3. Չորրորդ դարու վերջը այդ լեզուն, որ էր արարատեան լեզուն, ունէր գրական լինելու հարկաւոր չափութիւնները:

4. Այդ լեզուն աղնւացաւ չունական դպրոցների գրականութեան աղղեցութեան ներքո՝ Տրդատից սկսած մինչ հայոց մեկնեան Վառձապուհ:

5. Բալց այդ չունարէնի գանձերը տարրականացան հալոց լեզուն մէջ հալոց գրերի գիւտից լետ, երբ սկսեց հալոց դպրութիւնը: Այդ դպրութեան ոսկէ դարն էր Ն.-րդ դարը:

6. Ն.-րդ դարու գրաբարը հետագայ դարերում ընկաւ աղաւաղւեց:

7. Գրաբարի աղաւաղումից ծնեց այն աշխարհիկ գրական լեզուն, որը իւր կազմը ստացաւ 12 և 13 դարերում և որի ներկայացուցիչն է Մխիթար Գօշի Գաթաւոտան աղբի թարգմանութիւնը Սմբատի ձեռքով:

8. Այդ աշխարհիկ լեզուն կազմեց ոչ թէ գաւառա բարբառներից, այլ գրաբարից:

9. Չը նախած որ աշխարհիկ գրական լեզուն կազմւած էր 13 դարում, բայց շարունակում էին գրել գրաբար մինչ 19-երորդ դարու կէտը:

10. Այն աշխարհիկ լեզուն, որ կազմւած էր դեռ 13 դարում, զարգացաւ, որովհետև հետագայ դարերում նա գուրկ մնաց կենդանի սերունդների և գաղափարների աջակցութիւնից և ընդհակառակը, նա աղաւաղւեց թաթարական և այլ լեզուների աղղեցութեան ներքո:

11. 13-երորդ դարում կազմ ստացած աշխարհաբարը, աղաւաղւելով ստացաւ այն ձևերը, որոնց ներկայացուցիչներ կարող են համարուել, արեւմտեան հալերէնի համար՝ հայր Աղգերեանի Դեղ կենաց, իսկ արեւ-

երեանները համար՝ Սալաթ-Նովալի երգերը և Աբովեանցի «Աէրք Հալաստանին»:

12. Այդ, 13 դարուց իւր զարգացման մէջ ընդհատւած լեզուն ալժմ մեր դրական աշխարհիկ լեզուն է, որը մենք զարգացնել ենք կարծում, ներմուծելով նորա մէջ օտար բառեր և դարձեալներ:

(«Բայց զարմանքն ալն է, զի քառասուն տարի առաջ աշխարհարարին ռահահորդ եղող հեղինակութեանց վերալիշեալ թերութիւնքն՝ ալժմու արագազիր գպիրներս և քաջալարժ սուրհանդակներս իսկ՝ զործած կը լինինք, երբ կը իրզնեմք դեռ աշխարհաբարի անձուկ պարունակէն ստնփոխ մ'անգին անցնել և դասական լեզուէն պատշաճ նպաստներ ընդունել: մինչդեռ օտար բանից և բացատրութեանց թիւն՝ օր քան զօր կ'աճի, և բողոքողներ հաղիւթէ կը գտնուին»:

13. Հարկաւոր է, որ աշխարհարարը գրարարի ձեռքով կաղմակերպւի և հարստանալ:

Բայց ահա և հայր Բարսեղ Սարգիսեանի դեռ ևս շարունակելի խօշաածի վերջաբանը.

«Հայութիւնն և հալ լեզուն՝ իւր զարգացման ալն դարուն մէջ միալն պիտի կարենալ ինքզինքն անկարօտ համարել դասական լեզուին, երբ կարող լինի գերազանցել նորդ զարը. ալ ալս բանս թէ և կարելի՝ բայց դեռ չատ հեռի է: Որքան կը սխալին նոքա՝ որոնք կը կարծեն, թէ արդէն իսկ ալգպիսի դարու մի հասած են. և թէ գիտութեամբ և թէ եւրոպական լեզուաց կենդանի աղբեցութեամբ՝ կարող են լեցնել ալն ամեն լեզուական պէտքերն, ինչպէս կը լեցնէին մեր նախնիք՝ հայկական բարբառոն ձեռքով, և հարստացնել զալն և կատարելագործել: Այո, կարող են հարստացնել, բայց ալն կերպով՝ որով փորձեցին երբեմն հարստացնել Կաւթի Անգղիթն և իւր համախոհքը, և ոչ ալնպէս՝ ինչպէս ըրին Նդնիկ, Սահակ և Մեսրոպ. ուր աղապաւ մնացին անհասկանալի և պիտի մնան տակաւին ի խրատ և ի չանդրմանութիւն մեր օտարամոլներուն, ոչք բնաւ չեն խղճեր օտար աղգաց գաղափարաց հետ ի միասին՝ առնուլ և բացատրութիւնս օտարոյ, առանց իւրացուցիչ զօրութեան և հալացնելու՝ որոնք չեն միանար հալոց լեզուին հետ, ալ կը մնան անմարսելի. ալնպէս զի, եթէ չաճախեն քան դժաւին՝ կարող է ասղադալին սղ աշխարհաբարն ևս ենթարկուլ օտար աղղեցութեան, ինչպէս ենթարկեցան երբեմն ասկէ տարբեր աշխարհաբարներ: Յիրաւի, ալս բանիս համուկելու համար՝ ռաւական է կարդալ «Մուրճ»-ի 1890 թւին հրատարակւած առաջին ամսաթիւրթի չառաջաբանն և նման ուրիշ խօսածներ ևս ալլուր, ուր «ամենալին տեղի դեռնտ» (ամենահասկացող) և ալ երկզլիսեան ձիւաղներ կը ստեղծեն զհալ լսելիս. իսկ բացատրութիւններն աւելի գիւմանալան են՝ քան հայկական»:

Բայց ահա ալժամ և խրատը՝

«Լաւ կը լինէր, եթէ սոքա իրենց օտարերկրեալ գիտութեան հետ ի միասին՝ իրենց մաշրեմի լեզուն ևս լաւ կերպով ուսանելէն վերջ՝ ձեռք զարնէին աշխարհի խմբագրութեանց փափուկ պաշտօնին»:

Անպիտով, որպէս տեսնում է ընթերցողը, հալը Բարսեղ Սարգիսեանը հալոց լեզուի պատմութեան մի դաս տալուց չետ, անցնում է խրատի՝ թէ երբ և ինչպէս պէտք է խմբագրական գործին ձեռնարկել:

Բայց նախ՝ մի փոքր լեզուից խօսենք: Հալը Սարգիսեանը, նորա հետ և «Բաղմալէպի» խմբագրութիւնը, իսկ սորա հետ նաև Վենետիկի Միլիթարեան ամբողջ միաբանութիւնը, դեռ ևս ձեռքից բաց չեն թողել ալժամ լեզուի, որի մասին մեզանում լրջօրէն կարելի էր խօսել միմիայն տասնեակ տարիներ առաջ: Այդ ցարգելի հայրերը մինչև ալժամ չեն կարողացել հասկանալ, որ մեզանում ոչ ոք չի հերքում գրաբարի նշանակութիւնը արդի աշխարհիկ լեզուի զարգացման համար. նոքա իրանց բոլորովին կոյր են ձեռնում, չ'ուզենալով տեսնել մեր աշխարհիկ լեզուի մէջ գրաբար բառերի ալժամ ահադին քանակութիւնը, որը օրէցօր աւելանում է և ոչ պակասում: Կամենում է արդեօք հալը Սարգիսեանը պնդել, թէ ալժամ լեզուն, որով գրած են հէնց այս տողերը, ոչնչով չեն տարբերում Սալաթ-Նօլալի և Աբուլեանցի լեզուից, քան օտար բառերի շատութիւնով: Փանի օտարամուտ բառեր կը գտնէք «Մուրճի» հէնց այս անգամեալ տեսարկում:

Արդի հալոց զրական լեզուն զարգանալու ամենալաւ ճանապարհի վերայ է: Այն բոլոր բառերը, որ մեզ պակասում են, մենք վերցնում ենք կամ ժողովրդի բերանից, կամ գրաբարից, կամ օտար լեզուներից, նալած նիւթին, հանգամանքին, ժամանակին: Բայց հալը Սարգիսեանը չի էլ լինում մեր լեզուն հարստացնելու: Կարևորագոյն աղբիւրներից մէկը, որ դաւաճաբարբառներն են: Նա կարծում է, որ ինչ բառ մեղնից մէկն ու մէկը չը գիտէ, իսկոյն պէտք է դիմէ գրաբար բառարաններին. և մտցնէ ու մտցնէ գրաբար բառեր ու գրաբար ոճեր, արդարացնելով իրան, թէ աշխարհաբարը «մանկական տիոց մէջ է, ուրեմն հարկ է որ նա իւր հինաւուրց մօր ստեամբքը սնանի», խօսելով հալը Սարգիսեանի ոճով:

Ոչ. մեզանում աղպէս չեն վարում. մեր աշխարհիկ լեզուն զարգացնելու և հարստացնելու համար՝ դռները չենք փակում ոչ ժողովրդական բարբառների, ոչ գրաբարի և ոչ օտար լեզուների առաջ, թէև ալդ դեռ չի նշանակում, թէ մենք գրական ենք չինում ամեն ժողովրդական, ամեն գրաբար և ամեն օտար բառ: Կան դէպքեր, ուր դերադասութիւնը տալիս ենք մէկին, երկրորդին կամ երրորդին: Բոլորովին զուր հառաչանքներ է արձակում հալը Սարգիսեանը մեր օտարամոլութեան համար: Մեղադրել

մեզ օտարամոլութեան մէջ—միանգամայն անհիմն է: Յաճախ մենք գործ ենք անում մի օտար բառ ալն պատճառով, որ ալի օտար բառի նշանակութիւնը զարգացած դասի համար աւելի որոշ է, քան նորանշան հալկական բառը: Բայց երբ ալի խօսքը ընդհանրանում է մեր խօսակցական կամ գրական լեզուի մէջ, մենք դէմ չենք լինում, եթէ նորա անգը հալկականը ընդունւի կամ ստեղծւի և ընդհանրանալ:

Դուք գանգատուում էք, թէ մեր «բացատրութիւններն» աւելի դերմանական են, քան հալկական: Մենք դորան կը պատասխանենք:—Աշխարհաբար գրողներինց նորա, որոնք օտար և զարգացած լեզու չը գիտեն, չը գիտեն անքան ճիշդ գրել, ալսինքն՝ ցանկացած մտքերը անքան ճշգրիտ արտաւայտել, որքան օտար և զարգացած լեզուներ գիտցողները: Աւերկորդ, մեր արդի լեզուի ողին և ուղղութիւնը արդէն անքան որոշ են, որ սխալ կամ ոչ հալկական նախադասութիւնները իսկույն աչքի են ընկնում և չեն մոլորեցնում ուրիշներին: Ալի մասին դուք կարող էք բոլորովին հանգիստ կենալ, ինչպէս և մենք բոլորովին ապահով ենք, որ «Բազմավէպի» սոսկալի լեզուն մեզ երբեք չը պիտի կարողանալ օրինակ ծառայել:

Մեր ասածը, վերջ ի վերջու, այս է:—Մեր արդի աշխարհիկ գրական լեզուն դեռ ևս կատարելութեանը չի հասած ոչ իւր ձևերի և ոչ խօսքերի հարստութեան կողմից: Բայց ալի լեզուն զարգանալու լաւ ճանապարհի վերալ է: Մեր արդի լեզուն, չը նալած իւր անկատարելութեանը, արդէն իւր կազմը ստացած է. նա ունի որոշ բնաւորութիւն, անպէս որ նա գիտէ թէ ինչ կարող է ընդունել դաւառական բարբառներինց, գրաբարինց և օտար լեզուներինց և ինչ չի կարող ընդունել իւր իւր մշտական սեպհականութիւն: Մեր արդի լեզուն գիտէ որոշել աւելորդ գրաբարամոլութիւնը, բարբառամոլութիւնը և օտարամոլութիւնը. նա ատում է մէկն էլ, միւսն էլ, երրորդն էլ: Իսկ ճշգրտ, որոնք չը գիտեն կամ չեն ուզում չափը պահպանել, չեն էլ կարողանում ընդհանրութեան հաւանութիւնը փոխել և օրինակ լինել:

Կբամենում էք արդեօք, որ մեր հալերէնը կանոնաւորւի: Դորա համար ամենինց առաջ պէտք է ձեռք վերցնել անպիտի չօղւածներ գրելուց, որ պիտին է հալի Բարսեղ Սարգիսեանի չօղւածը («Բազմավէպում»): Մի բան, որ արդէն վճռած է, չը պէտք է «խնդրի» կերպարանք տալ: Թող մեր գրողներին թիւը, ընթերցանելի չօղւածներին, երկերին, վէպերին թիւը աւելանալ, աճի, թող մեր գրականութիւնը ներկայացնէ նորագոյն սերունդներին հետաքրքրող և առաջնորդող գրածքներ—և հաւատացած կացէք, որ գրողները, հեղինակները շատ լաւ կ'իմանան, թէ ինչին պէտք է զիմեն, որ դանեն իրանց պակասող խօսքերը և ոճերը: Իսկ երբ մեր գրական վաստակներին թիւը չի աճի, և նորագոյն սերունդները ստիպւած կը լինին իրանց հետաքրքրող խնդիրները ուսանել միմիայն օտար լեզուով գրած ամսագրերին և գրքերին միջոցով—ալն ժամանակ թէկուզ դուք

հաղար չօղւած դրէք լեզուն կանոնաւորելու հնարներ յի մասին — ձեր խօսքերը կը մնան «ձաջն բարբառոյ լանապատի»:

Գրականութիւնը ալ ձեռով հարստացնելու ամենագլխաւոր միջոցը՝ կենդանի հրատարակութիւններ լոյս ընծալելն է: Եւ գուք, չարդելի հալը Սարգիսեան, ալնքան անհեռատես էք, որ զալիս ու մեզ խորհուրդ էք տալիս՝ թողնել «Մուրճը» Զեր «Բաղմամբէպի» և կամ Մխիթարեան ուխտի հրատարակած գրաբար գրքերը ուսանելու համար: Դուք, ի հարկէ, չէք սպասում, որ մենք կը հետևենք Զեր խորհուրդին, բալց միայն ալս մէկը հարկ ենք համարում Զեզ հանգստացնելու համար ասելու, որ եթէ «Մուրճի» խմբագրի լեզուն չէք հաւանում, գոնէ խմբագրի լատուկ լեզուն չի խանդարում, որ «Մուրճ»-ում տպւեն նաև հիանալի լեզուով դրած չօղւածներ, վէպեր, բանաստեղծութիւններ և ալն, ալսինքն ալն, ինչ հարկաւոր է մեր լեզուն զարգացնելու, հարստացնելու և կանոնաւորելու համար:

Ա. Ա.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԱ-ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

«Մուրճ»-ի ընթերցողներին արդէն յայտնի է, թէ ինչ մեծ քաղաքական նշանակութիւն ենք ունիւմ այն համա-ամերիկական կօնգրեսին, որը դեռ ևս անցեալ տարւոյ վերջերքին գումարել էր Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Վաշինգտօն քաղաքում (տես «Մուրճ», 1889 թ., № 11, Քաղաքական Տեսութիւն և Թղթակցութիւններ Արտասահմանից № 11 և 12): Մենք ասել էինք, որ եթէ համա-ամերիկական կօնգրեսը գլուխ բերէ իւր առաջադրած ծրագիրը, դա կը լինի ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ մի նոր փակտօր. այսինքն նորանով կը ստեղծւի մի հանգամանք, որը ոյժ կ'ունենայ ոչ միայն Ամերիկայի, այլ և Եւրոպայի միջազգային յարաբերութիւններին մէջ զգալի փոփոխութիւններ առաջացնելու: Թողնելով վերջին ժամանակներում Եւրոպայում պատահած քաղաքական դէպքերը մի կողմ, որոնք մեծամասնաբար մեծ քաղաքական նշանակութիւն չ'ունին, և, չը նայած որ մամուլը ընդհանրապէս այն ուշադրութեամբ չի վերաբերում դէպի կատարած մեծ գործը, մենք մի երկրորդ անգամ դառնում ենք այդ ինքրին, ուղենալով շեշտել թէ ինչ մեծ կարևորութիւն ենք տալիս համա-ամերիկական կօնգրեսին, որը, երեք ամիս նիստեր կազմելուց յետ, ներկայ տարւոյ մարտ ամսին իւր գործերը վերջացրեց: Դա մի կօնգրես է ամենաառաջնակարգ նշանակութեամբ և ամենամեծ հետևանքներով: Այժմ մենք կը հաղորդենք այն վճիռները, որ այդ կօնգրեսը կայացրել է: Կօնգրեսի հետևանքները կը հրատարակեն մօտ ժամանակներս: Գլխաւոր առաջարկութիւնների մասին ժողովը համաձայնութիւն կայացրեց: Դոցանից կարևորագոյնները հետևեալները կարող են հա-

մարւել: Նախ ընդունւեց միջազգային վճռող դատարանի ծրագիրը Միացեալ Նահանգների, Մեքսիկայի, Կենդրոնական և Հարաւային Ամերիկայի մէջ, այնպէս որ այդ երկիրների մէջ ծագելիք բոլոր տարածայնութիւնները պէտք է վճռեն այդ միջազգային դատարանից:

Դա իրագործումն է մի զաղափարի, որը ներկայ դարուս ամենամեծերիցը կարող է համարւել, մի զաղափար, որ փայտացել են ամենամեծ քաղաքադէտ-մարդասէր մարդիկ:

Մաքսային միութեան առաջարկը չ'ընդունւեց կօնգրեսից, որովհետեւ մասնակցող երկիրների շահերը միատեսակ չ'են: Բայց, դորա փոխարէն, դոնւեց մի ելք, որով այդ երկիրների առւտրական շահերը իրար հետ աւելի սերտ կերպով են կապւում, այն է, որ պէտք է իրար հետ փոխադարձ դաշնադրութիւններ կապեն, ուր իւրաքանչիւրի շահերը ի նկատի պէտք է առնեն: Ազատ ներմուծող ապրանքների թիւը պէտք է շատացնեն և բարձր մաքսերը իջեցնեն: Բացի դորանից համաձայնութիւն կայացրին մաքսերը կանոնաւորելու նկատմամբ, որպէս նաև նաւերի առողջական-նախազգուշական միջոցների և կարանտինների նկատմամբ:

Մեծ նշանակութիւն ունի նաև, որ ընդունւեց այն վիթխարի ծրագիրը, որով պէտք է շինւի մի միջազգային ամերիկական երկաթուղի, որը Ամերիկայի երկու ցամաքները ծայրէ ի ծայր պէտք է միացնի: Այդ վիթխարի պրօեկտը պէտք է իրագործւի օժանդակութիւններով և հողեր պարզւելով բոլոր տէրութիւններից: Ինժիներների մի մասնաժողով, բոլոր տէրութիւնների հաշւով, պէտք է նիստ ունենայ Վաշինգտօնում և այստեղից հարկաւոր երկրաչափութիւնները անէ: Կապիտալիստները կը սկսեն և կը վերջացնեն դործը: Որպէս Ռուսիայից ձեռնարկւած սիբիրիական գիծը, նոյնպէս և համա-ամերիկականը կը լինի աշխարհիս ամենամեծ երկաթուղային գիծը:

Նոյնպէս վճռել են ամերիկական տէրութիւնները միացնել պօստային-շոգենաւային գծերով՝ ապրանքների և մարդկանց համար: Դորա ծախքի մէջ պէտք է մասնակցեն Միացեալ Նահանգները 60%-ով, Բրազիլիան 25%, Արգենտինեան հանրապետութիւնը 10% և միւս տէրութիւնները, ըստ պահանջին, 5-ական պրօցէնտով: Նոյնպէս համաձայնութիւն կայացրւեց պատենտային իրաւունքը պաշտպանելու համար, առւտրական նշանների համար, հաւասար չափերի և կշիռների համար:

Մի առանձին մասնաժողով ընտրեց վճռելու համար, որ միատեսակ արժաթէ դրամ ընդունելի ամենուրեք:

Համաձայնեցին նաև դաշնադրութիւն կապել միմեանց հետ՝ փոխտտական ոճրագործներին յետ տալու համար, առանց սակայն նոցա մէջ հաշուելու քաղաքական յանցաւորներին:

Թէ ո՛ր աստիճանի մեծ ոգևորութեամբ են վերաբերել կոնգրեսին մասնակցող 60 պատգամաւորները դէպի այդ կօնգրեսի հետեւանքները, այն է քաղաքական և առևտրական միութիւնը, այդ երևում է նորանից, որ Մեքսիկայի, Կենդրոնական և Հարաւային Ամերիկայի պատգամաւորները վճռեցին, իրանց տէրութիւնների տնունից, 125.000 ֆունտ ստերլինգ (ուրեմն 1.250.000 ռսկի բուբլի) տալ, որ դորանով Վաշինգտօնում կառուցանել մի արձան, ի չիշատակ այդ կօնգրեսի և սորա բարձր նպատակների, 1892 թւականին, երբ պէտք է տօնել Ամերիկայի գիւտի 400 ամեայ յօբելեանը:

Ամերիկական պետութիւնների միութեան մի այսպիսի քաղաքական հսկայական ցոյցի դիմաց կարելի է արդեօք ենթադրել, որ Եւրոպան չ'ազդւի իւր միջազգային քաղաքական և թէ առևտրական յարաբերութիւնների մէջ:

Այդ անկարելի է:

Եւ ահա թէ ինչու համա-ամերիկական միութեան դործը ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ մեծ ֆակտօրներից մէկը պէտք է դառնայ այժմեանից և եթ:

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՕՐԻ: Նրանց, որոնք հետաքրքրւած են խմանալու, թէ Խրիմեան Հայրիկի ծննդեան օրը ապրիլի 4-ին է, թէ ապրիլի 5-ին, չպատճառում ենք, որ «Մուրճ»-ի հաղորդածը հիմնուած է Խրիմեան Հայրիկի մի կենսագրութեան վերաջ, տպւած «Արաքս» կիսամեաց հանդիսի երրորդ դրքում: — Կենսագրողը ազդեց առում է՝ «Խրիմեան Հայրիկը ծնւեց 1820 թ. ապրիլի 4-ին»: Մենք բաւականաչափ ձեռնհասութիւն չ'ունինք վճռելու համար, թէ որն է աւելի ճիշդը՝ «Մուրճ»-ի հաղորդածը, թէ Աղանեանցի հատուածական Օրացույցի ցուցմունքը, որի վերայ մատնանիչ է չ'լինում «Արձագանք»-ը, իբր արժանահաւատ ողբերի վերայ: Կարծում ենք, սակայն, որ մի մարդու կենսագրութիւն գրողին կենսագրւածի ծննդեան ժամանակը աւելի լաւ պիտի չափնի լինի:

ԽՐԻՄԵԱՆԻ 70-ԱՄԵԱԿԸ ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԵՒ ԵՆ, որպէս մեզ տեղեկացնում են, բազմաթիւ թէ մասնաւոր անձեր և թէ հիմնարկութիւններ, ամեն տեղից, ուր նորա 70-ամեակի լուրը կարող էր ժամանակին հասնել, չը նայած որ տեղական մամուլից ապրիլի 4-ը չիշեցրին իրանց ընթերցողներին միմիայն «Մուրճը» և «Արձագանքը», մինչդեռ ապրիլի 4-ից առաջ «Մշակ», «Նոր-Գար» և «Աղբիւր» ոչ մի բառով չը չիշատակեցին Խրիմեանի մօտաւորաւ 70-ամեակը:

Բազուից, մեր տեղեկութիւնների համաձայն, ուղարկեցին հեռագիրներ Մարդասիրական Ընկերութիւնից, հայր Նիկիէ Գեղամեանցից, հայ երկատարողութիւնից և Բաղխանի նափթահորերի հաշ-կառավարիչների կողմից:

ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆԻ ՅՕԲԵԼԵԱՆԸ: «Արձագանք»-ը իւր № 8-ում չարտարարում է հետեւեալը. «Հայ հասարակութեան սորանով չափարարում է, որ Վենետիկի Միսիթարեան միաբանութիւնը ներկայ տարուց մայիսի 13-ին (ըստ նոր տօմարի 25-ին) պիտի կատարէ Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշանի գրական գործունէութեան չիսամեաց չօրեկանը»:

«Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը ուրախ կը լինի, և թէ կարո-

ստորակայ քննադատութեանը ենթարկել և տոկալ չորս ամար-
դար, անգամ թշնամական չարձակումներին, բայց զորանով խոյ
մի բան ազատել, քան վախճել պատասխանատուութիւնից
և ոչինչ չը տեղծել և կամ եղածներին ոչինչ ուղղութիւն չը
տալ:—Յատկապէս բանաստեղծութիւնների մասին մենք
կ'ստենք այն, ինչ անցեալ տարւոյ վերջը մենք արդէն ստել
ենք՝ կաջ մի լուրջ հասարակութիւն, որը հետեւում է «Մուրճ»-ի
բանաստեղծութիւններին: Ոչ թէ այդ հասարակութիւնը
անպարման կերպով հաւանում է լոյսը ստանալուն, որ սրտ-
ւում են «Մուրճ»-ում, ընդհակառակը, հէնց այդ հասարակու-
թիւնն է, որ ամենախիստ կերպով է վերաբերում դէպի «Մուրճ»-ի
այդ բովանդէ: Բայց առանց սլառձագի չէ, որ այդ հասարակու-
թիւնը արժանի է գտնում հետաքրքիր ուշադրութեամբ հետե-
լում «Մուրճ»-ում տղուդ բանաստեղծութիւններին, զրավանու-
թեան այդ ճիւղին, որ այնքան ու աչքան անխնամ էր խոյ-
ւած մեղանում, քրիպտուղները ալժամ տեսնում ենք մենք ալ և ալ
Ստֆի-Ստորներին մէջ:—Իսկ մի բամբի համար հասարակութիւն
կազմելը—այդ արդէն մի հանգամանք է, որով մենք աւելի ենք
ներշնչւում, քան այն մարդկանց կարծիքներով, որոնց ջանքը ամա-
լութիւն տեղծելն է:—Մենք ինքներս շարունակելու ենք լինել
անկեղծ, և «Մուրճ»-ի բանաստեղծութիւնների խիստ քննադատը,
որպէս մենք ենք տեսնում, լինելու է «Մուրճ»-ը ինքը:

ԴՐԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ. Անցեալ № 3-ում, «Աւաղակներին» գրախօսութեան մէջ
(երես 430, առաջին սիւնեակ) մկունդ խօսքը բացատրած է
մեղքից իբր «կարճ նիւակ»: Ընթերցողներից մէկը կարծում է
որ մկունդ նշանակում է աչք, ինչ գուհիօրէն անուանում են
«թօպալուդ»:

ԴՐ. ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՅՕԲԷԼԵԱՆԻ աւիթով, որ կատարելու է մալխի 6-ին,
«Մուրճ»-ի դալ № 5-ի «Ամսալ Գրօնիկ»-ում կը լինի թէ
կատարւած եղելութեան և թէ մամուլի ու հասարակութեան
վերաբերութեան դնահատութիւնը:

Վերջին ժամին ստացանք՝

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԴՐԻԳՈՐ.—ԱՅՆՏԵՂ ԵՒ ԱՅՍՏԵՂ, Թիֆլիս, 1890 թ., Տպարան
Տ. Նաղարեանցի. դիմն է 10 կոպ:

ՎԻՊԱԿ. «Մուրճ» № 3, սլ. Չմշկեանի լօղւածում, երես 361, 6-դ տողից
չի շարւած մի ամբողջ տող, աչքպէս որ պէտք է լինէր... «Եւր-
կապցման օրը կասապում կար միայն 4 բուրլի, աչքպէս որ
մնում էր բաց 400 բուրլու չափ»:

ՄՈՒՐՃՈՒ ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՁ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵԻԵԱՆ ԳՐՔԵՐԸ.

Բ. Կ.

«ՄՈՒՐՃՈՒ ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով. . .	12	—
ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Աղղարնակութիւնը և ազգա- բնական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարա- կութիւնը»	—	40
ԲՕԿ բժշկ. — «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	—	30
АРАСХАНИАНЦЪ А. — «Закавказская хлебная тор- говля»	—	75
— — — — — «Закавказские шелкометаллические заводы»	—	80
ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. — «Ժողովրդական հէքիւթ- ներ», 4-րդ գիրք	—	50
« — — — — — «Ժողովրդական հէքիւթ- ներ», 5-րդ գիրք	—	50
ՊՈՒՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. — «Յեշեր» — (վէպ)	1	—
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (Ղալարցի)՝ Ման- կաստանութիւն.	—	50
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. — «Խեի-ԿԱՐԱՊԵՏ» — վէպ հայ-կաթօլիկներ- ի կեանքից	1	—
ԼԷՑ. — «ԿՈՐԱՅՆԵՐ» — (վէպ)	—	50
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, բժշկ. (Ղալարցի)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ. ՄԻՔԱՆԻ ՀԻԻԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» —	5	
Հանապարհաճախար խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կա- րելի է ուղարկել պօստի մարկաներ:		

TECHNIKUM MITTWEIDE

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաքսօնիայում

ԴԻՐԵԿՏՐԻ ԻՆՏԵՆՆԵՐ Կ. ՎԵՑՏԵԼ

ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՏԵՆՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՑ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑ

23-ԵՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

Այս դպրոցը, որը գտանում է Միտվայդե քաղաքում, Գերմանիայում, (Թագաւորութիւն Սաքսոնիա), տալիս է մի ամբողջացրած կրթութիւն ՄԵԲԵՆԱՆԵՐ շինելու և դորա ամենամօտ առարկաների հետ ծանօթացնելու համար. որպիսիք են՝ ելեքտրօ-տեխնիկ և ջրաղացների շինութիւն:

Սիստեմական ուսումով այդ հիմնարկութիւնը պատրաստում է հետևեալ մասնագիտութիւնների համար.

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտորներ՝ մեքենաներ շինելու, ելեքտրօ-տեխնիկի և ջրաղացների շինելու համար:

2. Ապագայ մեքենաների գործարանների տէրերին, որոնք իրանց ստորադրեալների չափ պէտք է հասկացողութիւն ունենան, այդ դպրոցը տալիս է պատշաճաւոր կրթութիւն:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարանների ունենալու համար, ուր հարկաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փալատնիթերի գործարանների, չափի և ջրի աղացների, մանելու, դործելու, ապակու, կրախմբի, շաքարի, ասեղների, պողպատեգրիչների, կահ-կարասիների, բիմբական գործարանների, գաղի, լուցկիի գործարանների և այլն և այլն:

4. Դիրեկտորներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար վիշաժ գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների դպրոցը պատրաստում է վարպետներ՝ այդ բոլոր տեսակ մեքենաները շինելու համար:

Ընդունելութիւնը լինում է ամեն տարւաւ ապրիլի և հոկտեմբերի միջին:

ՏԵԽՆՈԳՈՒԹԻՒՆԸ ուսման առաջին դպրոցում, նախած աշակերտի նախապատրաստութիւններից, լինում է $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարի, երկրորդ դպրոցում $1\frac{1}{2}$ տարի:

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս:

Սոյն $18\frac{89}{90}$ թւականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի:

Դպրոցի բոլոր միւս մանրամասնութիւնների համար կարելի է դիմել՝ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳԻՍՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի աչւոյ կարելի է խմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտվայդեի կեանքի, և զբոսայի վարչութեան պահանջմունքների մասին:

— 17 —

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրինը	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք ամսւանը	4	ր.
Մի գրքովը	1	ր. 50 Կ.

Ընդունւում է բաժանորդագրութիւն նաև մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վայելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ծաւալը տարեցտարի մեծացնելը միանգամայն կախւած է բաժանորդագրութեան յաջողութիւնից: Ծաւալիցն է կախւած նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք յորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը չը խնայել «Մուրճ»-ը իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ Կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաև յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցեն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է՝ Գանովեան փողոց, նախկին տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ бывш. Іоаннисіана), քոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».